

“Dövlət Statistika Komitəsi

əsas orqanlardan biridir”

Heydər Əliyev

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının redaksiya heyəti**

Baş redaktor

Sakit YAQUBOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Ziyad SƏMƏDZADƏ

iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Şahin SADIQOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Ədalət MURADOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Vahid NOVRUZOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Nazim İMANOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Süleyman QASIMOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Tahir BUDAQOV

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Azər ƏMİRASLANOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Mehman TAĞIYEV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Saleh MÖVLAMOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Aleksey PONOMARENKO

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Rusiya Federasiyası)

Roumen VESSELİNOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Amerika Birləşmiş Ştatları)

*“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalının
rubrikaları*

Statistikanın inkişaf
strategiyası
və taktikası

Statistik təsnifatlar,
standartlar və
registrlər

Statistik müşahidə
metodları

Statistik məlumatların
toplanması, işlənməsi,
saxlanması və yayıl-
ması texnologiyası

İnformasiya şəbəkəsi,
məlumat bazası,
məlumat bankları

Statistik informasiya
sisteminin
təkmilləşdirilməsi

Milli Hesablar
Sistemi

Statistik tədqiqatlar

Statistika sahəsində
beynəlxalq əməkdaşlıq

Statistika:
xronika, informasiya

Biblioqrafiya:
yeni nəşrlər

Oxucuların rəy
və təklifləri

Statistika:
rəsmi sənədlər

Statistika:
metodoloji təminat
(metodoloji əlavələr)

Statistika:
faktlar və proqnozlar
(statistik əlavələr)

Mündəricat

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQİQATLAR

Ramiz Cavadov

Demografik proseslərin dayanıqlı inkişafa təsirinin statistik qiymətləndirilməsi..... 5

Azər Qurbanzadə

Xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi və daxili bazarın qorunmasının ərzaq təminatına təsiri..... 16

Könül Büyükər

Əmək bazarının regional səviyyədə tənzimlənməsi və təkmilləşdirilmə perspektivləri..... 24

İlhama Aslanova, Esmira Kazımova

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində biznes imkanlarının sosial və iqtisadi inkişafa təsiri istiqamətləri..... 33

İsmayılşah İsmayilov

Azərbaycanda turizm sənayesi potensialından səmərəli istifadə edilməsinin müasir vəziyyəti..... 43

METODOLOGİYA

Yusif Yusifov

Statistika, “big data” və məlumat elmi: yeni konseptual yanaşmalar və gələcəyə baxış..... 51

Ümmühəbibə Qələndərova

Azərbaycan-Dünya Bankı: siyasət strategiyaları, birgə layihələr və əməkdaşlığın sistemli təhlili..... 58

Aida İbrahimova, Zərifə Nağıyeva

Dinamika sıralarının statistik təhlili..... 66

Orxan Məlikov

Azərbaycanın növbəti kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması – innovasiyaların üstünlükləri..... 74

Lalə Quliyeva

Biznes proseslərinin səmərəliliyinin artırılmasında informasiya texnologiyalarının rolu..... 81

2025-ci İLİN I RÜBÜNÜN YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA

DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

Makroiqtisadi göstəricilər..... 87

Ümumi Daxili Məhsul istehsalı..... 89

Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər..... 89

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların dəyəri..... 90

Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin mal qrupları üzrə strukturu..... 91

İqtisadiyyata kredit qoyuluşu..... 91

Dövlət büdcəsinin gəlirləri..... 91

Dövlət büdcəsinin xərcləri..... 92

Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi..... 92

Nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi..... 93

Azərbaycanın tərəfdaş ölkələrlə xarici ticarət göstəriciləri..... 93

İxrac olunan mühüm növ məhsullar..... 94

İdxal olunan mühüm növ məhsullar..... 95

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR

UOT: 330.12

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-2-5-15

DEMOQRAFİK PROSESLƏRİN DAYANIQLI İNKİŞAFA TƏSİRİNİN STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ramiz Cavadov

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
“Tətbiqi iqtisadiyyat” kafedrasının dosenti, i.ü.f.d.
AZ1025, Bakı şəhəri, Nəəcəfqulu Rəfiyev küçəsi
e-poçt: ramizjavad@gmail.com*

Açar sözlər: demoqrafiya, dayanıqlı inkişaf, qocalma indeksi, əmək bazarı, əhali artımı

Ключевые слова: демография, устойчивое развитие, индекс старения, рынок труда, рост населения

Key words: demography, sustainable development, aging index, labor market, population growth

Demoqrafik proseslər cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının dəyişməsində və onun davamlılığında əsas rol oynayır. Doğum əmsalı, miqrasiya axını, yaş quruluşu və doğumun quruluş və səviyyəsindəki nisbət dəyişiklikləri qlobal iqtisadiyyata, əmək bazarına, səhiyyə sistemində və ətraf mühitə təzyiqlərə təsir göstərir. Əhəlinin qocalması, urbanizasiya və resurs bərabərsizliyi kimi problemlər qarşısında demoqrafik amillər strateji qərarların qəbulu üçün alətə çevrilir.

Demoqrafik proseslərin davamlı inkişafa təsirinin statistik qiymətləndirilməsi mövzusu müasir dövrdə həm qlobal, həm də milli səviyyədə böyük aktuallıq kəsb edir. Demoqrafik inkişaf, yəni əhəlinin artımı, yaş strukturu və miqrasiya kimi amillər ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına birbaşa təsir göstərir. BMT-nin İnkişaf Proqramının hesabatında qeyd edildiyi kimi, insan inkişafı və sosial-iqtisadi inkişaf bir-biri ilə bağlıdır və bir-birini müəyyən edir.

Azərbaycan kontekstində Möhtərəm Prezident İlham Əliyev demoqrafik inkişafın vacibliyini vurğulayaraq “Əhəli nə qədər çox olarsa, ölkəmiz də o qədər sürətlə inkişaf edər” demişdir [1]. Bu yanaşma əhəlinin artımı və demoqrafik proseslərin ölkənin davamlı inkişafına təsirini vurğulayır. Eyni zamanda, BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) çərçivəsində Azərbaycan hökuməti demoqrafik proseslərin dayanıqlı inkişafa təsirini nəzərə alaraq, 17 məqsəd, 88 hədəf və 119 göstəriciyə üstünlük verib [10]. Bu, demoqrafik göstəricilərin statistik qiymətləndirilməsinin və onların davamlı inkişaf strategiyalarına inteqrasiyasının vacibliyini nümayiş etdirir. Ona görə də demoqrafik proseslərin davamlı inkişafa təsirinin statistik qiymətləndirilməsi mövzusu həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir və ölkənin gələcək inkişaf strategiyalarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Statistik qiymətləndirmə bizə qanunauyğunluqları müəyyən etməyə və kəmiyyət məlumatlarında baş verən demoqrafik dəyişikliklərin nəticələrini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bu məqalədə demoqrafik proseslərin statistik təhlilinə yanaşmalar, onların davamlı inkişafa təsiri və sosial planlaşdırmada bu cür metodlardan istifadənin praktiki nümunələri araşdırılır.

1. Demoqrafiya və dayanıqlı inkişaf sahəsində yerli tədqiqatların icmalı

Azərbaycanda demoqrafik proseslərin dayanıqlı inkişafa təsiri mövzusunda bir sıra yerli tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar demoqrafik inkişafın sosial-iqtisadi tərəqqi ilə əlaqəsini və əhəlinin məskunlaşma problemlərini əhatə edir. Son illərdə ölkədə həyata keçirilən iqtisadi və siyasi islahatlar, o cümlədən “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı” və “Yoxsulluğun azaldılması” kimi dövlət proqramları, demoqrafik inkişafın sürətlənməsinə səbəb olmuşdur.

Professor Z.N.Eminovun “Azərbaycan Respublikasının sosial-demoqrafik inkişafı və məşğulluq problemləri” adlı əsərində demoqrafik potensial və əmək ehtiyatlarının formalaşması məsələləri geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Z.N.Eminovun təbirincə, Azərbaycanda demoqrafik inkişafın və

məskunlaşmanın nizamlanması üçün "Demoqrafiya və əhali sakinliyi" qanununun hazırlanması və qəbul edilməsi vacibdir [2]. Bu, regionların inkişafı və onların demoqrafik potensialı arasında tarazlığın təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Əhalinin siyahıyaalınması dayanıqlı inkişaf siyasətinin hazırlanması üçün mühüm informasiya mənbəyidir. Siyahıyaalma nəticəsində əldə olunan demoqrafik, iqtisadi və sosial məlumatlar, dövlətin sosial siyasətinin əsasını təşkil edir və demoqrafik proseslərin sürətləndirilməsi üçün vacibdir.

Yerli tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda demoqrafik proseslərin dayanıqlı inkişafa təsiri mövzusunda əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Bu tədqiqatlar demoqrafik inkişafın sosial-iqtisadi tərəqqi ilə əlaqəsini, əmək ehtiyatlarının formalaşmasını və əhalinin məskunlaşma problemlərini əhatə edir. Bununla belə, demoqrafik proseslərin dayanıqlı inkişafa təsirinin statistik qiymətləndirilməsi sahəsində daha dərin və əhatəli tədqiqatlara ehtiyac vardır.

2. Əhalinin yaş strukturunda baş verən dəyişikliklərin quruluşu və dinamikasının qiymətləndirilməsi

Demografiya və miqrasiya proseslərinin təsiri nəticəsində əhalinin sayında, yaş və cins quruluşunda baş verən dəyişikliklər ölkədə sosial-iqtisadi hadisələrin gedişatına əhəmiyyətli təsir göstərir. 1999-2023-cü illəri əhatə edən zaman kəsiyində Azərbaycanda əhalinin sayında və quruluşunda nəzərə çarpan dəyişikliklər baş vermişdir. Ötən 24 il ərzində ölkədə əhalinin sayı mütləq ifadədə 2148 min nəfər, nisbi ifadədə 26.7% artmışdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Azərbaycanda əhalinin yaş qrupları üzrə quruluşu, (ilin sonuna)

Əhalinin yaş qrupları	1999		2009		2019		2023	
	min nəfər	yekuna nəzərə alın % -lə	min nəfər	yekuna nəzərə alın % -lə	min nəfər	yekuna nəzərə alın % -lə	min nəfər	yekuna nəzərə alın % -lə
0-4	730,1	9,1	670,1	7,4	687,1	6,9	608,8	6,0
5-9	889,8	11,1	634,8	7,1	825,5	8,3	709,0	7,0
10-14	925,7	11,5	725,8	8,1	798,7	8,0	843,2	8,3
15-19	806,4	10,0	905,2	10,1	651,3	6,5	762,2	7,5
20-24	657,7	8,2	939,2	10,4	692,0	6,9	637,4	6,3
25-29	623,9	7,8	819,9	9,1	879,7	8,8	721,1	7,1
30-34	666,2	8,3	684,4	7,6	927,9	9,3	912,8	9,0
35-39	688,1	8,6	624,9	6,9	793,2	8,0	899,1	8,8
40-44	584,1	7,3	664,6	7,4	665,9	6,7	769,1	7,6
45-49	370,1	4,6	680,1	7,6	579,2	5,8	625,4	6,1
50-54	229,1	2,9	555,8	6,2	618,2	6,2	579,2	5,7
55-59	175,3	2,2	348,1	3,9	618,2	6,2	597,4	5,9
60-64	266,8	3,3	209,7	2,3	514,9	5,2	585,8	5,8
65-69	192,8	2,4	138,5	1,5	316,1	3,2	429,4	4,2
70 <	226,7	2,8	396,5	4,4	406,1	4,1	500,9	4,9
Cəmi əhali	8 032,8	100,0	8 997,6	100,0	9 974,0	100,0	10180,8	100,0

Mənbə: cədvəl Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında hazırlanmışdır [11]

Demografik proseslərin gedişatını şərh edərkən diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də əhalinin orta yaşı və onun dinamikasıdır. Statistikada fasiləli(intervallı) bölgü sıralarında orta səviyyə göstəricisi hesabı orta kəmiyyətin çəkili qaydasına əsasən aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\bar{Y} = \frac{\sum_{i=1}^n Y_i \cdot f_i}{\sum_{i=1}^n f_i} \quad (1)$$

Burada : \bar{Y} -əhalinin orta yaşı; Y_i -müvafiq yaş qurupunda fasilənin ortası; f_i -müvafiq yaş qrupunda əhalinin sayı (və ya əhali qrupunun xüsusi çəkisi).

Azərbaycanda əhalinin yaş qrupları üzrə bölgüsünü əks etdirən 1 saylı cədvəlin məlumatlarına istinadən apardığımız hesablamalar göstərir ki, 1999-cu ildə əhalinin ota yaşı 27.5 il, 2023-cü ildə isə 34.8 il təşkil etmişdir.

Bir çox statistiklər öyrənilən məcmunu xarakterizə edən bu və ya digər göstəricinin ümumiləşdirici xarakteristikasını vermək üçün dərəcəli orta kəmiyyətlərlə yanaşı quruluş orta göstəricilərindən istifadə olunmasına da üstünlük verirlər. Bizim tədqiqatımızda əhali məcmusunun yaş quruluşunun ümumiləşdirici xarakteristikasını vermək üçün “median” göstəricisindən istifadə olunması məqsədə uyğundur. Median düzlənmiş sırada öyrənilən göstəricisinin qiymətinə əsasən məcmunu iki bərabər hissəyə bölən variantın qiymətidir. Fasiləli bölgü sıralarında medianın kəmiyyəti aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M_e = X_0 + h \cdot \frac{\frac{\sum f_i}{2} - S_{me-1}}{f_{me}} \quad (2)$$

Burada: M_e - medianın qiyməti; X_0 - median olan fasilənin (intervalın) aşağı sərhəddi; $\sum f_i$ - fasilələrin(intervalların) tezliklərinin (xüsusi çəkisi) cəmi; S_{me-1} - median olan intervaldan əvvəlki intervalların kumulyativ tezlikləri (artan yekunla); f_{me} - median olan fasilənin(intervalın) tezliyi.

Əhalinin yaş qrupları üzrə paylanmasını əks etdirən 2 saylı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə 2 saylı düstura əsasən 1999-cu ilin sonuna əhalinin median yaşının 25.1 ilə, 2023-cü ilin sonuna isə 34.5 ilə bərabər olduğunu müəyyən edirik. Aldığımız median qiymətlərinə əsasən 1999-cü ildə əhalinin 50%-nin yaşı $0 < Y_i \leq 25.1$ arasında, digər 50% əhalinin yaşı $25.1 \leq Y_i$ təşkil etmişdir. 2023-cü idə isə əhalinin birinci yarısının yaşı $0 < Y_i \leq 34.5$ arasında, ikinci yarısı isə $34.5 \leq Y_i$ yaş təşkil edir. Beləliklə, araşdırılan zaman kəsiyində əhalinin median yaşı 9.4 il böyümüşdür ki, bu da qarşıdakı dövrdə tendensiyanın davam etməsi səbəbindən əhalinin qocalıq mərhələsinə doğru yaşlanacağını söyləməyə əsas verir.

Cədvəl 2

Azərbaycanda əhalinin median yaşının müəyyən edilməsi üçün hesablanması cədvəli

Əhalinin yaş qrupları üzrə paylanması	1999		2023	
	%-lə	Kumulyativ tezlik- S_i	%-lə	Kumulyativ tezlik- S_i
0-4	9,1	9,1	6,0	6,0
5-9	11,1	20,2	7,0	12,9
10-14	11,5	31,7	8,3	21,2
15-19	10,0	41,7	7,5	28,7
20-24	8,2	49,9	6,3	35,0
25-29	7,8	57,7	7,1	42,1
30-34	8,3	66,0	9,0	51,0
35-39	8,6	74,6	8,8	59,9
40-44	7,3	81,8	7,6	67,4
45-49	4,6	86,4	6,1	73,6
Əhalinin yaş qrupları üzrə paylanması	1999		2023	
	%-lə	Kumulyativ tezlik- S_i	%-lə	Kumulyativ tezlik- S_i
50-54	2,9	89,3	5,7	79,2
55-59	2,2	91,5	5,9	85,1
60-64	3,3	94,8	5,8	90,9
65-69	2,4	97,2	4,2	95,1
70 <	2,8	100,0	4,9	100,0
Cəmi	100,0		100,0	

Mənbə: cədvəl Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında hazırlanmışdır [11]

Serb alimi Q.Penevin təklif etdiyi metodikada insanın qocalmasının mərhələlərində əhalinin yaş strukturunda belə tarixi dəyişiklikləri nəzərə almışdır [4]. Beş göstəricinin dəyərlərinə əsasən, hər bir əhali yeddi mərhələdən birinə uyğun gələ bilər: erkən insan gəncliyindən (birinci mərhələ) insanın dərin qocalma vəziyyətinə (yeddiinci mərhələ) qədər.

Cədvəl 3

Q.Penevin demografik qocalma mərhələləri (Çistova, E.V.)

Qocalma mərhələsi	Əhalinin demografik qocalmasının indikatorları				
	Əhalinin orta yaşı, il	20 yaşdan kiçik yaşda olan şəxslərin xüsusi çəkisi, %	40 yaşdan kiçik yaşda olan şəxslərin xüsusi çəkisi, %	60 və yuxarı yaşda olan şəxslərin xüsusi çəkisi, %	Qocalma indeksi
Erkən cavanlıq	<20	58<	85<	<4	<0,07
Cavanlıq	20-25	50-58	75-85	4-7	0,07-0,14
Yetkinlik	25-30	40-50	65-75	7-11	0,14-0,28
Qocalığın astanası	30-35	30-40	58-65	11-15	0,28-0,50
Qocalıq	35-40	24-30	52-58	15-20	0,50-0,83
Yetkin qocalıq	40-43	20-24	45-52	20-25	0,83-1,25
Çox yetkin qocalıq	43<	20<	<45	25<	1,25<

Qeyd: qocalma indeksi – qocaların (65 və yuxarı) sayının 15 yaşınadək uşaqların sayına nisbəti kimi müəyyən edilir [4].

2023-cü ilin demografiya göstəricilərinə əsasən apardığımız hesablamaya görə Azərbaycan əhalisinin orta yaşı 34.8 yaş, 20 yaşdan kiçik yaşda olan şəxslərin əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisi 28.8 %, 40 yaşdan kiçik yaşda olan şəxslərin əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisi 60%, 60 və yuxarı yaşda olan şəxslərin xüsusi çəkisi 14.9%, qocalma indeksi 0.5 təşkil etmişdir. Bu indikatorların hesablanan qiymətlərinə əsasən ölkə əhalisinin “qocalığın astanası” mərhələsində olduğu qənaətinə gəlmək olar. 1999-cu ildə müvafiq olaraq bu indikatorların qiymətləri 27.5 yaş, 41.7 %, 74.6 % və 8.5 % olmuşdur ki, bu da həmin dövrdə ölkə əhalisinin “Yetkinlik” mərhələsində olmuş olduğunu göstərir. Baxılan 24 il ərzində Azərbaycan əhalisi “Yetkinlik” qocalma mərhələsindən “Qocalığın astanası” mərhələsinə keçmişdir. Qarşıdakı illərdə demografik proseslər ötən 24 ildəki tendensiya ilə davam edərsə 2050-ci ilə qədər ölkə əhalisi yaşlanma nöqtəyi nəzərindən serb demografi Q.Penevinin müəyyən etdiyi “Qocalıq” mərhələsində olacaqdır ki, bu da əhalinin orta yaşının 40 yaşdan yuxarı, 60 və yuxarı yaşda olan şəxslərin sayının xüsusi çəkisinin 20%-ə yüksələcəyini və qocalma indeksinin 0.50-0.83 intervalında olacağını güman etməyə əsas verir.

Əhalinin demografik qocalma səviyyəsinin müəyyən edilməsinə daha mürəkkəb yanaşmalar əhalinin yaş strukturunun təhlilinə əsaslanır. İsveçli demograf A.Q.Sundberq əhalinin yaş strukturunun uşaq və qocaların nisbətlərinə görə fərqlənən “mütərəqqi”, “stasionar” və “reqressiv” tiplərini ayırmağı təklif etmişdir [3.срр.34-55]. Yaş strukturunun növündən asılı olaraq əhalinin sayı artır, azalır və ya sabit qalır. Əhalinin mütərəqqi yaş strukturu (sinonimi: əhalinin mütərəqqi tipi) - əgər əhalinin yaş strukturunda 0-14 yaşlı əhalinin ümumi əhali sayına nisbəti (%) 50 və yuxarı yaşda olan əhalinin ümumi əhali sayına nisbətindən (%) çox olarsa, əhalinin artımı təmin edilir. Əhalinin reqressiv yaş strukturu (sinonimi: reqressiv (revertiv) əhali növü) - əgər əhalinin yaş strukturunda 50 və yuxarı yaşda olan əhalinin ümumi əhaliyə nisbətə xüsusi çəkisi 0-14 yaşlı əhalinin ümumi əhali sayına nisbətindən çox olarsa, o zaman gələcəkdə əhalinin azalması təhlükəsini gözləməliyik. Əhalinin stasionar yaş strukturu (sinonimi: əhalinin stasionar növü) - əgər əhalinin yaş strukturunda 0-14 yaşlı əhalinin ümumi əhali sayına nisbəti 50 və yuxarı yaşda olan əhalinin ümumi əhali sayına nisbətində bərabərsə, bu, əhalinin sayının sabitləşməsinə şərait yaradır.

Cədvəl 4

Azərbaycanda əhalinin yaş strukturunun uşaq və qocaların nisbətlərinə görə fərqlənən mütərəqqi, stasionar və reqressiv tipləri

Yaş qrupları	1999		2009		2018		2019		2023	
	min nəfər	%-lə	min nəfər	%-lə	min nəfər	%-lə	min nəfər	%-lə	min nəfər	%-lə
0-14	2545,6	31,7	2030,7	22,6	2239,1	22,4	2311,3	23,2	2161	21,2
15-49	4396,5	54,7	5318,3	59,1	5305,7	53,2	5189,2	52,0	5327,1	52,3
50 və yuxarı	1090,7	13,6	1648,6	18,3	2436,7	24,4	2473,5	24,8	2692,7	26,4
Cəmi	8032,8	100,0	8997,6	100,0	9981,5	100,0	9974	100,0	10180,8	100,0

Mənbə: cədvəl Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında hazırlanmışdır [11]

4 saylı cədvəlin məlumatlarının tədqiqi göstərir ki, 1999-cu ildə Azərbaycanda 0-14 yaşlı əhalinin sayının xüsusi çəkisi 50 və yuxarı yaşda olan əhalinin xüsusi çəkisini 18.1% bəndi qədər üstələmişdir ki, bu da sonrakı dövrlərdə əhali sayının artımını təmin etmişdir. Bu tendensiya 2018-ci ilədək davam etmişdir. Bu nöqteyi nəzərdən 2010-2018-ci illərdə Azərbaycan əhalisinin mütərəqqi yaş strukturu tipinə aid olduğunu söyləmək olar. 2019-cu ildə bu əhali qruplarının xüsusi çəkili demək olar ki, birbirinə yaxın olmuşdur (23.2% və 24.8%) ki, bu da həmin dövrdə əhalinin yaş strukturunun stasionar tipə uyğun gəldiyini və əhalinin sayının sabitləşdiyini söyləməyə əsas verir. 2020-ci ildən başlayaraq 50 və yuxarı yaşda olan şəxslərin sayının xüsusi çəkisinin 0-14 yaş qrupunun xüsusi çəkisini üstələdiyi müşahidə olunur (25.2 % və 22.9 %) ki, bu da bu dövrdən başlayaraq ölkə əhalisinin yaş strukturunun reqressiv əhali tipinə uyğun gəldiyini qeyd etmək olar. Belə vəziyyətin yaranması gələcəkdə əhalinin sayının azalması təhlükəsinin gözlənildiyini vurğulamağa əsas verir.

Cədvəl 5

Azərbaycanda əhalinin təbii hərəkətinin dinamikası, (min nəfər)

Göstərici	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2020	2021	2022	2023
Doğulanlar	117,0	165,6	176,1	174,5	172,7	170,5	166,2	126,6	112,3	122,8	112,6
Ölənələr	46,7	53,6	53,8	55,0	54,4	55,6	54,7	75,6	76,9	60,8	60,2
Təbii artım	70,3	112,1	122,3	119,5	118,3	114,9	111,5	50,9	35,4	62,0	52,5

Mənbə: cədvəl Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında hazırlanmışdır [11]

Rəsmi statistikanın məlumatlarına istinadən hazırlanmış 5 saylı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2000-2011-ci illərdə ölkədə doğulanların sayında artım dinamikası müşahidə olunmuşdur və 2000-2023-cü illər ərzində doğulanların maksimum sayı 2011-ci ildə 176,1 min nəfər qeydə alınmışdır. Həmin ildə əhalinin təbii artımı maksimum həddə çatmış və 122.3 min nəfər təşkil etmişdir. 2012-ci ildən başlayaraq doğulanların sayında ilbəil azalma müşahidə olunmuş və ən aşağı göstərici 2021-ci ildə 112.3 min nəfər qeydə alınmışdır. 2021-ci ildə əhali arasında ən çox ölüm halları 76,9 min nəfər qeydə alınmış və ən minimal təbii artım (35.4 min nəfər) baş vermişdir. 2022-ci ildən başlayaraq COVID-19 pandemiyasının yasalarının aradan qalxması, milli adət-ənənələrə uyğun olaraq təntənəli toy mərasimlərinin keçirilməsinə icazə verilməsi rəsmi niğahların sayının artmasına və doğulan şəxslərin artmasına müsbət təsir etmişdir. 2021-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə doğulanların sayı 10.5 min nəfər artmış, lakin 2023-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 10.2 min nəfər az olmuşdur. 2023-cü ildə 2021-ci illə müqayisədə ölənlərin sayında 16.7 min nəfər azalma qeydə alınmışdır ki, bu da təbii artıma müsbət təsir göstərmişdir.

Cədvəl 6

Azərbaycanda əhalinin təbii hərəkətinin əmsalları, orta hesabla hər min nəfərə nəzərən (promillə-‰)

Göstərici	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2020	2021	2022	2023
Doğum əmsalı	14,7	18,5	19,4	19,0	18,6	18,1	17,4	12,7	11,2	12,2	11,1
Ölüm əmsalı	5,9	6,0	5,9	6,0	5,8	5,9	5,7	7,6	7,7	6,0	5,9
Təbii artım əmsalı	8,8	12,5	13,5	13,0	12,8	12,2	11,7	5,1	3,5	6,2	5,2

Mənbə: cədvəl Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında hazırlanmışdır [11]

Təcrübədə əhalinin təbii hərəkətini nisbi ifadədə xarakterizə etmək üçün, doğum əmsalı, ölüm əmsalı, təbii artım əmsalı, fertillik əmsalı kimi göstəricilərdən istifadə olunur. Bu əmsallar orta hesabla əhalinin hər min nəfərinə nəzərən müəyyən edilir və ümumi şəkildə aşağıdakı qaydada hesablanı bilər:

$$\Theta_x = \frac{X}{S} \times 1000 \quad (3)$$

Burada: Θ_x -müvafiq təbii hərəkət əmsalı (doğum, ölüm, təbii artım); X – müvafiq əhali kateqoriyasının sayı (doğulan, ölən, təbii artım); S – Əhalinin orta illik sayı.

6 sayılı cədvəldə verilən demografiya əmsalları göstərir ki, 2000-2011-ci illərdə doğum əmsalının artım sürətinin ölüm əmsalını üstələməsi fonunda 2011-ci ildə orta hesabla əhalinin hər min nəfərinə düşən təbii artım 13.5 ‰ səviyyəsində olmuşdur. 2012-ci ildən başlayaraq doğum əmsalının artım sürəti əvvəlki illərlə müqayisədə azalmağa, ölüm əmsalı isə müsbət dinamika ilə dəyişməyə meyilli olmuşdur. 2021-ci ildə COVID -19 pandemiyasının neqativ təsirləri nəticəsində ən yüksək ölüm əmsalı (7.7 ‰) və ən aşağı təbii artım əmsalı (3.5 ‰) qeydə alınmışdır. 2022-ci ildən başlayaraq ölüm əmsalının artım tempinin aşağı enməsi və doğum əmsalının əvvəlki illə müqayisədə yüksəlməsi təbii artımın normallaşmasına təkan vermişdir.

Əhalinin təbii hərəkətini xarakterizə edən mütləq və nisbi demografiya göstəricilərinin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda əhalinin orta yaşı illər ötdükcə yüksəlmiş, yaş quruluşunda isə “yetkinlik” qocalma mərhələsi “qocalığın astanası” mərhələsi ilə əvəz olunmuş və qarşıdakı illərdə Serb alimi Q.Penevinin təklif etdiyi metodikaya əsasən “qocalıq” mərhələsini yaşayacaq. Yuxarıda müəyyən etdiyimiz tendensiyaların təsiri altında qarşıdakı dövrlərdə Azərbaycanda əhalinin sayının azalması probleminin gözlənildiyini ehtimal etmək olar.

3. Demografik proseslərin əmək bazarında işçi qüvvəsi təklifinə təsirinin statistik qiymətləndirilməsi

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Əmək məcəlləsinin 42-ci maddəsinə əsasən əmək qabiliyyətliliyinin minimum yaşı 15 yaş müəyyən edilmişdir [12]. Qanunvericiliyə əsasən 15 yaşına çatmış hər bir şəxs əmək müqaviləsinin tərəfi kimi çıxış edə bilər. Qanunvericiliyə istinadən 1995-ci ildə doğulan şəxslər 2010-cü ildə, 1996-cı ildə doğulanlar 2011-ci il, 2008-ci ildə doğulanlar 2023-cü ildə əmək qabiliyyəti yaşına çatmış olurlar. Beləliklə, doğulanların sayı ilə əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli şəxslərin sayı arasında 15 illik gecikmə ilə bir əlaqə mövcuddur. Bu əlaqəni modelləşdirmək üçün 1995-2009-cü illərdə doğulanların sayının dinamikası və 2009-2023-cü illərdə əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli şəxslərin sayının dinamikası göstəricilərindən istifadə edə bilərik (Cədvəl 7).

Cədvəl 7

1995-2009-cu illərdə doğulanların sayı, 2009-2023-cü illərdə əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin sayı (min nəfər)

İllər	Doğulanların sayı (min nəfər)-X	İllər	Əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin sayı (min nəfər)-Y
1995	143,3	2009	5773,3
1996	129,2	2010	5875,7
1997	132,1	2011	5974,6
1998	124,0	2012	6042
1999	117,5	2013	6102,6
2000	117,0	2014	6150,3
2001	110,4	2015	6198,7
2002	110,7	2016	6207
2003	113,5	2017	6262,2
2004	131,6	2018	6326,7
2005	141,9	2019	6255,5
2006	148,9	2020	6345,9
2007	152,0	2021	6447,7
2008	152,1	2022	6573,2
2009	152,1	2023	6656,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında hazırlanmışdır [11]

Doğulanların sayı ilə əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli şəxslərin sayı arasında 15 illik gecikmə ilə mövcud olan əlaqənin modelini qurmaq üçün qoşa reqressiya təhlilindən istifadə etmək məqsədə uyğundur, tənliyin parametrlərini müəyyən etmək üçün 7 saylı cədvəlin məlumatları əsasında hesablama cədvəlini tərtib edək. Qoşa reqressiya modelinin tənliyini aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

$$Y = aX + b \quad (4)$$

Burada: Y-nəticə (asılı) əlamətin qiyməti; X-amil əlamətinin qiyməti; a və b reqressiya tənliyinin parametrləridir.

Reqressiya modelinin a və b parametrlərinin qiymətini müəyyən etmək üçün ən kiçik kvadratlar metodunun (ƏKM) tələblərinə cavab verən normal tənliklər sistemi qurulur və həll edilir:

$$\begin{cases} na + b \sum X_i = \sum Y_i \\ a \sum X_i + b \sum X_i^2 = \sum X_i \cdot Y_i \end{cases} \quad (5)$$

Əlaqə tənliyində a reqressiya əmsalı hesab edilir və onun qiymətini aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$a = \frac{n(\sum XY) - (\sum X)(\sum Y)}{n(\sum X^2) - (\sum X)^2} \quad (6)$$

b parametrlərinin qiyməti isə aşağıdakı düsturla müəyyən edilə bilər:

$$b = \frac{\sum Y - a \sum X}{n} \quad (7)$$

a və b parametrlərinin qiymətini müəyyən etmək üçün 7 saylı cədvəlin məlumatları əsasında hesablama cədvəlini tərtib edək:

Cədvəl 8

Xətti freqressiya tənliyinin parametrlərinin müəyyən etməsi üçün hesablama cədvəli

	X	Y	XY	X ²	Y ²
1	143,3	5773,3	827400,49	20539,2	33330993
2	129,2	5875,7	759416,6	16704,8	34523850
3	132,1	5974,6	788957,88	17437,7	35695845
4	124,0	6042	749183,83	15375	36505764
5	117,5	6102,6	717293,5	13815,4	37241727
6	117,0	6150,3	719548,2	13687,6	37826190
7	110,4	6198,7	684063,74	12178,4	38423882
8	110,7	6207	687208,01	12257,8	38526849
9	113,5	6262,2	710553,05	12874,8	39215149
10	131,6	6326,7	832650,66	17320,9	40027133
11	141,9	6255,5	887661,71	20135,9	39131280
12	148,9	6345,9	945196,42	22184,9	40270447
13	152,0	6447,7	979811,84	23092,8	41572835
14	152,1	6573,2	999691,7	23130,2	43206958
15	152,1	6656,2	1012667,6	23146,3	44304998
Cəmi	1 976,3	93191,6	12301305	263882	579803901

$$a = \frac{n(\sum XY) - (\sum X) \cdot (\sum Y)}{n(\sum X^2) - (\sum X)^2} = \frac{15 \cdot 12301305 - 1\,976,3 \cdot 93191,6}{15 \cdot 263882 - (1\,976,3)^2} = 6,54$$

$$b = \frac{\sum Y - a \sum X}{n} = \frac{93191,6 - 6,54 \cdot 1976,3}{15} = 5351,1$$

Hesablama cədvəlinin məlumatları əsasında müəyyən etdiyimiz parametrlərin alınan qiymətlərinə əsasən əlaqə tənliyini aşağıdakı kimi yaza bilirik:

$$Y = 6,54X + 5351,1$$

Amil əlamətinin dəyişilməsinin nəticə əlamətinə təsirini qiymətləndirmək üçün elastiklik əmsalı göstəricisindən istifadə edilir. Elastiklik əmsalı orta hesabla amil əlamətinin 1% dəyişilməsi nəticəsində nəticə əlamətinin necə % dəyişilməsini xarakterizə edir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$E = a \cdot \frac{\bar{X}}{\bar{Y}} \quad (8)$$

Burada: a-reqressiya əmsalı; \bar{X} -amil əlamətinin orta qiyməti; \bar{Y} -nəticə əlamətinin orta qiyməti.

7 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə edərək, \bar{X} və \bar{Y} -ni müəyyən edirik:

$$\bar{X} = \frac{\sum X_i}{n} = \frac{1976,3}{15} = 131,8 \text{ min nəfər};$$

$$\bar{Y} = \frac{\sum Y_i}{n} = \frac{93191,6}{15} = 6212,8 \text{ min nəfər.}$$

Elastiklik əmsalı düsturunda aldığımız nəticələri yerinə yazırıq:

$$E = 6,54 \cdot \frac{131,8}{6212,8} = 0,14$$

Aldığımız nəticə onu söyləməyə əsas verir ki, 1995-2010-cu illərdə doğulanların sayının orta hesabla 1% artması nəticəsində 2010-2023-cü illərdə əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhəlinin sayı orta hesabla 0.14% artmışdır.

Nəticə

Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda demografik proseslərlə dayanıqlı inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqə sistemi mövcuddur. Əldə edilən nəticələr və irəli sürülən təkliflər aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir:

- Demografik göstəricilərlə dayanıqlı inkişaf arasında dinamik əlaqə: a) doğum əmsalının 17.4-dən 11.1-ə qədər enməsi (2015-2023) sosial xidmətlərə qısamüddətli təzyiq yaratsa da, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin artırılması üçün imkan yaradır; b) şəhərləşmə nisbətinin 56%-dən 68%-ə qədər artması ÜDM-in 35%-nin yaranmasına səbəb olur, eyni zamanda ekoloji izin 1,8 dəfə artımına gətirib çıxarır [5].
- Regional asimmetriya və onun təsirləri: a) Bakıda əhalinin 23 %-nin cəmləşməsi paytaxtda əmək məhsuldarlığını 3,2 dəfə artırırsa da, regionlarda işsizliyin 15%-ə qədər artmasına səbəb olur; b) kənd əhalisinin 48.9 %-dən 45.5 %-ə qədər azalması kənd təsərrüfatı istehsalının struktur problemlərini daha da dərinləşdirir [6].
- Yaşlanma və onun sosial-iqtisadi nəticələri: a) 60 və yuxarı yaşlı əhalinin payının 8.5 %-dən 14.9 %-ə qədər artması (2010-2023) pensiya sistemində defisitə 1,5 dəfə artmasına səbəb olub; b) səhiyyə xərclərinin ÜDM-də payının 3.1%-dən 4.3%-ə qədər artırılması ehtiyacı yaranır.
- Demografik tarazlığın bərpası üçün: a) ikinci və sonrakı uşaqlar üçün birbaşa yardımların 30% artırılması; b) valideyn məzuniyyətlərinin 3 ildən 5 ilə qədər uzadılması.
- Əhali hərəkətiliyinin idarə edilməsi: a) regional inkişaf indeksinin tətbiqi və 5 prioritet inkişaf zonasının yaradılması; b) kənddə qalmaq üçün "Aqro-startap" proqramı çərçivəsində gənclərə 50 min manatlıq subsidiyalar.
- Yaşlanmaya qarşı tədbirlər: a) fərdi pensiya hesablarının tətbiqinə 2025-ci ildən başlanması; b) işgötürənlərin töhfə payının 15%-dən 22%-ə qədər mərhələli artırılması.
- Dayanıqlı urbanizasiya modeli: a) Bakı, Sumqayıt və Gəncədə yaşıl zonların ümumi sahəsinin 15%-dən 25%-ə qədər artırılması; b) elektrik nəqliyyatına keçid üçün 2027-ci ilədək vergi güzəştləri sistemi.
- Əhalinin regional bölgüsünün optimallaşdırılması: a) dövlət qurumlarının 30%-nin regionlara köçürülməsi proqramı; b) regional sənaye parklarında iş yerlərinin 50%-nə yerli əhalinin cəlb edilməsi mexanizmi.

Bu təkliflər sistemli şəkildə həyata keçirildikdə, Azərbaycanda demografik sabitliyin təmin edilməsi və dayanıqlı inkişafın sürətləndirilməsi üçün səmərəli mexanizm yaradılacaqdır. Xüsusi diqqət innovativ yanaşmalara və beynəlxalq təcrübənin kreativ şəkildə adaptasiyasına yönəldilməlidir.

Ramiz Cavadov

Demografik proseslərin dayanıqlı inkişafa təsirinin statistik qiymətləndirilməsi

Xülasə

Demografik proseslərin dayanıqlı inkişafa təsiri müasir dövrdə həm qlobal, həm də milli səviyyədə əhəmiyyət kəsb edir. Əhalinin sayı, yaş və cins quruluşundakı dəyişikliklər ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına birbaşa təsir göstərir. Azərbaycanda əhalinin orta yaşı 1999-cu ildə 27.5 il ikən, 2023-cü ildə 34.8 ilə yüksəlmişdir. Median yaş isə eyni dövrdə 25.1 ildən 34.5 ilə qədər artmışdır. Bu göstəricilər əhalinin sürətlə yaşlandığını və "Yetkinlik" mərhələsindən "Qocalığın astanası" mərhələsinə keçid etdiyini təsdiq edir.

Mövcud tendensiyalar davam etdikdə, 2050-ci ilə qədər ölkə əhalisi serb demografi Q.Penevinin təsnifatına görə "Qocalıq" mərhələsinə daxil olacaq. Bu zaman orta yaş 40-ı keçəcək, qocalma indeksi isə 0.50-0.83 intervalında olacaq. 2020-ci ildən etibarən 50 yaş və yuxarı əhalinin payı (25.2%) uşaqların payını (22.9 %) üstələyir ki, bu da reqressiv əhali tipinin formalaşdığını göstərir. Bu proses gələcəkdə əhalinin sayının azalması riskini artırır.

Əhalinin yaş quruluşundakı dəyişikliklər sosial-iqtisadi sistemə ciddi təsir göstərir. Yaşlı əhalinin artımı səhiyyə və pensiya sistemlərinə yükü artırır, şəhərləşmə iqtisadi məhsuldarlığı yüksəltməklə bərabər ekoloji problemləri də gücləndirir. Regionlararası qeyri-bərabərlik və miqrasiya prosesləri əmək bazarını təsirləndirir. Buna görə də, regional inkişafın stimullaşdırılması və demografik tarazlığın qorunması üçün strateji tədbirlər hazırlanmalıdır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda əhalinin yaşlanması və onun sosial-iqtisadi nəticələri diqqət tələb edir. Uzunmüddətli planlaşdırma və səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsi demografik çətinliklərin aradan qaldırılmasına müsbət təsir edə bilər.

Рамиз Джавадов

Статистическая оценка влияния демографических процессов на устойчивое развитие

Резюме

Влияние демографических процессов на устойчивое развитие имеет важное значение как на глобальном, так и на национальном уровне в современную эпоху. Изменения численности населения, его возрастной и гендерной структуры напрямую влияют на социально-экономическое развитие страны. В Азербайджане средний возраст населения составлял 27.5 года в 1999 году, увеличившись до 34.8 года к 2023 году. Медианный возраст за тот же период вырос с 25.1 до 34.5 лет. Эти показатели подтверждают, что население быстро стареет и перешло от стадии «Зрелости» к стадии «Порога старения». Если текущие тенденции сохранятся, к 2050 году население Азербайджана войдет в стадию «Старения» согласно классификации сербского демографа Г. Пенева. К этому времени средний возраст превысит 40 лет, а индекс старения будет находиться в диапазоне 0.50–0.83. С 2020 года доля населения в возрасте 50 лет и старше (25.2%) превысила долю возрастной группы 0–14 лет (22.9 %), что свидетельствует о формировании регрессивного типа населения. Изменения возрастной структуры оказывают серьезное влияние на социально-экономическую систему. Рост числа пожилых людей увеличивает нагрузку на системы здравоохранения и пенсионного обеспечения, а урбанизация, повышая экономическую продуктивность, усугубляет экологические проблемы. Региональные диспропорции и миграционные процессы влияют на рынок труда. В связи с этим необходимо разработать стратегические меры для стимулирования регионального развития и поддержания демографического баланса. В заключение, старение населения в Азербайджане и его социально-экономические последствия требуют пристального внимания. Долгосрочное планирование и эффективная реализация мер могут помочь смягчить демографические проблемы и обеспечить устойчивое развитие.

Ramiz Javadov

Statistical assessment of the impact of demographic processes on sustainable development

Summary

The impact of demographic processes on sustainable development is of great importance both globally and nationally in the modern era. Changes in population size, age, and gender structure directly influence a country's socio-economic development. In Azerbaijan, the average age of the population was 27.5 years in 1999, rising to 34.8 years by 2023. The median age also increased from 25.1 years to 34.5 years during the same period. These indicators confirm that the population is rapidly aging and has transitioned from the "Maturity" stage to the "Threshold of Aging" stage. If current trends continue, by 2050, Azerbaijan's population will enter the "Aging" stage, as classified by Serbian demographer G. Penev. By then, the average age will exceed 40, and the aging index will range between 0.50 and 0.83. Since 2020, the share of the population aged 50 and above (25.2%) has surpassed that of the 0-14 age group (22.9 %), indicating the formation of a regressive population type. Changes in the age structure significantly affect the socio-economic system. The growing elderly population places additional pressure on healthcare and pension systems, while urbanization boosts economic productivity but exacerbates environmental issues. Regional disparities and migration processes impact the labor market. Therefore, strategic measures must be implemented to stimulate regional development and maintain demographic balance. In conclusion, population aging in Azerbaijan and

its socio-economic consequences require urgent attention. Long-term planning and effective policy implementation can help mitigate demographic challenges and ensure sustainable development.

Ədəbiyyat

1. Ələddinqızı, N.// Dayanıqlı sosial-iqtisadi tərəqqi demoqrafik inkişafın əsas göstəricisidir. Bakı, Səs. - 2019.- 9 aprel. - № 62. - s. 3.
2. Eminov, Z.N. //Bakı, 2024,"Azərbaycan Respublikasının sosial-demoqrafik inkişafı və məşğulluq problemləri"
3. Барсуков В.Н., Калачикова О.Н., «Эволюция демографического и социального конструирования возраста "старости"»- журнал: «экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз» 2020-№1-стр.34-55
4. Пенев Г. Становништво по старости и полу. Становништво и домаћинства СР Југославије према Попису 1991. Уредник Светлана Радовановић. Београд: Савезни завод за статистику и Центар за демографска истраживања ИДН, 1995. С. 155-178.
5. Urbanization Trends in the South Caucasus: Challenges and Opportunities. World Bank Group. (2021).URL: <https://www.worldbank.org/ext/en/home>
6. Azerbaijan's Ministry of Economy (2023).National Report on Sustainable Urban Development. URL:<https://economy.gov.az/az>
7. International Organization for Migration (IOM). (2022).
8. Migration Profile: Azerbaijan. URL:<https://www.iom.int/>
9. UNDP Azerbaijan. (2023).Human Development Report: Education and Digital Transformation.URL: <https://www.undp.org/azerbaijan>
10. <https://azerbaijan.un.org/az/>
11. <https://www.stat.gov.az/>
12. <https://e-qanun.az/framework/46943>
13. https://commission.europa.eu/index_en
14. https://unhabitat.org/sites/default/files/2020/10/wcr_2020_report.pdf
15. <https://population.un.org/wpp/>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.04.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 11.04.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 20.06.2025

UOT: 339.1

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-2-16-23

XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ DAXİLİ BAZARIN QORUNMASININ ƏRZAQ TƏMİNATINA TƏSİRİ

Azər Qurbanzadə

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin

Beynəlxalq ticarət və logistika kafedrasının dosenti, i.ü.f.d.

AZ1106, Bakı ş. Nəcəf Nərimanov küçəsi, 93

e-poçt: azercooperation@hotmail.com

Açar sözlər: idxal, ixrac, daxili bazarın qorunması, ərzaq təminatı, yerli istehsal, qloballaşma, qlobal rəqabət mühiti

Ключевые слова: импорт, экспорт, защита внутреннего рынка, продовольственная безопасность, местное производство, глобализация, глобальная конкурентная среда

Keywords: import, export, protection of the domestic market, food security, local production, globalization, global competitive environment

Kənd təsərrüfatı və qida sənayesi ərzaq təminatının maddi əsasını təşkil edir. Bu baxımdan ərzaq bazarının qorunması və eləcə də idxal-ixrac münasibətlərinin tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi ərzaq təminatı baxımından mühüm rola malikdir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, daxili bazarın qorunması fonunda himayəçilik siyasətinin həyata keçirilməsi, hətta Anqlo-Sakson modeli ölkələrdə belə zaman-zaman tətbiq edilməkdədir. ABŞ və Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə bu təcrübə yetərinə tətbiq edilməkdədir. Məsələn, qlobal maliyyə böhranının mövcud olduğu 2008-2010-cu illərdə ABŞ öz avtomobil bazarını Yaponiyanın xarici rəqabətindən qorumaq məqsədilə himayəçilik siyasətindən istifadə etmişdir. Bundan əlavə Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə daxili bazarın qorunması birliyin vahid aqrar siyasəti çərçivəsində gerçəkləşdirilir. Bu baxımdan i.e.d., prof., S. V. Salahovun belə bir fikri ilə razılaşmaq mümkündür ki, milli iqtisadiyyatı formalaşdırmağa çalışan, bütün ölkələrin (xüsusilə post-sovet və post-sosialist ölkələr) daxili bazarın xarici intervensiyalardan qorunması zəruridir. Suveren ölkələrdə ərzaq təminatının səmərəli formada ödənilməsi və daxili bazarın qorunması problemləri bütün dövrlərdə öz aktuallığını saxlamış və indi də saxlamaqdadır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, daxili bazarın qorunması əsasən aşağıdakı reallıqlardan irəli gəlir:

— əsas növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının daxili tələbatı ödəmək iqtidarında olmaması;

— yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin daxili bazarda artımı fonunda onun keyfiyyətinin yerli istehsalda aşağı olması səbəbindən idxal olunan məhsulların qiymətinin daha aşağı olması;

— xarici əmtəə istehsalçılarının dempinq siyasəti vasitəsilə bu və digər regional bazarları ələ keçirməsi [1].

Müəllifin qeyd etdikləri ilə razılaşmaq mümkündür ki, daxili bazarın qorunması, qloballaşma şəraitində geniş yayılmış dempinq təzahürlərinin aradan qaldırılması baxımından daha aktual görünür. Məlum olduğu kimi, qloballaşmanın əsas daşıyıcılarından biri olan transmilli korporasiyalar öz məhsullarını dünyanın əksər ölkələrində reallaşdırmağa çalışırlar və bununla da milli iqtisadiyyatın əsas sektorlarının iqtisadi canlanmasının qarşısını alırlar. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatın aqrar sektorunda, eləcə də ərzaq bazarında özünü göstərən neqativ meyillər, daxili bazarın səmərəli şəkildə qorunmasını vacib edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və idxaldan asılılığın neytrallaşdırılması aqrar-ərzaq kompleksində xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün tənzimlənməsindən bilavasitə asılıdır. Xarici ticarətin yetərinə tənzimlənməməsi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə təhdidlər yaradır [2]. Xarici ticarət şərtlərinin ölkənin milli iqtisadiyyatına, o cümlədən milli iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsini təşkil edən aqrar-ərzaq kompleksi üçün uyğun olması bu təqdirdə ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinə, ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına əlverişli şərait yarada bilər.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının həyata keçirilməsi ölkənin iqtisadi dayanıqlığına əlverişli şərait yaratmaqla milli kənd təsərrüfatı sisteminin uğurlu inkişafından və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən bilavasitə asılıdır. Məsələn, Braziliya öz kənd təsərrüfatı resurslarını əhəmiyyətli ixrac məhsullarına çevirə bilmişdir ki, bu da onun iqtisadiyyatının şaxələndirilməsində əsas rol oynamışdır. Kənd təsərrüfatı texnologiyaları, tədqiqat və təhsilə qoyulan sərmayələr hazırda ölkəyə milyardlarla dollar gəlir gətirən yüksək məhsuldar kənd təsərrüfatı sektorunun yaradılmasına əlverişli şərait formalaşdırmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, iri həcmli kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı ölkə büdcəsinə valyuta daxilolmalarını formalaşdırır. Eyni zamanda valyuta ehtiyatlarını artırmaqla həm də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini təmin edir. Bütün bunlar isə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, xüsusilə kənd təsərrüfatının digər sektorlardan və beynəlxalq bazar konyunkturundan asılılığını azaldır. İxrac gəlirləri sayəsində dövlətin əldə etdiyi mənfəət sosial proqramlara, infraqururktura yatırılı bilər ki və bu da yerli bazarın gücləndirilməsinə və yerli istehsalın təmin edilməsinə yönəldilə bilər. Bu isə öz növbəsində əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Braziliya təcrübəsinin təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının uğurlu ixracı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə gətirib çıxara bilər [3]. Müəllifin qeyd etdiklərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının sistemli şəkildə təşkil olunması ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, Azərbaycan Respublikası kimi istehsal və ixraca yönəlmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı baxımından da mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına da bilavasitə təsir göstərmək imkanına malikdir. Belə ki, ölkənin kənd təsərrüfatının sürətli inkişafı kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının sistemli təşkili ilə yanaşı, sahədə məşğulluğun təmin edilməsinə və əhalinin gəlirlərinin artırılmasına da özünəməxsus müsbət təsir göstərmək potensialına malikdir.

Qloballaşma şəraitində ərzaq təminatı daxili və xarici təhdidlər şəraitində daim riskə məruz qalır. Başqa sözlə, qlobal rəqabət mühitində ərzaq təminatına təsir göstərən mühit amilləri, o cümlədən daxili təhdidlər son dərəcə aktuallaşır. Bu ilk növbədə onunla bağlıdır ki, qiymətlərin liberallaşdırılması prosesi bir sıra hallarda geniş fermer şəbəkələrinin maraqlarını müdafiə etmir. Liberal qiymət sistemlərinin tətbiqi fonunda kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları sənaye resurslarının, o cümlədən maddi-texniki resursların qiymət təzyiqinə də məruz qalır. Bundan əlavə, qloballaşma şəraitində ərzaq təminatına xarici təhdidlər də əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu isə, öz növbəsində, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Eyni zamanda ərzaq bazarının rəqabət qabiliyyətinin zəif olması vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir. Qloballaşma şəraitində transmilli korporasiyaların yerli ərzaq bazarlarını öz nüfuz dairələrinə salması, bu zaman dempinq tədbirlərindən istifadə etməsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin ərzaq təminatına bilavasitə təhdid mənbəyi kimi çıxış edir. Ərzaq məhsullarının idxal kanallarından asılılığı da milli iqtisadiyyata təhdid yaradır. Bundan əlavə, dünya ərzaq bazarının konyunkturundan obyektiv asılılıqlar ərzaq məhsullarının qeyri-sabitliyi gücləndirir. Sahələrin iqlim şəraitindən asılılığı və digər amillər istehsalçıların idxal qiymətlərinin artımına kəskin şəkildə məruz qalmasına səbəb olur. Eyni zamanda idxalçı ölkələr tərəfindən qiymət təzyiqləri kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları da çətinliklərlə üz-üzə qoyur. Bu proseslər nəticəsində istehsalçılar həm zərər görür, həm də onların alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olduğu təqdirdə artan qiymət təzyiqləri onların problemlərlə üzləşməsinə səbəb olur və bu da idxalçı ölkələrin siyasi və iqtisadi üstünlük qazanmalarına şərait yaradır [4].

Hesab etmək olar ki, qloballaşma şəraitində adı çəkilən prosesin hərəkətverici qüvvələrindən biri olan Ümumdünya Ticarət Təşkilatında (ÜTT) ayrı-ayrı ölkələrin, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının kənd təsərrüfatı sektoruna və daxili ərzaq bazarlarına müxtəlif formada təzyiqləri mövcuddur. Bu təzyiqlər ilk növbədə inkişaf etmiş ölkələrə məxsus transmilli korporasiyaların həmin ölkələrin ərzaq bazarlarında hakim mövqe tutması ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan Respublikamızın ÜTT-yə qoşulması ilə bağlı proseslərdə ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin siyasi iradəsi ilə ehtiyatlı davranma strategiyası ön plana çəkilir. Qeyd olunur ki, ölkənin kənd təsərrüfatı və ərzaq bazarı müasir şəraitdə ÜTT-nin şərtlərinə tam mənası ilə reaksiya

göstərmək iqtidarında deyil. Respublikamızda kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına nail olmadan və ərzaq bazarında tarazlığı təmin etmədən, daxili yerli əmtəə istehsalçıların bazarda rolunu artırmadan bu təşkilata üzv olmaq ölkənin maraqları baxımından elə də müsbət nəticələr doğura bilməz.

Müasir reallıqda idxal-ixrac münasibətlərinin tənzimlənməsini, xüsusilə ərzaq bazarında idxalın və ixracın tənzimlənməsinə yönəlmiş tədbirlərin həm xarici iqtisadi siyasətin, həm də dövlətin aqrar siyasətinin mühüm prioritetlərindən birini təşkil etməlidir.

İ.e.d., A.F. Abbasov hesab edir ki, ölkənin maraqları kənd təsərrüfatına dair dövlət tənzimlənməsinin ölkə tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində aparılan işlərin birdəfəlik kampaniya deyil, ardıcıl və kompleks xarakter daşmasını tələb edir. Bu isə hər şeydən əvvəl kənd təsərrüfatı strukturunun təkmilləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, eyni zamanda müvafiq sahələr üzrə dövlət tənzimlənməsinin mükəmməl sisteminin formalaşdırılması vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə xidmət etməlidir [5].

Ölkənin ərzaq təminatını yaxşılaşdırması prosesi kifayət qədər mürəkkəb bir vəzifədir və bu zaman daxili bazarın qorunmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi də mühüm strateji əhəmiyyət daşıyır. Qloballaşma prosesinin dərinləşdiyi şəraitdə qlobal rəqabət mühitində baş verən mənfi təzahürlər ölkənin milli ərzaq təhlükəsizliyi baxımından daxili bazarda problemlə vəziyyətlər doğurur. Bir sıra ölkələrdə baş verən dempinq təzahürləri artır və bu isə daxili bazarın qorunmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Fikrimizcə, daxili bazarın qorunmasına yönəlmiş tədbirlər, xüsusilə antidempinq gömrük rüsumlarının tətbiq edilməsi, idxal rüsumları ilə reallaşdırılmalıdır. Lakin bir sıra hallarda yerli ərzaq məhsullarının istehsalı daxili tələbatı ödəmədiyi təqdirdə həmin gömrük rüsumlarından istifadə edilməsi ərzaq məhsullarının qiymətlərinin artmasına səbəb ola bilər ki, bu da istehlakçılar üçün əlyətərlilik doğurmur.

İ.e.d., professor N.C. Qafarov qeyd edir ki, xüsusilə daxili bazarın ərzaq məhsulları ilə kifayət qədər təmin olunmaması onların xarici ölkələrdən böyük həcmdə idxalına səbəb olmuşdur. Daxili bazarımızda daha rəqabətqabiliyyətli olduqları üçün xarici məhsullar yerli istehsalçıların öz istehsalını azaltmağa məcbur edir. Ona görə də rəqabətə kor-koranə bir güc kimi baxmaq olmaz. Rəqabət iqtisadi siyasətin bir hissəsi olmalı, bu isə öz əksini proteksionizmdə tapmalıdır. Proteksionizm siyasəti, yerli istehsalçıların daxili bazarda xarici rəqabətdən qorunmasına yönəlmiş elmi əsaslara söykənən tədbirlər sistemini təmsil etməlidir. Dövlətin proteksionizm siyasətinin əsas istiqamətləri ərzaq məhsullarının idxalına gömrük rüsumlarının artırılması, dövlət subsidiyaları, güzəştli və uzunmüddətli kreditlər, qiymətlərin tənzimlənməsi, dövlət sifarişləri və digər dəstək mexanizmlərini əhatə etməlidir. Yalnız dövlət proteksionizmi əsasında kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının istehsalını stimullaşdırmaq, daxili bazarı keyfiyyətsiz və ucuz xarici malların axınından qorumaq mümkün olar [6].

Məlum olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından kifayət qədər geniş potensial mövcuddur. 11 iqlim tipindən 9-unun ölkədə mövcud olması kənd təsərrüfatı üçün geniş iqtisadi imkanlar açır. Bu potensialdan səmərəli istifadə olunması hesabına ölkədə qeyri-neft məhsullarının ixracının artırılmasına yönəlmiş tədbirləri həyata keçirmək mümkündür ki, bu da neft gəlirlərindən asılılığın azaldılmasına səbəb ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, son illər dövlət tərəfindən qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı silsilə tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 18 yanvar tarixli “Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamında, qeyri-neft məhsullarının ixrac təşviqlərinin verilməsi nəzərdə tutulmuşdur [7]. Bu sərəncam çərçivəsində “qeyri-neft məhsullarının stimullaşdırılması, eləcə də yeni bazarlara çıxış imkanlarının artırılması məqsədilə bir sıra tədbirlər müəyyən edilmişdir. Qida məhsullarının ixracının stimullaşdırılması baxımından bu tədbirlər sırasında kənd təsərrüfatı və emal məhsullarının ixracı ilə bağlı geri ödəmə dəstəklərinin mexanizmlərinin tətbiqi, həmçinin “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda təşviqinə dəstək prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bundan əlavə, ölkə Prezidentinin və aidiyyəti icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti çərçivəsində dövlət büdcəsi ilə maliyyələşən təşkilatların satınalmalarının səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı tədbirlər də öz əksini tapmışdır. Bu tədbirlər fonunda biznes

və investisiya mühitinin əlverişliliyinin artırılması, rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi xüsusi diqqətə layiqdir. Eyni zamanda, ixrac və idxal əməliyyatlarının asanlaşdırılması prosesi kifayət qədər intensiv xarakter daşıyır. İxrac-idxal əməliyyatlarında sərbəhd keçid məntəqələrində tələb olunan sənədlərin sayı azaldılmışdır. Bu isə ixracatçı və idxalçıların risklərinin azalmasına imkan yaradır. Tələb olunan sənədlərin vahid pəncərə sistemi vasitəsilə elektron qaydada verilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülür. İxracın sistemli təşkili və idxal siyasətinin qlobal ərzaq çağırışlarına, eləcə də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi prioritetlərinə uyğun şəkildə tənzimlənməsi hesabına ərzaq təminatında yerli istehsalın rolunun artırılmasına nail olunmuşdur. Beləliklə, aqrar sahədə yerli istehsalın gücləndirilməsi, rəqabətə davamlı daxili istehsalın təşkili, ərzaq ehtiyatlarının artırılması və ölkənin mühüm ərzaq məhsullarına əlçatanlığının genişləndirilməsi, ümumilikdə Respublikanın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir [8].

Ölkədən xarici bazarlara ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılması və eyni zamanda qida məhsullarının həcmnin artırılması, prinsip etibarilə qida məhsulları sektorunda işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasına, əhalinin gəlirlərinin artırılmasına əlverişli şərait yaradır. Bütün bunlar, eyni zamanda dövlət büdcəsinə daxilolmaların şaxələndirilməsində də mühüm rol oynayır. Fikrimizcə, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prosesində kənd təsərrüfatının və turizmin inkişaf etdirilməsi, həm sahələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, həm də turizmin inkişafı hesabına əlavə gəlirlərin əldə olunması imkanlarını genişləndirə bilər. Bu baxımdan i.e.d., Anar Abbasovun belə bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, ixracın strukturunda kənd təsərrüfatı məhsullarının xüsusi çəkisinin aşağı olması və idxalın strukturunda isə kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin xüsusi çəkisinin yüksək olması, əsasən məhsuldarlığın aşağı səviyyədə olması ilə əlaqədardır. Eyni zamanda, bu sahələrdə rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması, modernləşmə səviyyəsinin zəifliyi, azad rəqabətin mövcud olması, emal sənayesində inhisarçılığın mövcudluğu və digər bu kimi hallar da ciddi təsir göstərən amillərdir. Qeyri-neft sektoruna investisiyaların həcmnin artırılması baxımından xarici investisiyaların rolu da yüksək olmalıdır. Bu, ilk növbədə onunla izah oluna bilər ki, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna yönəldilən xarici sərmayələr, mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinə, istehsalın diversifikasiyasına və rəqabətə davamlı məhsul istehsalının həyata keçirilməsinə əlverişli zəmin yarada bilər. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda istehsal edilən məhsulların xarici bazarlara çıxarılması baxımından da əlverişli imkanlar formalaşdırır. İqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinə xarici investisiyaların cəlb olunması istiqamətində stimullaşdırıcı tədbirlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [9]. 2024-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətində 5,496.01 milyon ABŞ dolları məbləğində müsbət qalığ əldə edilmişdir. Həmin il xarici ticarətin gömrük statistikasının əsas göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

Cədvəl 1

2024-cü ildə xarici ticarətin gömrük statistikasının əsas göstəriciləri

	Milyon ABŞ dolları ilə	Min ABŞ dolları ilə	İxrac və idxalın xüsusi çəkisi
Xarici ticarət dövriyyəsi	47 612.10	47 612 100.86	100.00
o cümlədən:			
İxrac	26 554.06	26 554 056.80	55.77
İdxal	21 058.04	21 058 044.06	44.23
Xarici ticarət saldosu	5 496.01	5 496 012.75	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Xarici ticarətin gömrük statistikasi, 0001 2024-3112 2024, s. 2.

Cədvəlin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, 2024-cü ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 47612.1 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunda ixracın xüsusi çəkisi 55.8 faiz, idxalın xüsusi çəkisi isə 44.2 faiz olmuşdur. 2024-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət münasibətlərində olduğu ölkələrin sayı 180 olmuşdur. Xarici ticarət iştirakçılarının sayı - yəni təsərrüfat subyektlərinin sayı isə 681704 vahid təşkil etmişdir. 2024-cü ildə əsas növ kənd təsərrüfatı və qida məhsulları qrupları üzrə ixrac və idxalın dəyəri aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2

2024-cü ildə əsas növ kənd təsərrüfatı və qida məhsulları qrupları üzrə ixrac və idxal, min ABŞ dolları

Mal qrupunun kodu	Mal qrupunun adı	İxrac		İdxal	
		2024-cü il	Ümumi ixraca nisbətən % ilə	2024-cü il	Ümumi idxala nisbətən % ilə
A	B	1	2	3	4
	Cəmi	26554056,80	100.00	21058044.06	100.00
01	Diri heyvanlar	448.36	0.00	88450.17	0.42
02	Ət və qida üçün yararlı ət əlavələri	1915.55	0.01	129 555.96	0.62
03	Balıqlar və xərçəng kimilər, mollyusklar və digər su onurğasızlar	3 646.31	0.01	49 379.60	0.23
04	Süd məhsulları, quş yumurtası, təbii bal, başqa yerdə adı çəkilməyən və təsnif olunmayan heyvan mənşəli məhsullar	97 491.34	0.37	279 476.46	1.33
05	Başqa yerdə adı çəkilməyən və ya təsnif olunmayan heyvan mənşəli məhsullar	5 084.41	0.02	1 897.86	0.1
06	Canlı ağaclar və digər bitkilər, bitkilərin kökləri, soğanakları və digər analogi hissələri, kəsilmiş çiçəklər və dekorativ bitkilər	527.68	0.00	55 604.38	0.26
07	Tərəvəz və bəzi yeməli meyvə köklülər və kök yumruları	210 805.42	0.79	82 693.97	0.39
08	Yeməli meyvələr və qoz-fındıq, sitrus meyvələrinin qabıqları və ya qovun qabıqcıqları	496 989.64	1.87	199 128.32	0.95
09	Qəhvə, çay, mate və ya paraqvay çayı və ədviyyatlar	7 002.10	0.3	92 244.53	0.44
10	Dənli bitkilər	518.84	0.00	387 457.48	1.84
11	Un üyütmə - yarma sənayesi məhsulları, səməni, nişastalar, inulin, buğda kleykovinası	1 564.75	0.01	23 487.67	0.11
12	Yağlı toxum və bar, digər toxumlar, bar və taxıl, dərman bitkiləri və texniki məqsədlər üçün bitkilər, saman və yem	12 586.26	0.05	61 944.56	0.29
13	Təmizlənmiş təbii şellak, kitrlər, qatranlar və digər bitki şirələri və ekstraktları	0.00	0.00	1 315.96	0.1
14	Toxuma (hörgü) məmulatlarının hazırlanması üçün bitki mənşəli materiallar, başqa yerdə adı çəkilməyən və ya təsnif olunmayan digər bitki mənşəli məhsullar	142.45	0.00	1 292.36	0.01
15	Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar, onların parçalanması nəticəsində alınan məhsullar, hazır yeyinti piyləri, heyvan və ya bitki mənşəli mumlar	28 850.08	0.11	226 504.22	1.08

16	Ətdən, balıqdan və ya xərçəng kimilərdən, malyuskalardan və ya digər su onurğasızlarından alınan hazır məhsullar	1 596.25	0.01	52 981.53	0.25
17	Şəkər və şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatları	39 614.12	0.15	237 361.23	1.13
18	Kakao və ondan hazırlanan məhsullar	11 509.17	0.04	135 420.46	0.64
19	Taxıldan, undan, nişastadan və ya süddən alınan hazır məhsullar, un qənnadı məmulatları	13 558.28	0.05	204 336.90	0.97
20	Tərəvəzlərin, meyvələrin, qoz-fındığın və ya bitkilərin digər hissələrinin emal məhsulları	37 123.86	0.14	78 036.09	0.37
21	Müxtəlif ərzaq məhsulları	3 564.31	0.01	154 594.43	0.73
22	Alkoqollu və alkoqolsuz içkilər və sirkə	68 870.09	0.26	103 138.55	0.49
23	Yeyinti sənayesinin qalıqları və tullantıları, heyvanlar üçün hazır yemlər	5 473.47	0.02	143 432.77	0.68
24	Tütün və tütünün sənaye əvəzediciləri	56 683.88	0.21	118 787.64	0.56

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Xarici ticarətin gömrük statistikasını, 0001 2024-3112 2024, s. 10,11.

Cədvəlin təhlilindən görüldüyü kimi 2024-cü ildə ölkədən xarici bazarlara 448,36 min ABŞ dolları məbləğində diri heyvan ixrac olunmuşdur. Eyni dövrdə xaricdən idxal olunan diri heyvanların dəyəri 88450 min dollara bərabər olmuşdur. Diri heyvan idxalının ümumi idxalda xüsusi çəkisi 0.42% təşkil etmişdir. Ət və qida üçün yararlı ət əlavələrinin ixracının həcmi 1915 min dollara bərabər olmuşdur. Müvafiq məhsulların idxalı isə 129556 min dollar təşkil etmişdir. Bu məhsulların ümumi idxaldakı xüsusi çəkisi 0.62% olmuşdur. Tərəvəzlər və bəzi yeyilə bilən meyvə kökləri və yumrularının ixrac həcmi 210805 min dollara bərabər olmaqla, ümumi ixracda payı 0.79% təşkil etmişdir. Bu məhsullar üzrə idxal isə 82693 min dollar dəyərində olmuş, idxalda xüsusi çəkisi 0.39% olmuşdur. Yeyilə bilən meyvələr, qoz-fındıq, sitrus meyvələrinin qabıqları və digər sitrus məhsulları üzrə ixrac 496989.64 min dollar, idxalda xüsusi çəkisi isə 1.87% təşkil etmişdir. Bu məhsulların idxal dəyəri isə 199128.32 min dollar olmaqla, idxalda payı 0.95% olmuşdur. Ümumi olaraq götürüldükdə, ölkədən ixrac edilən məhsullar arasında ən yüksək xüsusi çəki tərəvəzlərə, meyvə köklərinə, yeyilə bilən meyvələrə və qoz-fındığa məxsus olmuşdur. Ölkəyə İdxal olunan məhsullar arasında isə heyvan və bitki mənşəli piylərin, bitki mənşəli köklərin, şəkər və şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatlarının, süd məhsullarının payı daha yüksək olmuşdur.

Fikrimizcə, daxili bazarın qorunması və xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi proseslərinin ərzaq təminatına təsiri, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, ölkə xaricdən qida məhsullarının idxalını həyata keçirir. Bu baxımdan, qida məhsullarının idxalının azaldılması və yerli istehsalın xüsusi çəkisinin artırılması hesabına nəinki daxili bazarda sabitlik təmin oluna bilər, eyni zamanda gələcəkdə bu məhsullar üzrə ixrac imkanlarının artırılması da mümkündür.

Nəticə

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi və daxili bazarın qorunması əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına bilavasitə təsir göstərir. Bu prosesi səciyyələndirən əsas məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, tələbatı ödənilməyən məhsullar üzrə həyata keçirilən idxal, nəticədə ərzaq təminatını yaxşılaşdırır və bazarda qıtlığın qarşısının alınmasına bilavasitə təsir göstərir. Belə olan halda, idxal rüsumlarının azaldılması zərurətdən irəli gəlir ki, bu da əhalinin həmin məhsullara əlçatanlığının təmin olunmasına xidmət edir. Ərzaq məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər isə yerli istehsalçıların gəlirlərinin artırılmasıdır.

Bu baxımdan, idxal və ixracın tənzimlənməsi prosesi, ərzaq təhlükəsizliyinin strateji hədəfini təşkil edən daxili bazarın qorunması ilə mütənasiblik təşkil etməlidir.

Azər Qurbanzadə

Xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi və daxili bazarın qorunmasının ərzaq təminatına təsiri

Xülasə

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qloballaşması, milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurətini yaratmışdır. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, dövlətin siyasi müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasında və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə uğurlu inteqrasiya prosesinin gerçəkləşdirilməsində önəmli vasitələrdən biri kimi çıxış edir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, eyni zamanda idxaldan asılılığın aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan iqtisadiyyatın mühüm və strateji əhəmiyyətli sahəsi olan kənd təsərrüfatı və qida sənayesi sektorunda idxaldan asılılığın aradan qaldırılması və eləcə də dempinq təzahürlərinin neytrallaşdırılması mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Азәр Гурбанзаде

Влияние регулирования внешнеэкономических связей и защиты внутреннего рынка на продовольственное обеспечение

Резюме

Глобализация международных экономических отношений обусловила необходимость обеспечения безопасности национальной экономики. Обеспечение экономической безопасности выступает одним из важных инструментов сохранения политической независимости государства и осуществления процесса успешной интеграции в систему международных экономических отношений. Обеспечение экономической безопасности подразумевает, также, устранение зависимости от импорта. В этой связи, устранение импортозависимости и нейтрализация демпинговых проявлений в отраслях агропромышленного комплекса и пищевой промышленности, являющихся важными отраслями экономики, имеет важное стратегическое значение.

Azer Gurbanzadeh

The impact of regulation of foreign economic relations and protection of the domestic market on food supply

Summary

The globalization of international economic relations has created the need to ensure the security of the national economy. Ensuring economic security acts as one of the important tools in preserving the political independence of the state and implementing the process of successful integration into the system of international economic relations. Ensuring economic security also implies the elimination of dependence on import channels. In this regard, the elimination of dependence on imports in the agricultural and food industry sector, which is an important and strategically important sector of the economy, as well as the neutralization of dumping manifestations, is of great strategic importance.

Ədəbiyyat:

1. Salahov S. V., Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi, Bakı, 2004, 504 səh, s. 492.
2. Антипов О.В. Продовольственная безопасность страны в условиях ВТО // Никоновские чтения. -2014. -№19, 56-58 s, s. 56.
3. Л.И. Александрович, Капустина Н. В., О необходимости обеспечения продовольственной безопасности для экономической устойчивости государства, Вестник Евразийской науки, 2023, Том 15, № 5.

4. Г. Т. Аигаренова. Государственно правовое регулирование сельского хозяйства как основного фактора обеспечения продовольственной безопасности в республике Казахстан, известия национальной академии наук республики Казахстан, N5(212), 107-110 с, s. 109, 110.
5. A. F. Abbasov. Ərzaq təhlükəsizliyi, Bakı, 2007, 602 s, s. 583.
6. N. C. Qafarov. Azərbaycanın aqrar sənaye kompleksi: formalaşması və davamlı inkişaf problemləri, Bakı, 2024, 464 səh, s. 207.
7. “Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 18 yanvar tarixli Sərəncamı.
8. E. A. Quliyev. Qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi problemləri və strateji istiqamətləri, Monoqrafiya, Bakı, 2020, 464 səh, s. 378,379.
9. A. F. Abbasov, İqtisadi inkişafın müasir meyilləri: qlobal çağırışlar, təhdidlər və perspektivlər, Monoqrafiya, Bakı, 2024, 576 səh, s. 293.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21.04.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 23.04.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 20.06.2025

UOT: 331.5
DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-2-24-32

ƏMƏK BAZARININ REGIONAL SƏVİYYƏDƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Könül Büyüker

Bakı Dövlət Univetsitetinin

Maliyyə və menecment kafedrasının müəllimi, i.ü.f.d

AZ1148, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi,33

e-poçt: k.buyuker@mail.ru

Açar sözlər: əmək bazarı, regionların inkişafı, sosial-iqtisadi strategiya, rəqəmsallaşma, gənclər və qadınların məşğulluğu

Ключевые слова: рынок труда, региональное развитие, социально-экономическая стратегия, цифровизация, занятость молодежи и женщин

Keywords: labor market, regional development, socio-economic strategy, digitalization, youth and women's employment

Azərbaycanın regionlarında müasir əmək bazarı sosial-iqtisadi inkişaf fonunda yeni xüsusiyyətlər qazanır. Texnologiyaların inkişafı, təhsil səviyyəsinin artması və iqtisadi prioritetlərin dəyişməsi nəticəsində bölgələrdə əmək bazarına dair yeni tələblər meydana çıxır. Xüsusilə yol infrastrukturunu, sənaye zonaları, texnoparklar və digər irimiqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi yeni iş yerlərinin açılmasına imkan verir. Bu təşəbbüslər eyni zamanda, regionlara investisiyaların cəlb olunmasını sürətləndirərək turizm, sənaye və digər qeyri-neft sahələrində məşğulluğu artırır.

Rəqəmsallaşma əmək bazarında mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu proses regionlarda informasiya texnologiyaları sahəsində ixtisaslaşmış işçi qüvvəsinə olan tələbatı artırmışdır. Nəticə etibarilə, IT bacarıqları üzrə peşəkarların hazırlanması və müvafiq sertifikatlaşdırma proqramları ön plana çıxır. Eyni zamanda, gənc nəsillər öz potensialını reallaşdıraraq xidmət, ticarət və kənd təsərrüfatı kimi sahələrdə iş imkanları əldə edir.

Əmək bazarının inkişafı istiqamətində dövlət və özəl sektorun birgə səyləri ilə peşə təlimləri və ixtisasartırma kursları təşkil olunur. Təhsil ocaqları bu prosesdə aktiv iştirak edərək işçi qüvvəsinə müasir tələblərə uyğunlaşdırmağa xidmət edir. Bu yanaşma əmək bazarında davamlı və balanslı inkişafı təmin edir.

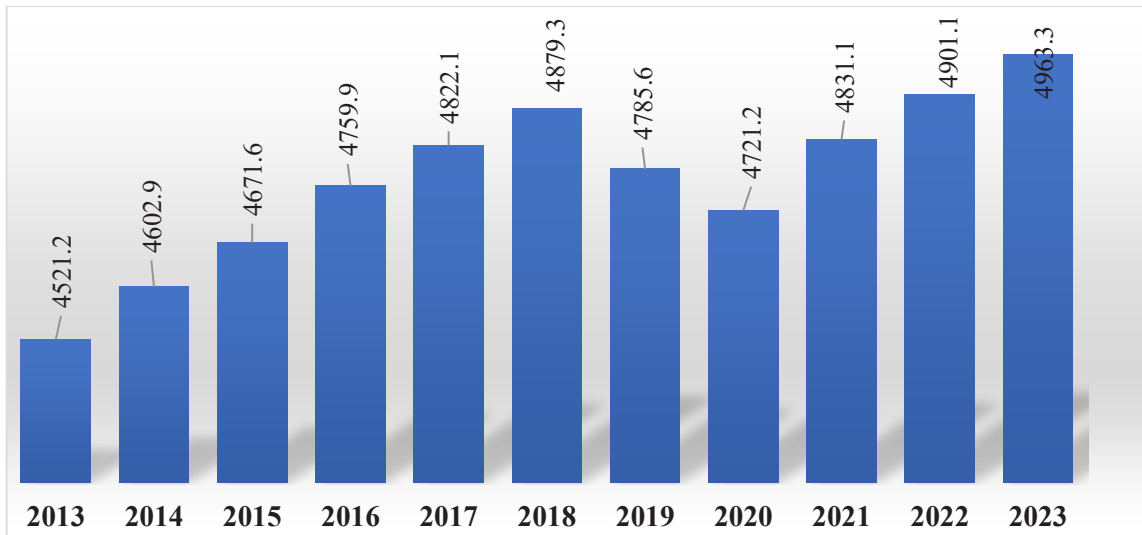
Kənd təsərrüfatının müasirləşdirilməsi nəticəsində regionlarda özünüməşğulluq imkanları genişlənir. Yeni texnologiyalar və kooperativlərin təşviqi sayəsində kənd yerlərində iş şəraiti yaxşılaşır. Bununla yanaşı, iqlim dəyişiklikləri və innovativ texnologiyaların tətbiqi əmək şəraitinə və bacarıqlarına birbaşa təsir göstərir (9, səh. 82).

Qadınların əmək bazarına cəlb olunması da önəmli sosial-iqtisadi prioritetlərdəndir. Dövlətin həyata keçirdiyi təşviqedici proqramlar vasitəsilə qadınların məşğulluq səviyyəsinin artırılması hədəflənir və bu sahədə xüsusilə xidmət və təhsil sektorlarında ciddi nəticələr əldə olunur.

Ümumiyyətlə, regionlarda əmək bazarının formalaşması və inkişafı dövlətin sosial-iqtisadi strategiyalarının real nəticəsi kimi çıxış edir. İşçi qüvvəsinin keyfiyyətinin yüksəlməsi, iş yerlərinin struktur baxımından şaxələnməsi və qeyri-neft sektoruna yönəlik fəaliyyətlərin gücləndirilməsi ilə daha çevik və dayanıqlı əmək bazarı yaranır.

2013-2023-cü illəri əhatə edən statistik göstəricilər Azərbaycanda məşğul əhəlinin artım dinamikasını nümayiş etdirir. Bu onillik dövr ərzində 2019 və 2020-ci il COVID-19 pandemiyası istisna olmaqla, məşğulluq səviyyəsində sabit və ardıcıl artım müşahidə olunmuşdur. 2013-cü ildə 4521,2 min nəfər olan məşğul əhəlinin sayı, 2023-cü ilin sonuna 4963,3 min nəfər olmuşdur (şəkil

1). Bu müsbət dinamika ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının nəticəsi olmaqla yanaşı, əmək bazarının genişlənməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi fəallığın yüksəlməsi ilə də bağlıdır.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb. <https://www.stat.gov.az/source/labour/> [20]

Şəkil 1. Azərbaycanda məşğul əhəlinin illər üzrə dinamikası (2013-2023) (min nəfərlə)

Bu dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi önəm verilmişdir. Bu strategiya məşğulluq sahəsində də öz əksini tapmış, xüsusilə qeyri-dövlət sektorunda çalışanların sayında nəzərəcarpacaq artım olmuşdur. Hökumət tərəfindən reallaşdırılan əmək və məşğulluq islahatları, kənd təsərrüfatının stimullaşdırılması, sənaye parklarının təşkili, həmçinin turizm və xidmət sahələrində yaradılan yeni imkanlar məşğulluğun artımına müsbət təsir göstərmişdir.

Statistik məlumatlar göstərir ki, artım illər üzrə stabil və bərabər şəkildə baş vermişdir. Bu isə o deməkdir ki, məşğulluqdakı artım süni müdaxilələrdən deyil, real iqtisadi fəaliyyətin böyüməsi ilə bağlıdır. Belə davamlı inkişaf əmək bazarında planlı və sabit artım strategiyasının tətbiqi olduğunu göstərir.

Bununla yanaşı, bu göstəricilər işçi qüvvəsinin daha səmərəli paylanması, əmək bazarının struktur baxımından təkmilləşdirilməsinin və davamlı məşğulluq modellərinə keçidin uğurla həyata keçirildiyinin göstəricisidir. Gələcəkdə texnologiyaya əsaslanan sahələrin inkişafı bu tendensiyamı daha da gücləndirə və əmək bazarını keyfiyyətə yeni mərhələyə çıxara bilər.

2023-cü ildə məşğulluq strukturunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, dövlət sektorunda çalışanların payı 2013-cü ildəki 26,4%-dən 2023-cü ildə 20,3%-ə qədər azalmışdır. Xüsusilə maddi işçilərin sayında artım diqqət çəkir: 2023-cü ildə 1,745,5 min nəfər və ya ümumi iqtisadi fəal əhəlinin 33,2%-i bu sahədə çalışmışdır. Bu da iqtisadiyyatın liberallaşması və sahibkarlığın stimullaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən islahatların nəticəsidir. İqtisadiyyatın sahələr üzrə bölgüsünə baxdıqda görmək olar ki, 2,554,4 min nəfər istehsal sahələrində – əsasən kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və sənaye sahələrində fəaliyyət göstərmişdir. 2,408,9 min nəfər isə xidmət, təhsil, səhiyyə və digər qeyri-istehsal sahələrində məşğul olmuşdur (cədvəl 1). Bu bölgü ölkənin həm ənənəvi, həm də müasir iqtisadi sektorlarının paralel inkişaf etdiyini göstərir. Əmək bazarında qeyri-hökumət və xidmət sektorlarının əhəmiyyətinin artması iqtisadi şəxələnmənin genişlənməsinin sübutudur.

Əmək bazarındakı ən mühüm göstəricilərdən biri olan orta aylıq nominal əmək haqqı isə bu onillik dövr ərzində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2013-cü ildə 420,5 manat olan orta aylıq əmək haqqı, 2023-cü ildə 933,9 manata çataraq təxminən 2,2 dəfə yüksəlmişdir. Bu artım əmək bazarında gəlirlərin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldiyini, eyni zamanda ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların və struktur tədbirlərinin effektivliyini göstərir.

Əhəlinin məşğulluq səviyyəsini artırmaq və işsizliyi azaltmaq məqsədilə ölkə üzrə genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu çərçivədə yeni müəssisələrin açılması, iş

yerlərinin yaradılması və infrastrukturun inkişafı kimi təşəbbüslər reallaşdırılmışdır. Bu proseslər regionlarda iqtisadi aktivliyin yüksəlməsinə, qeyri-neft sektorunun inkişafına və sosial rifahın artmasına səbəb olmuşdur. Əmək bazarına yönəlmiş dövlət strategiyaları ölkədə iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etməklə yanaşı, əmək resurslarının daha məhsuldar və rəqabətqabiliyyətli hala gəlməsinə şərait yaradır.

Cədvəl 1

2023-cü ildə məşğulluq strukturunun sahələr üzrə bölgüsü, (min nəfər)

Göstərici	Say
Ümumi iqtisadi fəal əhali	5,249.7
Məşğul əhali	4,963.3
Dövlət sektorunda	1,064.4
Qeyri-dövlət sektorunda	3,898.9
İşsiz əhali	286.4
İstehsal sahələrində çalışanlar	2,554.4
Qeyri-istehsal sahələrində çalışanlar	2,408.9
Muzdlu işçilərin sayı	1,745.5
Özünüməşğullar	3,217.8

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb. <https://www.stat.gov.az/source/labour/> [20]

Azərbaycan hökumətinin regionlarda əmək bazarının inkişafı üçün həyata keçirdiyi tədbirlər bir neçə əsas istiqaməti əhatə edir. Bu istiqamətlərə regional iqtisadi yüksəliş, yeni iş yerlərinin yaradılması, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və işsizliyin azaldılması daxildir. Həyata keçirilən məşğulluq proqramları vasitəsilə iş axtaran şəxslərə uyğun vakansiyalar təklif olunur, peşə təlimləri və ixtisasartırma kursları təşkil edilir. Xüsusilə gənclər, qadınlar və yaşlı əhali üçün xüsusi məşğulluq təşviqləri nəzərdə tutulur.

Bundan başqa, hökumət regionların iqtisadi potensialını artırmaq məqsədilə investisiya təşviqlərinə dəstək verir, müxtəlif iqtisadi layihələri həyata keçirir. Aqrar sahənin müasirləşdirilməsi, sənaye parklarının təşkili və turizm sektorunun genişləndirilməsi kimi təşəbbüslər yerli əmək bazarının aktivləşməsinə xidmət edir. Paralel olaraq əhali sayında balanssızlıq yaranmasının qarşısını almaq üçün tənzimləyici tədbirlər də nəzərdə tutulur.

Əmək bazarının səmərəli şəkildə təşkili üçün dövlət tərəfindən ixtisasartırma və yenidən ixtisaslaşdırma proqramlarına maliyyə dəstəyi göstərilir. Bu proqramlar, işçilərin əmək bazarının müasir tələblərinə uyğunlaşmasını təmin etməklə onların peşə bacarıqlarının inkişafına yardımçı olur. Əmək bazarının vəziyyəti vaxtaşırı təhlil olunur və bu təhlillərə əsaslanaraq qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklər həyata keçirilir. Bu da işçi ilə işəgötürən arasında daha səmərəli və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq mühitinin formalaşmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, regionlarda iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və məşğulluğun artırılması məqsədilə nəqliyyat, rabitə və digər infrastruktur layihələri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Yolların və kommunikasiya şəbəkələrinin yenilənməsi iş yerlərinə çıxışı asanlaşdırır və əmək bazarının regionlararası inteqrasiyasına müsbət təsir göstərir.

2017-2023-cü illər ərzində Azərbaycanda işçi qüvvəsinin ümumi sayında müsbət dinamika müşahidə olunmuşdur. 2017-ci ildə bu göstərici 3,600,839 nəfər təşkil edirdisə, 2023-cü ildə bu rəqəm 144,897 nəfər artaraq 3,745,736 nəfərə çatmışdır (cədvəl 2). Bu artım, ölkədə iqtisadi fəallığın və əhali məşğulluğunun yüksəldiyini göstərən əhəmiyyətli bir göstəricidir.

2023-cü ilin yekun məlumatlarına əsasən qeyd etmək olar ki, iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayı 5,249,7 min nəfər olmuşdur. Bunlardan 4,963,3 min nəfəri məşğul, 286,4 min nəfəri isə işsiz kimi qeydiyyata alınmışdır (cədvəl 1). Bu göstəricilər ölkədə işçi qüvvəsinin genişlənməsi və məşğulluğun artması tendensiyasını əks etdirir. İşsizliyin nisbətən aşağı səviyyədə qalması isə əmək bazarının stabilliyini göstərir.

Cədvəl 2

İqtisadi rayon və inzibati ərazi vahidləri üzrə işçi qüvvəsinin sayı (nəfər)

İqtisadi rayonlar	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Naxçıvan MR	235,461	237,409	249,018	251,588	253,678	256,202	258,192
Abşeron-Xızı	295,324	297,459	402,961	407,797	409,577	411,842	413,677
Dağlıq Şirvan	157,600	159,205	153,307	154,223	157,272	159,920	162,700
Gəncə-Daşkəsən	328,789	331,370	291,141	293,834	297,839	301,154	304,870
Qarabağ	411,265	415,109	351,863	355,965	359,603	364,332	369,198
Qazax-Tovuz	348,687	352,836	347,912	349,302	353,216	357,806	362,606
Quba-Xaçmaz	267,168	269,874	257,572	261,218	264,100	267,740	271,438
Lənkəran-Astara	451,102	456,848	453,272	458,241	462,221	466,476	472,119
Mərkəzi Aran	365,238	369,381	342,430	346,051	349,482	353,022	357,426
Mil-Muğan	245,970	249,676	258,713	262,596	265,612	268,562	271,878
Şəki-Zaqatala	324,903	328,824	338,868	341,040	347,824	353,212	359,126
Şərqi Zəngəzur	169,332	170,534	135,735	136,949	139,415	140,832	142,506
Cəmi	3,600,839	3,638,525	3,582,792	3,618,804	3,659,839	3,701,100	3,745,736

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb. <https://www.stat.gov.az/source/labour/> [20]

Kənd təsərrüfatı üstünlük təşkil edən ərazilərdə məşğulluğun artırılması, sənaye mərkəzlərində isə innovasiya və texnoloji tərəqqinin təşviqi əsas prioritetlərdəndir. Paralel olaraq hökumət aztəminatlı və işsiz şəxslərin sosial müdafiəsini təmin etmək üçün də tədbirlər həyata keçirir. Bu tədbirlər əmək bazarındakı risklərin azaldılmasına və sosial sabitliyin qorunmasına yönəlmişdir. Sözügedən fəaliyyətlər Azərbaycanın regional inkişaf strategiyasının ayrılmaz hissəsi olaraq uzunmüddətli planlar çərçivəsində həyata keçirilir.

Bölgələrdə işçi qüvvəsinin miqdarı müxtəlif faktorlarla müəyyən edilir – əhalinin iqtisadi fəallığı, demografik quruluş, yerli təsərrüfatın sahəvi strukturu və iqtisadi sahələrin inkişaf səviyyəsi bu dəyişkənliyin əsas səbəblərindəndir. Əhalinin ümumi sayı və yaş strukturu regionlarda əmək potensialının formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Xüsusilə gənc nəsil üstünlük təşkil edən bölgələrdə işçi ehtiyatları daha geniş olur, çünki bu resurs əsasən 15-64 yaş arası vətəndaşlardan ibarətdir.

Əmək resurslarının sayı regionun iqtisadi fəallığı ilə də sıx bağlıdır. Sənaye istehsalı, fərdi sərmayə qoyuluşları və xidmət sahələrinin geniş yayıldığı ərazilərdə işçi qüvvəsi daha çox olur. Məsələn, Bakı və Abşeron kimi sənaye və xidmət baxımından fəal olan zonalarda əmək bazarı daha geniş və dinamikdir.

Əmək resurslarının paylanmasında sənaye müəssisələrinin mövcudluğu və fərdi sahibkarlığın yayılması da mühüm rol oynayır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti işçi qüvvəsinin həcminə və strukturuna təsir göstərməklə, yeni məşğulluq imkanlarının yaradılmasına və bölgələr üzrə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, işsizlik göstəricisi əmək bazarının quruluşuna təsir edən əsas amillərdən biridir. Az inkişaf etmiş bölgələrdə işsizlik səviyyəsi daha yüksək ola bilər ki, bu da mövcud işçi resurslarının azalmasına gətirib çıxarır. Regionlardakı əmək potensialına dair statistik məlumatlar iqtisadi planlamada və strateji qərarların verilməsində əsas baza rolunu oynayır. Bu informasiyalar, həmçinin hansı sahələrdə peşə çatışmazlığının olduğunu müəyyən etmək və ixtisasartırma proqramlarını uyğun şəkildə yönləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Ümumilikdə, Azərbaycanın bölgələrində çalışanların sayı bir sıra səbəblərə görə dəyişkənlik göstərir və bu dəyişikliklər regional inkişaf səviyyəsinə, əhalinin iqtisadi fəallığına və əmək bazarındakı struktur dəyişikliklərinə birbaşa təsir edir.

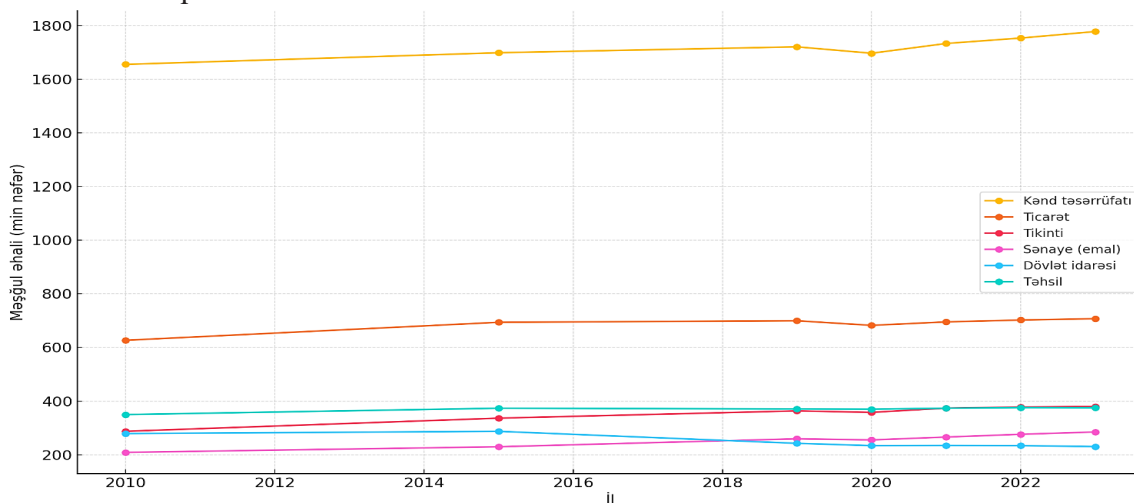
Azərbaycanın müxtəlif bölgələri özünəməxsus iqtisadi potensiala malik olduğu üçün hər bir bölgədə fərqli inkişaf və tənzimləmə strategiyaları tətbiq edilir. Kənd təsərrüfatı üstünlük təşkil edən ərazilərdə məşğulluğun artırılması, sənaye mərkəzlərində isə innovasiya və texnoloji tərəqqinin təşviqi əsas prioritetlərdəndir. Paralel olaraq, hökumət aztəminatlı və işsiz şəxslərin sosial müdafiəsini təmin etmək üçün də tədbirlər həyata keçirir. Bu tədbirlər əmək bazarındakı risklərin azaldılmasına və sosial sabitliyin qorunmasına yönəlmişdir. Sözügedən fəaliyyətlər Azərbaycanın regional inkişaf strategiyasının ayrılmaz hissəsi olaraq uzunmüddətli planlar çərçivəsində həyata keçirilir.

Əmək resurslarının sayı regionun iqtisadi fəallığı ilə də sıx bağlıdır. Sənaye istehsalı, fərdi sərmayə qoyuluşları və xidmət sahələrinin geniş yayıldığı ərazilərdə işçi qüvvəsi daha çox olur. Məsələn, Bakı və Abşeron kimi sənaye və xidmət baxımından fəal olan zonalarda əmək bazarı daha geniş və dinamikdir.

Əmək resurslarının paylanmasında sənaye müəssisələrinin mövcudluğu və fərdi sahibkarlığın yayılması da mühüm rol oynayır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti işçi qüvvəsinin həcminə və strukturuna təsir göstərməklə, yeni məşğulluq imkanlarının yaradılmasına və bölgələr üzrə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, işsizlik göstəricisi əmək bazarının quruluşuna təsir edən əsas amillərdən biridir. Az inkişaf etmiş bölgələrdə işsizlik səviyyəsi daha yüksək ola bilər ki, bu da mövcud işçi resurslarının azalmasına gətirib çıxarır. Regionlardakı əmək potensialına dair statistik məlumatlar iqtisadi planlamada və strateji qərarların verilməsində əsas baza rolunu oynayır. Bu informasiyalar, həmçinin hansı sahələrdə peşə çatışmazlığının olduğunu müəyyən etmək və ixtisasartırma proqramlarını uyğun şəkildə yönləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Müasir əmək bazarının təşkilində yeni yanaşmalar — xüsusilə texnologiya və innovasiyaların sürətli inkişafı fonunda — sərbəst çalışanlar, müəssisələr və digər təşkilatlar üçün daha çevik, operativ və effektiv əmək bazarına çıxış imkanları yaradır. Bu yanaşmalar onların bazarda fəal iştirakı üçün xüsusi hazırlanmış strategiyaları özündə birləşdirir.

Yeni müəssisələrin yaradılması işsizliyin azaldılması və iqtisadi inkişafın təşviqi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Regionlara yönəldilən sərmayələr nəticəsində həyata keçirilən yeni istehsalat və infrastruktur layihələri məşğulluğun artmasına təkan vermişdir. Əmək bazarında iştirak səviyyəsi və maaş fərqləri sosial ədalətin göstəricilərindən biri kimi qəbul olunur. Bu istiqamətdə qadınların əmək bazarına aktiv inteqrasiyası üçün dövlət tərəfindən bir sıra dəstək mexanizmləri tətbiq olunur.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb. <https://www.stat.gov.az/source/labour/> [20]

Şəkil 2. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhalinin sayı (2010-2022)

Əmək bazarının inkişaf səviyyəsini dəyərləndirmək və dövlət siyasətinin təsirlərini analiz etmək üçün sosial-iqtisadi göstəricilər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu göstəricilər əmək bazarında baş verən dəyişiklikləri və trendləri daha aydın şəkildə əks etdirir.

Təhsilin rolu işsizliyin azaldılmasında böyükdür və bu təsir müxtəlif sahələrdə özünü göstərir. Təhsil insanların bacarıq və bilik səviyyəsini artırmaqla onları əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırır, nəticədə iş tapmaq imkanları artır. Peşə və ixtisas təhsili isə əmək bazarına uyğun mütəxəssislərin formalaşdırılmasına şərait yaradır. Ali təhsilli insanlar daha çox yenilikçi və sahibkarlıq yönümlü olduqları üçün, işsizliyə qarşı mübarizədə yaradıcı və problemləri həll etmə bacarıqları ilə seçilir (5, səh.72). Yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin məhsuldarlığı daha çox olur və bu da iqtisadi artımı sürətləndirərək yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olur. Texnoloji dəyişikliklər fonunda davamlı təhsil və bacarıqların təkmilləşdirilməsi işsizliyin qarşısının alınmasında effektiv üsullardandır. Təhsilin geniş yayılması həm sosial, həm də iqtisadi bərabərliyi təşviq edir və əhalinin daha geniş təbəqələrinin məşğulluq imkanlarını artırır.

Təhsil fərdləri əmək bazarına hazırlamaqla onların bacarıqlarını inkişaf etdirir və ümumilikdə iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir. Bu səbəbdən dövlət, özəl sektor və təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq işsizliyə qarşı effektiv strategiyaların qurulmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, təhsil insanların müxtəlif sahələrdə müvəffəqiyyət əldə etməsi üçün lazım olan bilik və bacarıqları qazanmasına şərait yaradır. Bu da onlara daha geniş və çevik iş imkanları axtarmağa yardımçı olur. Təhsil yalnız şəxsi və peşəkar inkişaf üçün deyil, həm də sosial və iqtisadi tərəqqi üçün əsas amillərdən biridir. İnsanlar bu yolla ixtisaslaşa və maraqlarına uyğun sahələrdə fəaliyyət göstərə bilirlər. Bundan əlavə, beynəlxalq səviyyədə tanınan bilik və bacarıqlar əmək bazarında daha rəqabətli olmağa şərait yaradır.

Təhsil innovasiya və sahibkarlıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə zəmin yaradır, fərdlərin yaradıcılığını artırır və onları yeni ideyaları həyata keçirməyə təşviq edir. Eyni zamanda, ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarıqlarının formalaşması da təhsilin mühüm funksiyalarındandır. Beləliklə, insanlar dəyişikliklərə uyğunlaşa bilən və özünüinkişafa açıq olurlar. Təhsil həmçinin vətəndaş məsuliyyətinin formalaşmasına və ictimai iştirakın güclənməsinə töhfə verir. Bu baxımdan təhsil hər bir vətəndaş üçün hüquq olmaqla yanaşı, inkişaf vasitəsi kimi də çıxış edir.

Təhsil müəssisələri tələbələrə real iş təcrübəsi və əmək bazarına inteqrasiya imkanları yaratmaqla onları gələcək iş həyatına hazırlayır. Təcrübə proqramları, seminarlar və təhsil müəssisələrinin bizneslərlə əməkdaşlığı bu prosesin səmərəliliyini artırır. Müxtəlif sosial təbəqələrin təhsilə çıxış imkanı, təhsilin cəmiyyət üzrə bərabər paylanmasına və işsizliyin azaldılmasına müsbət təsir edir. Bir çox ölkələrdə təhsil hüququ qanunvericiliklə təmin olunur və vətəndaşların müəyyən səviyyədə təhsil alması dövlət tərəfindən təmin edilir. Bu proses ibtidai, orta, ali və peşə təhsil pillələrini əhatə edir. İxtisas artırılması, ömür boyu öyrənmə və sosial dəstək proqramları vasitəsilə təhsilin əlçatanlığı genişləndirilir.

Təhsil insanlara təcrübə toplamaq və əmək bazarına müstəqil şəkildə daxil olmaq imkanı verir, bu da işsizliklə mübarizədə mühüm rol oynayır. İnsanlar bu yolla müxtəlif sahələrdə ixtisaslaşaraq daha çox iş imkanı əldə edə bilirlər. Təhsil onları texnologiyalara və innovasiyalara uyğunlaşdırır, bu da müasir əmək bazarının tələblərinə cavab verməyə imkan yaradır. Əmək bazarına uyğun proqramların təklif olunması işsizliyin azaldılmasına xidmət edir. Eyni zamanda, psixoloji və sosial dəstək proqramları insanların özünəinamını artıraraq onlara psixoloji cəhətdən güvən verir.

Təhsil, həmçinin sənayenin dəyişən strukturlarına uyğunlaşmaq üçün vacib imkanlar yaradır. Təhsil proqramlarının müasir iqtisadi tendensiyalarla uzlaşdırılması işçi qüvvəsinin daha çevik və uyğunlaşa bilən olmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, insanların müstəqil işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onların seçdikləri sahələrdə sərbəst fəaliyyət göstərmələrinə dəstək vermək baxımından təhsil sistemləri mühüm rol oynayır. Rəqəmsal təhsil platformaları və onlayn təlim resursları insanların bilik dairəsini genişləndirərək yeni iş imkanları əldə etmələrini asanlaşdırır (11, səh.20).

Ümumilikdə, təhsil ilə işsizlik arasındakı qarşılıqlı münasibət, əmək bazarının davamlı inkişafı və insanların sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından strateji önəm

daşıyır. Təhsil sistemlərinin mütəmadi olaraq yenilənməsi və əmək bazarının tələblərinə cavab verə bilməsi bu istiqamətdə əsas şərtlərdən biridir.

Nəticə

Son onillikdə Azərbaycanda məşğulluq səviyyəsinin artımı və əmək bazarının struktur baxımından təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Məşğul əhalinin sayındakı davamlı artım, yeni müəssisələrin yaradılması, qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi və regionlara yönəlik investisiya təşəbbüsləri ölkənin iqtisadi dayanıqlılığını gücləndirmişdir. Dövlətin məşğulluq və əmək islahatları, o cümlədən kənd təsərrüfatının, sənayenin və xidmət sektorlarının inkişafı, əhalinin işlə təmin olunmasında müsbət nəticələr vermişdir.

Əmək bazarında təhsil faktorunun rolu xüsusilə vurğulanmalıdır. Əldə olunan təcrübə göstərir ki, təhsilin keyfiyyəti və əlçatanlığı nəinki işsizlik səviyyəsinə, həm də əmək məhsuldarlığına, iqtisadi artıma və sosial rifaha birbaşa təsir edir. Peşə və ixtisas təhsilinin inkişafı, davamlı öyrənmə imkanlarının genişləndirilməsi və rəqəmsal bacarıqların tədrisi əmək bazarının tələblərinə cavab verən kadrların hazırlanmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, təhsil sistemlərinin çevikliyi, onların yeni texnologiyalara və bazar ehtiyaclarına tez uyğunlaşması əmək potensialının səmərəliliyini artırır.

Regionlarda həyata keçirilən iqtisadi və sosial layihələr həm iqtisadi aktivliyin artmasına, həm də yerli əmək bazarının gücləndirilməsinə səbəb olmuşdur. İxtisasartırma kursları, peşə təlimləri və məşğulluq mərkəzlərinin fəaliyyəti region sakinlərinin əmək bazarına inteqrasiyasını asanlaşdırmışdır. Yeni infrastruktur layihələri və sənaye parklarının qurulması nəticəsində yaradılan iş yerləri əhalinin iqtisadi fəallığını dəstəkləmişdir. Bundan əlavə, qadınların və gənclərin əmək bazarında iştirak səviyyəsinin artırılması məqsədilə icra olunan sosial təşəbbüslər bərabər imkanların yaradılmasına və sosial inklüzivliyin güclənməsinə xidmət edir. Təklif olaraq aşağıda qeyd olunanları qeyd etmək olar:

1. Peşə və texniki təhsilin gücləndirilməsi – əmək bazarının real ehtiyaclarına uyğun ixtisasların tədrisi və praktiki təcrübə imkanlarının artırılması vacibdir.

2. Regionlarda təhsil və məşğulluq infrastrukturunun inkişafı – ucqar bölgələrdə yaşayanlar üçün təlim proqramlarının əlçatanlığının təmin edilməsi, onların əmək bazarına çıxış imkanlarını genişləndirə bilər.

3. Əmək bazarının monitoring sistemlərinin təkmilləşdirilməsi – sahəvi əmək ehtiyaclarının vaxtında müəyyən olunması və planlaşdırma işlərinin bu istiqamətdə aparılması məqsədəuyğundur.

4. Davamlı təhsil və ömür boyu öyrənmə mədəniyyətinin təşviqi – texnoloji inkişaf və rəqəmsallaşma şəraitində bu, işçi qüvvəsinin çevikliyini və uyğunlaşma bacarığını artıracaqdır.

5. Sosial inklüzivliyin gücləndirilməsi – qadınlar, gənclər və digər həssas qrupların əmək bazarında iştirakını dəstəkləyən siyasət və proqramların genişləndirilməsi zəruridir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın əmək bazarında baş verən müsbət dəyişikliklər strateji planlaşdırmanın və məqsədyönlü islahatların nəticəsidir. Gələcəkdə bu istiqamətdə atılan addımların daha məqsədyönlü, inklüziv və texnologiya yönümlü olması sosial-iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını təmin edə bilər.

Könül Büyüker

Əmək bazarının regional səviyyədə tənzimlənməsi və təkmilləşdirilmə perspektivləri

Xülasə

Azərbaycanın regionlarında əmək bazarının inkişafı, dövlətin sosial-iqtisadi strategiyasının əsas istiqamətlərindən biridir. Texnologiyanın sürətli inkişafı, təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi və qeyri-neft sektoruna yönəlmiş iqtisadi siyasət nəticəsində regionlarda əmək bazarında yeni çağırışlar və imkanlar yaranmışdır. İnfrastruktur layihələri, sənaye zonaları və texnoparkların təşviqi yeni iş yerlərinin yaradılmasına və investisiya axınının artmasına səbəb olmuşdur.

Rəqəmsallaşma prosesləri regionlarda informasiya texnologiyalarına sahib işçi qüvvəsinə ehtiyacı artırır. Bu səbəbdən peşə təlimləri və sertifikat proqramları vasitəsilə kadr hazırlığına

üstünlük verilir. Gənclər və qadınlar əmək bazarının əsas ehtiyat resursları kimi çıxış edir, onların məşğulluğunu artırmaq üçün xüsusi proqramlar icra olunur.

Əmək bazarında struktur dəyişikliyi müşahidə olunur – xidmət və kənd təsərrüfatı sahələri ön plana çıxmışdır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən peşə hazırlığı və ixtisasartırma tədbirləri, regionlarda iqtisadi fəallığın artmasına və dayanıqlı məşğulluğun təmininə yönəlib. Təhsil əmək bazarına inteqrasiyanı asanlaşdıraraq işsizliyin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Ümumilikdə, əmək bazarının təkmilləşdirilməsi regionların sosial rifahına və iqtisadi inkişafına ciddi töhfə verir.

Кенуль Буюкер

Регулирование рынка труда на региональном уровне и перспективы развития

Резюме

Развитие рынок труда в регионах Азербайджана является одним из основных направлений социально-экономической стратегии государства. В результате стремительного развития технологий, повышения уровня образования и формирования экономической политики, ориентированной на несырьевой нефтяной сектор, на рынках труда в регионах появились новые вызовы и возможности. Развитие инфраструктурных проектов, промышленных зон и технопарков привело к созданию новых рабочих мест и увеличению потока инвестиций.

Процессы цифровизации увеличивают потребность в специалистах по информационным технологиям в регионах. По этой причине приоритет отдается подготовке персонала посредством последовательных программ обучения и сертификации. Молодежь и женщины являются основными защитниками рынка труда, для повышения производительности их труда реализуются специальные программы.

На рынке труда наблюдаются структурные изменения – на первый план вышли сферы услуг и самосбережения. Реализуемые государством меры по подготовке кадров и специализации были направлены на повышение экономической активности в регионах и обеспечение устойчивой занятости. Образование играет важную роль в снижении уровня безработицы, способствуя интеграции в рынок труда. В целом, расширение рынка труда вносит значительный вклад в социальное благополучие и экономическое развитие регионов.

Konul Buyuker

Perspectives of the organization and integration of the labor market at the regional level

Summary

The development of the labor market in the regions of Azerbaijan is one of the main directions of the social-economic strategy of the state. As a result of the rapid development of technology, the increase in the education level and the economic policy directed towards the non-natural oil sector, new calls and opportunities have been created in the labor market in the regions. The promotion of infrastructure projects, industrial zones and technology parks has led to the creation of new workplaces and an increase in the flow of investment.

Digitalization processes increase the need for workers with information technologies in the regions. For this reason, priority is given to staff preparation through consecutive training and certification programs. Young people and women are the main precautionary measures of the labor market, and special programs are implemented to increase their productivity.

Changes in structure are observed in the Imak market – the fields of service and self-savings have come to the fore. The succession preparation and specialization measures implemented by the state have led to an increase in economic activity in the regions and the provision of sustainable employment. Education plays an important role in reducing unemployment by facilitating integration into the labor market. In general, the expansion of the labor market seriously harms the social well-being and economic development of the regions.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Peşə təhsili üzrə milli prioritetlər – Bakı: Təhsil Nazirliyi, 2021 – 56 s.
2. Babayeva Rəna Rauf qızı. Gənclərin məşğulluğu və peşə yönümü problemləri – Bakı: Təhsil, 2022 – 130 s.
3. Cəfərov Rövşən Aydın oğlu. Azərbaycanın regionlarında sosial-iqtisadi inkişaf və əmək bazarının problemləri – Bakı: Elm və Təhsil, 2020 – 192 s.
4. Əliyev Azər Tofiq oğlu. Regionların inkişafında insan kapitalının rolu – Bakı: İqtisadi İslahatlar Elmi Mərkəzi, 2020 – 122 s.
5. Əliyev Hikmət Həbib oğlu. Regionların dayanıqlı inkişafı üçün əmək bazarının modelləşdirilməsi – Bakı: ADNSU Nəşriyyatı, 2023 – 140 s.
6. Əliyev İsmayıl Əli oğlu. Əmək bazarının təşkili və tənzimlənməsi – Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2021 – 248 s.
7. Əliyeva Mehriban Əhməd qızı. İnsan kapitalının formalaşması və əmək bazarına təsiri – Bakı: Qanun, 2022 – 212 s.
8. Hüseynov Asif Əli oğlu. Peşə təhsilinin modernləşdirilməsi və əmək bazarına inteqrasiyası – Bakı: Təhsil, 2020 – 136 s.
9. İsmayılov Rauf Nizam oğlu. Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun sosial-iqtisadi nəticələri – Bakı: Elm və Həyat, 2021 – 108 s.
10. Qasimov Fikrət Səlim oğlu. Regionların iqtisadi inkişafı və əhəlinin məşğulluq problemləri – Bakı: ADİU Nəşriyyatı, 2019 – 164 s.
11. Məmmədov Elçin Həsən oğlu. Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində əmək bazarının transformasiyası – Bakı: Nurlan, 2023 – 152 s.
12. Səmədov Vaqif Əli oğlu. Əmək resurslarının regionlar üzrə effektiv yerləşdirilməsi problemləri – Bakı: İqtisad Universiteti, 2018 – 118 s.
13. OECD. Getting Skills Right: Future-Ready Adult Learning Systems – Paris: OECD Publishing, 2019 – 120 p.
14. OECD. OECD Skills Strategy 2021: Skills for a Resilient Recovery – Paris: OECD Publishing, 2021 – 196 p.
15. Schwab, K. The Fourth Industrial Revolution – Geneva: World Economic Forum, 2018 – 192 p.
16. World Bank. The Future of Work in Europe and Central Asia – Washington DC: World Bank Group, 2020 – 142 p.
17. World Economic Forum. Future of Jobs Report 2023. – Geneva: WEF, 2023 – 124 p.
18. <https://www.academia.edu>
19. <https://www.articles.edu>
20. <http://www.azstat.org>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22.04.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.04.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 20.06.2025

UOT: 332.122

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-2-33-42

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ BİZNES İMKANLARININ SOSIAL VƏ İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİ İSTİQAMƏTLƏRİ

İlhama Aslanova

*Bakı Avrasiya Universiteti, “İqtisadiyyat”
kafedrasının baş müəllimi
AZ 1110, Bakı şəhəri, Ak. H. Əliyev 135A
e-poçt: aslanovailhama220@gmail.com*

Esmira Kazımova

*Bakı Avrasiya Universitetinin “Biznes və menecment”
kafedrasının müəllimi
AZ 1110, Bakı şəhəri, Ak. H. Əliyev 135A
e-poçt: k.esmira@gmail.com*

Açar sözlər: biznes, sahibkar, vergi güzəşti, investisiyalar, kreditlər

Ключевые слова: бизнес, предприниматель, налоговые льготы, инвестиции, кредиты

Keywords: business, entrepreneur, tax breaks, investments, loans

Əlverişli biznes mühitinin və iqtisadi aktivliyin təşviqi ilə bağlı görülmüş işlər işğaldan azad edilmiş ərazilərin zəngin resurs və infrastruktur potensialından səmərəli istifadə, dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı və ən əlverişli biznes mühiti əsasında iqtisadi fəaliyyətin canlandırılması və dayanıqlı məskunlaşmanın təmin olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 10 dekabr tarixli “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Sərəncamın təsdiq edilməsi ilə başlandı. Bura mənfəət, əmlak, torpaq, sadələşdirilmiş, satışdankənar və dividend gəlirlərin 10 il müddətində vergidən azad edilməsi, müvafiq sahələr üzrə idxal olunan avadanlıqların 10 il müddətinə ƏDV və gömrük rüsumlarından azad olunması və s. güzəştlər daxildir. Əlavə olaraq dövlət zəmanətli kreditlərin məbləğinin 5 mln. manatdan, mexanizm üzrə verilən kreditin illik faiz dərəcəsinin 15 faizdən çox olmamasını da aid etmək olar [4]. Startapların və biznes inkubatorlarının təşviqi ilə bağlı işğaldan azad edilmiş rayonlara qayıdacaq şəxslər vergi və digər güzəştlər, regionun mövcud investisiya imkanları barədə məlumatlandırılır və onlara müxtəlif mövzularda mütəmadi olaraq təlimlər keçirilir. KOB dostu tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı müvafiq şəxslərə operativ dəstək və xidmətlər göstərilir.

İşğaldan azad edilmiş Ağdam rayonunun əlverişli coğrafi mövqeyi, sosial-iqtisadi inkişaf potensialı, perspektiv yük axınlarının bu əraziyə cəmlənməsi və ümumilikdə regionun mühüm logistika imkanları nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2021-ci il 28 may tarixli Fərmanı ilə “Ağdam Sənaye Parkı” təsis edilmişdir. Eyni zamanda, Cəbrayıl rayonunda logistika mərkəzinin, müxtəlif xidmət və innovativ sənaye sahələrinin, o cümlədən tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin yaradılması potensialı nəzərə alınaraq, dövlət başçısının 2021-ci il 4 oktyabr tarixli Fərmanına əsasən “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” Sənaye Parkı formalaşdırılmışdır. Hər iki sənaye parkının rezidentləri qeydiyyatla alındıqları tarixdən etibarən 10 il müddətinə mənfəət vergisindən, əmlak və torpaq vergilərindən, həmçinin idxal etdikləri avadanlıqlara görə əlavə dəyər vergisindən (ƏDV) və gömrük rüsumlarından azad olunurlar [9].

“İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 10 dekabr tarixli Sərəncamı ilə iqtisadi və əmək resurslarının səmərəli idarə olunması, onların emal sənayesinin və xidmət infrastrukturunun yaradılmasına yönəldilməsi məqsədilə vergi, sosial sığorta və digər güzəştlərin tətbiqi, habelə həmin ərazilərdə özəl təşəbbüslərin stimullaşdırılması, investisiya təşviqi

mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlar üçün xammal və materialların idxalı ilə bağlı gömrük və vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsi üzrə işlər davam edir.

İnvestisiya cəlbediciliyinin və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlər

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamının icrasını təmin etmək məqsədilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə investisiya cəlbediciliyinin artırılması və sahibkarlıq mühitinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlə, optimal güzəştlər və stimullaşdırıcı mexanizmlər hazırlanaraq Vergi Məcəlləsinə müvafiq dəyişikliklər edilmişdir. Yeni vergi təşviqlərinə əsasən, 2023-cü il yanvarın 1-dən etibarən, işğaldan azad olunmuş ərazilərin rezidentləri 10 il müddətinə mənfəət (gəlir), əmlak, torpaq və sadələşdirilmiş vergilərdən azad edilmişdir. Bu güzəştlər yalnız birbaşa satış gəlirlərinə deyil, həm də satışdan kənar gəlirlərə şamil olunur. Bundan əlavə, həmin ərazilərdə ƏDV ödəyicisi olan rezidentlər tərəfindən iqtisadi fəaliyyət sahələrinə və mal nomenklaturalarına uyğun olaraq texnika, texnoloji avadanlıqlar, qurğular, xammal və materialların idxalı da 10 il müddətində əlavə dəyər vergisindən azad edilmişdir. Azadolma tədbirlərinin əhatə dairəsi, iqtisadi fəaliyyət sahələri və məhsul qrupları üzrə ayrıca təsdiq ediləcək siyahı əsasında müəyyən olunur.

Qeyd edilməlidir ki, vergi güzəştləri bütün fəaliyyət növlərinə şamil edilmir. Məsələn, maliyyə xidmətləri, avtonəqliyyat vasitələri ilə yükdaşıma xidmətləri, habelə dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına həyata keçirilən podrat layihələri bu güzəştlərdən kənar tutulmuşdur. Bununla belə, Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklərlə real sektorun əksər sahələri – ticarət, xidmət, istehsal, tikinti, hasilat və digər fəaliyyət növləri vergi güzəştləri ilə əhatə olunmuşdur [4].

Eyni zamanda, Azərbaycan qanunvericiliyi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlar və onların işçiləri üçün sosial təminat sahəsində də stimullaşdırıcı tədbirlər nəzərdə tutur. Belə ki, Vergi Məcəlləsinin 226.2-ci maddəsinə əsasən, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə vergi uçotuna alınan və birbaşa həmin ərazilərdə fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslər həmin ərazilərin rezidenti hesab olunur.

“Sosial sığorta haqqında” Qanunun 14-1.1-ci maddəsinə əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən və neft-qaz sektorunda iştirak etməyən qeyri-dövlət sığortaedənləri tərəfindən ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqları dövlət büdcəsi hesabına subsidiyalaşdırılır [14]. Həmin subsidiyanın ödənilməsi qaydaları isə Qanunun 14-1.1.1-ci maddəsində ətraflı şəkildə tənzimlənir.

- 01.01.2023-dən 01.01.2026-cu ilədək – 100 faizi miqdarında;
- 01.01.2026-dən 01.01. 2029-cu ilədək – 80 faizi miqdarında;
- 01.01.2029-dən 01.01.2029-cu ilədək – 60 faizi miqdarında;
- 01.01.2031-dən 01.01.2033-dək – 40 faizi miqdarında.

Misal: işğaldan azad edilmiş ərazilərdə istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan “AA” MMC ay ərzində işçilərə 850.000 manat əməkhaqqı hesablayıb. Hesablamaya əsasən, sığorta olunanın hesabına 132.000 manat, sığorta edənin hesabına isə 258.000 manat məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilib. 132.000 manat işçidən tutularaq dövlət büdcəsinə ödəniləcək. MMC-nin özünün ödədiyi 258.000 manat məbləğ isə dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılacaq [13].

Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə çalışan mütəxəssislərlə bağlı Əmək Məcəlləsinə dəyişiklik edilərək, Əmək Məcəlləsinin 3-cü maddəsinin 2-1 sətirinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində işləyən mütəxəssislər – peşə, orta ixtisas və ali təhsil haqqında dövlət sənədi və son 60 ay ərzində ən azı 24 ay əmək stajı olan və Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində əmək müqaviləsi əsasında işləyən şəxslərdir. Əmək Məcəlləsinin 21-1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində işləyən mütəxəssislər aşağıdakı şərtlər birgə mövcud olduğu hallarda bu Məcəllədə və Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarında nəzərdə tutulan güzəştlərdən və imtiyazlardan istifadə etmək hüququna malikdirlər:

- mütəxəssislərin əmək müqaviləsi bağladıqları işəgötürən Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində vergi uçotunda olduqda;

- mütəxəssislərin əmək müqaviləsi üzrə iş yeri Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində yerləşdikdə;
- mütəxəssislər Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məskunlaşdıqda.

Sadalanan şərtlərdən biri pozulduqda güzəştlərin və imtiyazların tətbiqi dayandırılır. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə edilən dəyişikliklərə əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən mütəxəssislər üçün əlavə sosial təminatlar nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Əmək Məcəlləsinin 118-1-ci maddəsinə uyğun olaraq, həmin ərazilərdə çalışan mütəxəssislərə əsas və əlavə məzuniyyət hüquqlarından asılı olmayaraq əlavə 5 təqvim günü müddətində ödənişli məzuniyyət verilir. Eyni zamanda, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə daimi yaşayaraq əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan mütəxəssislərə 600 manat məbləğində birdəfəlik müavinət ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu dəyişikliklər 2023-cü il yanvarın 1-dən etibarən qüvvəyə minmiş və 2028-ci il yanvarın 1-dək qüvvədə olacaqdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə vergi güzəştləri kimlərə tətbiq olunur?

2023-cü ildə vergi və sosial sığorta qanunvericiliyinə edilən dəyişikliklər, əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə vergi uçotuna alınan və həmin ərazilərdə faktiki fəaliyyət göstərən vergiödəyicilərinə şamil edilir. Bu çərçivədə sahibkarlıq subyektlərinə müxtəlif fiskal stimullar təqdim edilmişdir. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 dekabr 2021-ci il tarixli "İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında" Sərəncamının icrası çərçivəsində "Sosial sığorta haqqında" Qanuna mühüm dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklərə əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən işəgötürənlər tərəfindən işçilər üçün ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqları 2026-cı ilədək tam şəkildə dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına subsidiyalaşdırılır. 2026-cı ildən etibarən bu subsidiyanın mərhələli şəkildə azaldılması nəzərdə tutulur: ilkin üç il ərzində dövlət subsidiyası 80% səviyyəsində saxlanılacaq, növbəti iki ildə isə bu faiz müvafiq olaraq 60% və 40% təşkil edəcək. Növbəti dövrlərdən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaşayan və çalışan Vətən Müharibəsi iştirakçılarına, şəhid ailəsi üzvlərinə və əlillik statusuna malik şəxslərə də əlavə vergi güzəştləri tətbiq ediləcəkdir. Bu regionların iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı sektorunun xüsusi çəkisi nəzərə alınaraq, bu sahəyə yönəlmiş vergi stimulları da həyata keçirilmişdir. Hazırda torpaq vergisi istisna olmaqla, kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlar bütün digər vergilərdən azad edilmişdir. Bundan əlavə, 2022-ci il yanvarın 1-dən etibarən 3 il müddətinə kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan və pərakəndə satışı zamanı əlavə dəyər vergisi yalnız ticarət əlavəsi əsasında hesablanır. Həmin dövr ərzində kənd təsərrüfatı texnikalarının operativ lizinqi və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı aqrotexniki xidmətlər də ƏDV-dən azad edilmişdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəruri kredit mexanizmləri və şərtləri

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili üçün müvafiq iqtisadi imkanlar və infrastruktur təmin olunmuşdur. Bu çərçivədə 771 min hektar ərazidə elektron kadastr işləri, 594 min hektarda torpaq tədqiqatı, 424 min hektarda isə geobotaniki tədqiqat işləri yekunlaşdırılmışdır. Nəticədə, torpaq ehtiyatlarının istifadəsinə dair hüquqi və iqtisadi əsaslar formalaşmış, xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsində torpaq dövriyyəsinin genişləndirilməsi üçün şərait yaradılmışdır.

Sonrakı mərhələdə isə həmin ərazilərdə fəaliyyət göstərmək istəyən sahibkarların təqdim etdiyi biznes layihələrinin maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulur. Dövlət bu prosesdə birbaşa iştirak edərək sahibkarlara kredit və maliyyə alətlərinə çıxış imkanlarını asanlaşdırır. Belə ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə fəaliyyət göstərəcək sahibkarlara təqdim ediləcək kreditlərin 90%-dək hissəsinə dövlət zəmanəti veriləcək, kredit faizlərinin 10%-i isə dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılacaq.

Tətbiq edilən vergi və gömrük güzəştləri, eləcə də kommunal xidmət tariflərində nəzərdə tutulan azadolmalar həmin ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinə marağı əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Müraciətlərin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı layihələrini əhatə edir. Hazırda artıq

128,8 min hektar əkinə yararlı torpaq sahəsi kənd təsərrüfatı dövryyəsinə cəlb edilmiş, 1,7 min hektar ərazidə çoxillik əkmə işləri həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, Kəlbəcər və Laçın rayonlarının yay otlaqlarına 300 min baş xırdabuynuzlu heyvan və 60 min arı ailəsinin köçürülməsi üçün zəruri tədbirlər görülmüşdür [9].

Maliyyə dəstəyi baxımından, Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara illik 5%-dək olmaqla, 1 milyon manatdan 10 milyon manata qədər güzəştli kreditlər təqdim olunmuşdur.

Ümumilikdə, dövlət sahibkarlara 36 ay müddətinə illik 15% olmaqla maksimum 5 milyon manat həcmində kredit əldə etmək imkanı yaradır. Bu halda, 15%-lik illik faiz dərəcəsinin 10%-i dövlət tərəfindən qarşılanacaq, sahibkar isə yalnız qalan 5%-i ödəyəcəkdir. Kredit məbləğinin 90%-i üzrə dövlət zəmanəti veriləcək və bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi zəmin qismində çıxış edərək öhdəlikləri “Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondu”ndan maliyyələşdirəcək.

Məsələn, sahibkar hər hansı bir kommersiya bankından 1 milyon manat kredit almışdır. Həmin vəsaitin 900 min manatına Maliyyə Nazirliyi bu Fond qismində zəmin duracaq, sahibkar krediti müəyyən edilmiş müddətdə banka geri ödəmədikdə bank da həmin pulu nazirliyə ödəməyəcək. Bir sözlə, sahibkarın bank qarşısında heç bir öhdəliyi, cavabdehliyi olmayacaq, çünki öhdəlik Maliyyə Nazirliyinin üzərində qalacaq. Ona görə də azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlara dövlət zəmanəti ilə kredit verilməklə onların etibarlılığı və intizamlılığı da nəzərə alınacaqdır [11]. Növbəti mərhələdə kredit aldıqdan sonra bu vəsaitin sahibkarın işğaldan azad edilmiş ərazilərdə xərcləməsinə ciddi nəzarət olunacaq, çünki elə sahibkar var ki, həmin ərazidə vergi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçir, kredit aldıqdan sonra bu vəsaiti Bakıda və başqa bölgədə digər biznes fəaliyyəti üçün xərcləyə bilər. Belə hal baş verərsə, birinci halda verilmiş kreditlər dərhal geri alınacaq, ikinci halda isə sahibkarlıq subyektinin Nizamnamə kapitalında dövlətin iştirak payı 50 faizdən çox olduqda ona kredit verilməyəcək. Bu ərazilərdə yerli və xarici investorlar üçün əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması üçün Ağdam rayonunda 190 ha sahədə Ağdam Sənaye Parkı, Cəbrayıl rayonunda 200 ha ərazidə “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” Sənaye Parkı yaradılıb. Bu günədək Ağdam Sənaye Parkında ümumi layihə dəyəri 104 milyon ABŞ dolları olan 19 müəssisə rezident, 6 müəssisə isə qeyri-rezident kimi qeydiyyatla alınıb. Sənaye parkında 1600-dən çox yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur. “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” Sənaye Parkında ümumi layihə dəyəri 19,2 milyon ABŞ dolları olan 5 müəssisə rezident, 1 müəssisə isə qeyri-rezident kimi qeydiyyatla alınmışdır. Bu sənaye parkında 420-dən çox yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur. 2022-ci ildə və 2023-cü ilin 10 ayı ərzində Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam və Füzuli rayonlarında ümumilikdə 771 min ha ərazidə elektron kadastr uçotu və yerquruluşu işləri görülmüş, 594 min ha ərazidə torpaq tədqiqatı işləri, 424 min ha ərazidə geobotaniki tədqiqat işləri yekunlaşmışdır. Alınmış məlumatlar Torpaqların Elektron Kadastr Uçotu Sistemində inteqrasiya edilib. Görülən işlər həmin ərazilərdə torpaq ehtiyatlarının səmərəli idarəedilməsi və istifadəsi, kənd təsərrüfatının inkişaf potensialının səmərəli reallaşdırılması, məhsuldarlığın artırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə biznes qurmaq istəyən sahibkarlar İqtisadiyyat Nazirliyinə və ya nazirliyin tabeliyində Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinə yazılı və ya elektron formada müraciət edə bilər, özlərinin investisiya layihələri barədə vacib məlumatları (investisiyanın həcmi, maliyyələşdirilmə mənbələri, layihə üçün tələb olunan ərazi, icra müddəti, yaradılacaq yeni iş yerlərinin sayı və s.) təqdim edilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Layihədə hər hansı məlumatın dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyularsa nazirlik əməkdaşları tərəfindən müraciət edən layihə müəllifi ilə əlaqə saxlanılır, təqdim olunmuş layihələr aidiyyəti dövlət qurumları nümayəndələrinin iştirakı ilə ilkin qiymətləndirilir və daha sonra sahibkara icra edilməsi mühüm olan növbəti zəruri addımlar barədə məlumat verilir. Həm yerli, həm də xarici investorlar üçün əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması istiqamətində aparılan islahatlar çərçivəsində sözügedən sənaye parklarında fəaliyyət göstərmək üçün sahibkarlar İqtisadiyyat Nazirliyinə və ya nazirliyin tabeliyində İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyinə müraciət edə

bilərlər. Müraciət üçün hər hansı qayda və xüsusi prosedur yoxdur, sahibkarlıq fəaliyyət ilə məşğul olmaq istəyən hər bir kəs yuxarıda qeyd edildiyi kimi bu istəyi barədə müraciət edə bilər.

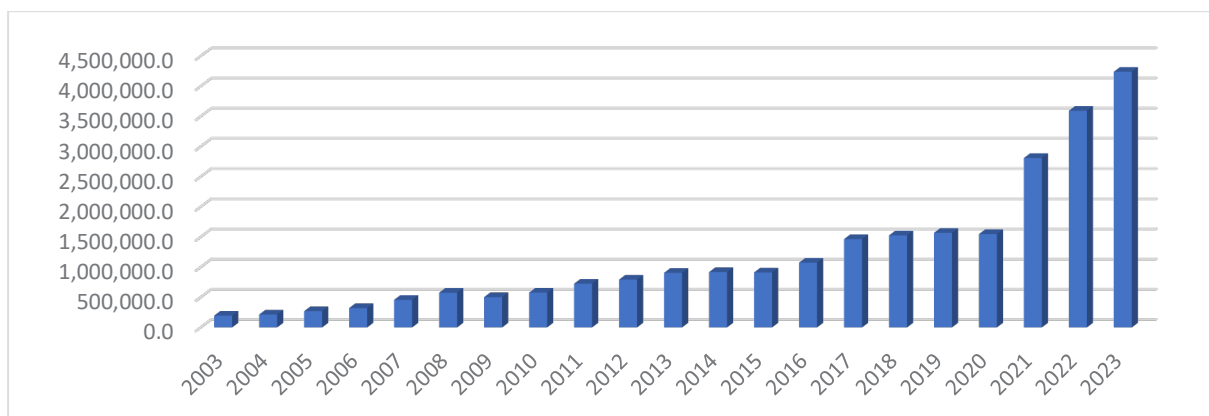
Cədvəl 1

Ölkənin iqtisadi rayonlar üzrə məhsul buraxılışı, cari qiymətlərlə (min manatla)

Göstərici	2003	2010	2015	2020	2023
Bakı şəhəri	6 740 322,2	35 295 930,4	40 355 421,5	51 599 409,0	92483637,7
Naxçıvan Muxtar Respublikası	196 784,9	1 465 582,9	3 024 635,9	3 687 845,0	1 552 868,3
Abşeron-Xızı iqtisadi rayon	213 261,6	692 609,3	1 578 651,8	5 596 475,0	7 852 368,0
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	96 286,8	430 440,8	589 198,9	868 018,1	1 313 188,3
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu	174 611,7	771 906,8	1 409 111,0	2 089 852,7	2 768 829,1
Qarabağ iqtisadi rayonu	195 182,7	577 764,5	911 677,2	1 548 949,3	4243453,2
Qazax-Tovuz iqtisadi rayon	310 837,7	1 063 622,8	1 348 273,7	2 425 619,1	3007718,3
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	231 913,1	1 104 363,4	1 214 382,9	1 969 931,7	2 463 108,2
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu	251 482,5	836 757,1	1 456 909,7	1 752 331,9	2 512 608,2
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu	385 462,5	1 127 068,5	1 918 489,8	2 392 112,2	2 955 844,3
Mil-Muğan iqtisadi rayonu	200 011,5	724 457,0	1 156 207,8	1 698 249,3	2 361 530,9
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	189 566,4	786 160,7	1 131 378,2	1 981 891,4	2 174 738,3
Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonu	8 712,4	33 839,5	90 161,0	133 198,5	4 187 167,8
Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu	285 899,1	810 760,3	1 261 251,9	2 039 873,6	2 683 327,8

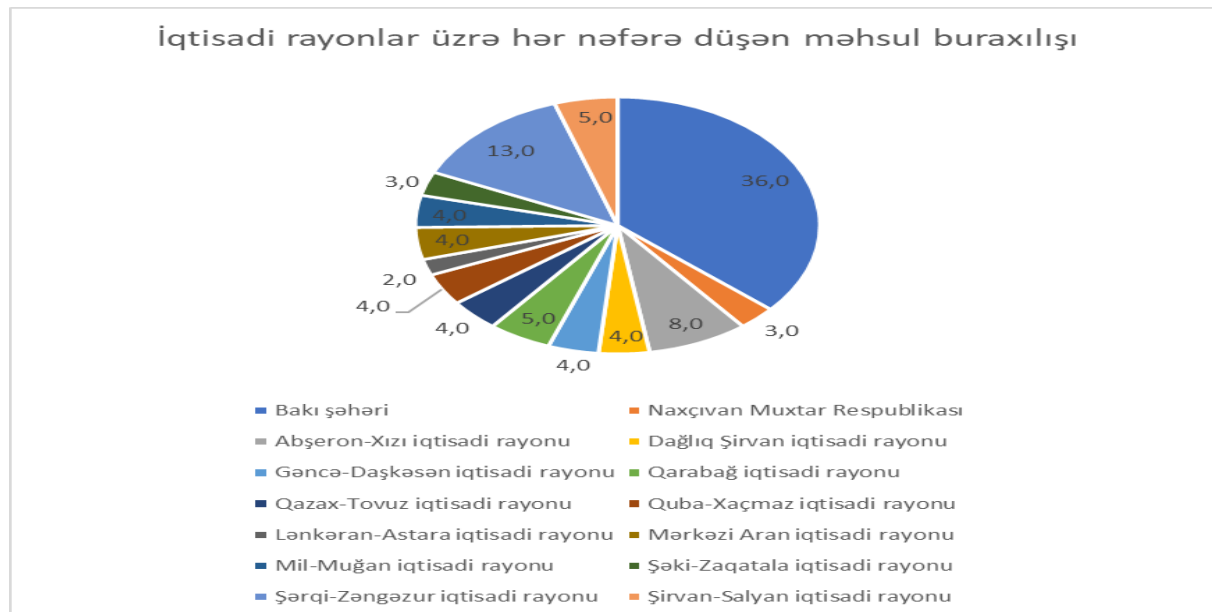
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Göründüyü kimi ölkənin iqtisadi rayonlar üzrə məhsul buraxılışında 2023-cü ildə Bakı şəhəri və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonundan sonrakı sırada Qarabağ iqtisadi rayonu, daha sonra isə Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonu yer almışdır. Bu son illərdə həmin ərazilərdə iqtisadi canlanmanın sürətləndirilməsi və investisiya cəlbəediciliyinin artırılması, innovativ texnologiyaların tətbiqi, optimal güzəştlərin və stimullaşdırıcı mexanizmlərin hazırlanması və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradılmasının nəticəsidir.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.
Şəkil 1. Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə məhsul buraxılışı (min manat)

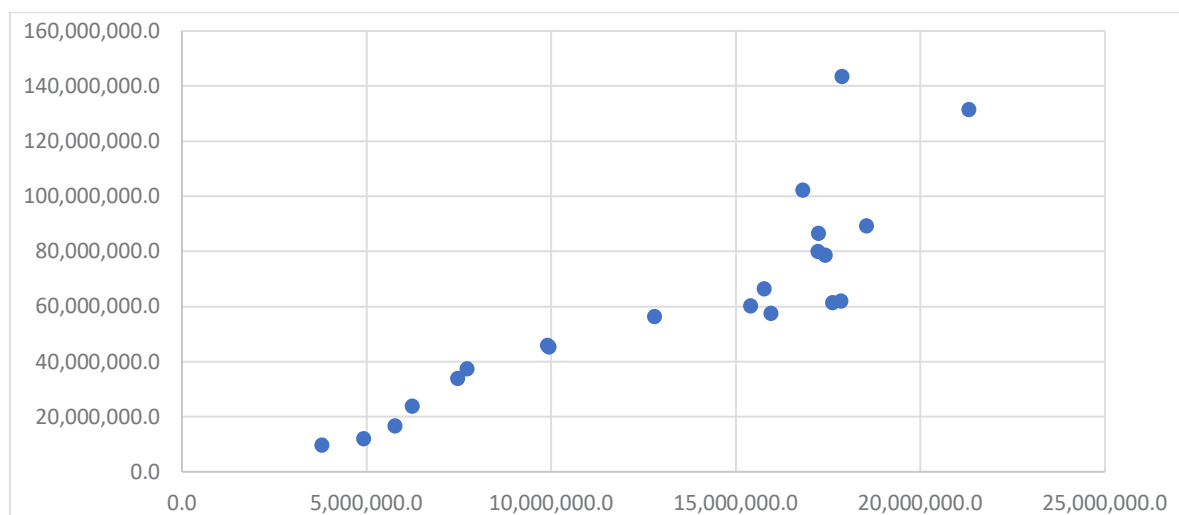
Şəkil 1-dən göründüyü kimi təkcə Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə məhsul buraxılışının həcmninə dinamikasına diqqət yetirsək 2003-cü ildə 195182,7 min manatdan 2023-cü ildə 4243 453,2 min manata qədər yüksəldiyini görürük. Bunu şəkil 1-də əks olunan diaqram vasitəsilə daha aydın görə bilərik.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Şəkil 2. 2023 cü ildə iqtisadi rayonlar üzrə hər nəfərə düşən məhsul buraxılışı (faizlə)

2023-cü ildə iqtisadi rayonlar üzrə hər nəfərə düşən məhsul buraxılışının həcmninə xüsusi çəkisinə görə Bakı şəhərindən sonra Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonu 13 faiz olmaqla ikinci sırada, Qarabağ iqtisadi rayonu 5 faiz olmaqla dördüncü yerdə qərarlaşmışdır. Bunu şəkil 2-dən daha aydın görə bilərik. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə investisiya cəlbəediciliyinin artırılması və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması üçün optimal güzəştlər və stimullaşdırıcı mexanizmlərin işlənməsi məhsul buraxılışının həcminə öz təsirini göstərir. Bu səbəb-nəticə əlaqələrinin daha düzgün qiymətləndirilməsi üçün bütün maliyyə mənbələri hesabına əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar ilə məhsul buraxılışı arasında reqressiya asılılığını şəkil 3-də göstərmişik.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Şəkil 3. Bütün maliyyə mənbələri hesabına əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar (milyon manatla) ilə məhsul buraxılışı arasında reqressiya asılılığı

Şəkil 3-dən alınan model aşağıdakı kimidir:

$$y = -14701,9 + 5,78x$$

Bütün maliyyə mənbələri hesabına əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar ilə məhsul buraxılışı arasında reqressiya asılılığı onu deməyə imkan verir ki, investiyanın 1 manat artırılması məhsul buraxılışının 5,78 manat artırılmasına səbəb olur. Eyni zamanda bütün maliyyə mənbələri hesabına əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar ilə məhsul buraxılışı arasında güclü korrelyasiya asılılığı olduğunu da görürük. ($R=0,87$)

Nəticə

“Bu gün biznes üçün, sahibkarlar üçün çox gözəl şərait yaradılıb, dövlət sahibkarları dəstəkləyir, onlara güzəştli kreditlər verilir. Əlbəttə ki, bölgələrdə infrastruktur layihələrinin icrası sahibkarlıq üçün də gözəl imkanlar yaradır. Ona görə Azərbaycan sahibkarları gərək azad edilmiş torpaqlara gəlsinlər və burada müəssisələr qursunlar, iş yerləri yaratsınlar. Biz azad edilmiş torpaqları ancaq bu yolla tezliklə canlandırma bilərik” - deyər, Prezident İlham Əliyev Qarabağ iqtisadi rayonuna – Ağcabədi ilə Ağdama növbəti səfəri zamanı sahibkarlara çağırış etdi. Bu, növbəti çağırış və növbəti dəfə yerli sahibkarlara, investora müraciət idi. İqtisadiyyatımızın böyük hissəsi məhz özəl sektora məxsus olduğundan, çoxlu sayda özəl şirkətlərimiz, holdinqlərimiz, sahibkarlarımız var ki, onlar çox böyük yerli investisiya imkanlarına malikdir. Bütün bunlar faktır və 44 günlük müharibə bitər-bitməz dövlətimiz orada bərpa və yenidənqurma işlərinə başlayıb. Bu işlərin əsasını nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələri, vasitələrinin bərpası, onların ən müasir tələblər əsasında qurulması, yaşayış yerlərinin salınması və s. təşkil edir ki, bölgənin potensialından tam istifadə etmək mümkün olsun. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının malik olduğu bütün imkanların ölkənin ümumi iqtisadi potensialı çərçivəsinə daxil edilməsi ölkə iqtisadiyyatına böyük töhfə verə bilər, bölgənin inkişafında yerli investorların iştirakı vacibdir, sahibkarlar burada uğurlu biznes qurmalı, dövlətin onlara yaratdığı imkanlardan geniş istifadə etməli, bölgənin inkişafına bir vətəndaş kimi öz töhfələrini verməlidirlər.

190 hektar ərazidə yerləşən Ağdam Sənaye Parkında tikinti materiallarının istehsalı, kənd təsərrüfatı məhsullarının qablaşdırılması, meyvə-tərəvəz konservləri, ət və süd məhsulları, yem, gübrə istehsalı və emalı, eyni zamanda, xidmət sahələrinin, soyuducu kameraların və s. təşkili əsas istiqamətlər olaraq seçilib. Parkın sahibkarlıq subyektindən ibarət rezidentləri artmaqda davam edir. Hazırda İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyində sahibkarlar tərəfindən təqdim edilən 10-dan çox layihəyə baxılır ki, yaxın gələcəkdə Ağdam Sənaye Parkında onlarla müəssisə işə başlayacaq və təkcə iki rezident tərəfindən inşa ediləcək müəssisələrdə 140 yeni iş yeri açılacaq. Bütün bunlar göstərir ki, əslində, sahibkarların bölgəyə marağı və investisiya istəyi az deyil, bunun üçün real şərait, zəmin və müvafiq çağırış da var.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının potensialı müəyyən amillər baxımından digər rayonlarda yoxdur, çünki həm təbii resurslar baxımından, həm də müharibə bitdikdən sonra Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında dövlət və hökumətin birgə işləri nəticəsində yaranan və davamlı olaraq yaradılacaq şərait, bölgənin ölkəmizin coğrafi nöqtəyi-nəzərindən çox mühüm yerdə yerləşməsi, digər ölkələrin bazarlarına çıxmaq şanslarının geniş olması da səbəbdır. Təhlükəsizliyə zəmanətə gəldikdə bir şeyi qeyd edərkən ki, dövlət başçısı hər dəfə bu bölgəyə səfərlərində müxtəlif infrastruktur layihələrin açılışına və tikintisinə start verilməsi tədbirlərində iştirak etməklə yanaşı, Silahlı Qüvvələrin tabeliyində olan qoşun növlərinə dair ən müasir təchizata malik yeni hərbi hissələrin də fəaliyyətə başlamasına dair tədbirlərə qatılır. Bu da nəzərdə tutulan bütün iqtisadi perspektivləri heç bir hərbi-siyasi təhlükə gözləmədiyini nümayiş etdirir. Sahibkarlar üçün işğaldan azad olunmuş ərazilərdə tikinti, turizm, istehsal, kənd təsərrüfatı məhsulları tədarükü, emalı, həmçinin ticarət və müxtəlif növ xidmət sahələrində biznes qurmaq və fəaliyyət göstərmək imkanları var. Sadalanan sahələrdə hələ ki, kəskin rəqabət yoxdur və sərmayə qoyuluşunda birincilik daha çox qazanc gətirə bilər.

Yuxarıda sadalananlar biz əsas verir əmin olaq ki, yaxın gələcəkdə sahibkarların Qarabağ və onun ətraf zonasına sərmayə qoyuluşları qaçılmaz olacaq və sosial, iqtisadi inkişafa təsiri özünü göstərəcəkdir.

İlhama Aslanova, Esmira Kazımova
Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində biznes imkanlarının sosial və iqtisadi inkişafa təsiri istiqamətləri

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında Ermənistanın işğalından azad edilən ərazilərin bərpası, milli iqtisadiyyata sürətli inteqrasiyası, dayanıqlı inkişafın təmin olunması, orada ən müasir infrastrukturun qurulması, mədəni-tarixi abidələrin bərpası və layiqli yaşayış şəraitinin yaradılması istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Bu çərçivədə icra olunan layihələr həmin ərazilərin qısa müddət ərzində sülh və əməkdaşlıq bölgəsinə çevrilməsində və iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayacaqdır.

Zəngin resurs və infrastruktur potensialından səmərəli istifadə, dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı və əlverişli biznes mühiti əsasında iqtisadi fəaliyyətin canlandırılması və dayanıqlı məskunlaşmanın təmin olunması ölkənin uzunmüddətli inkişaf prioritetləri ilə vəhdətdə olan tədbirlərlə dəstəklənməlidir. Odur ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi canlanmanın sürətləndirilməsi və investisiya cəlbediciliyinin artırılması, müasir və effektiv istehsal, ticarət və xidmət infrastrukturunun yaradılması, innovativ texnologiyaların tətbiqi, sənaye potensialının reallaşdırılması, optimal güzəştlərin və stimullaşdırıcı mexanizmlərin hazırlanması və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradılması məqsədilə bir çox işlər görülür.

Bura iqtisadi və əmək resurslarının səmərəli idarə olunması, emal sənayesinin və xidmət infrastrukturunun yaradılması məqsədilə vergi güzəştlərinin, sosial sığorta və digər güzəştlərin tətbiqi, özəl təşəbbüslərin stimullaşdırılması, investisiyaların təşviqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, istehsal fəaliyyəti göstərən sahibkarlara kommunal xidmətlər üzrə güzəştlərin müəyyən edilməsi, müasir bilik və bacarıqlara malik mütəxəssislərin bu ərazilərə cəlb edilməsi, əmək miqrasiyası kvotasının müəyyən edilməsi, iş icazələri prosedurunun təkmilləşdirilməsi, sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, zəruri dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, ekoloji təmiz texnologiyaları tətbiq edən, “yaşıl artım” yaradan və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edən investorların dəstəklənməsi aiddir.

Ильхама Асланова, Эсмירה Казимова

Направления влияния бизнес-возможностей на социально-экономическое развитие освобожденных от оккупации территориях Азербайджана

Резюме

В Азербайджанской Республике реализуются ширококомасштабные мероприятия по восстановлению территорий, освобожденных от армянской оккупации, обеспечению их скорейшей интеграции в национальную экономику, обеспечению их устойчивого развития, созданию там самой современной инфраструктуры, восстановлению культурно-исторических памятников, созданию достойных условий жизни. Реализуемые в рамках этого проекта сыграют важную роль в превращении за короткий период времени этих территорий в регион мира и сотрудничества, а также в их экономическом развитии.

Эффективное использование богатого ресурсного и инфраструктурного потенциала, оживление экономической деятельности и обеспечение устойчивого расселения на основе государственно-частного партнерства и благоприятной деловой среды должны подкрепляться мерами, соответствующими долгосрочным приоритетам развития страны.

Поэтому на освобожденных территориях проводится большая работа по ускорению экономического возрождения и повышению инвестиционной привлекательности, созданию современной и эффективной производственной, торговой и сервисной инфраструктуры, применению инновационных технологий, реализации промышленного потенциала, подготовке оптимальных льгот и механизмов стимулирования, созданию благоприятных условий для улучшения предпринимательской среды. Это включает в себя эффективное управление экономическими и трудовыми ресурсами, введение налоговых льгот, социального страхования и других льгот для создания перерабатывающей промышленности и сервисной инфраструктуры, стимулирование частной инициативы, совершенствование механизмов поощрения инвестиций, установление льгот на коммунальные услуги для предпринимателей, осуществляющих производственную деятельность, привлечение в эти сферы специалистов, обладающих современными знаниями и навыками, установление квоты трудовой миграции, совершенствование процедуры выдачи разрешений на работу, расширение доступа предпринимателей к финансовым ресурсам, усиление необходимой государственной поддержки, а также поддержку инвесторов, применяющих экологически чистые технологии, создающих «зеленый рост» и использующих возобновляемые источники энергии.

Ilhama Aslanova, Esmira Kazimova

Directions of the impact of business opportunities on social and economic development in the occupied territories of Azerbaijan

Summary

Large-scale measures are being implemented in the Republic of Azerbaijan to restore the territories liberated from Armenian occupation, ensure their rapid integration into the national economy, ensure their sustainable development, build the most modern infrastructure there, restore cultural and historical monuments, and create decent living conditions. The projects implemented within this framework will play an important role in transforming these territories into a region of peace and cooperation in a short period of time and in their economic development.

The effective use of rich resources and infrastructure potential, the revitalization of economic activity and the provision of sustainable settlement based on public-private sector partnership and a favorable business environment should be supported by measures that are consistent with the country's long-term development priorities. Therefore, many works are being carried out in the liberated territories to accelerate economic revival and increase investment attractiveness, create modern and effective production, trade and service infrastructure, apply innovative technologies, realize industrial potential, prepare optimal incentives and incentive mechanisms, and create favorable conditions for improving the entrepreneurial environment.

This includes the effective management of economic and labor resources, the introduction of tax incentives, social insurance and other benefits for the creation of a processing industry and service infrastructure, the stimulation of private initiatives, the improvement of investment promotion mechanisms, the establishment of concessions on utility services for entrepreneurs engaged in production activities, the attraction of specialists with modern knowledge and skills to these areas, the establishment of a labor migration quota, the improvement of the work permit procedure, the expansion of entrepreneurs' access to financial resources, the strengthening of necessary state support, and the support of investors who apply environmentally friendly technologies, create "green growth" and use renewable energy sources.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdış”a dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 16 .11.2022, № 3587

2. AR İqtisadiyyat Nazirliyi “İnklüziv və dayanıqlı inkişaf üçün yeni reallıqlar”, Bakı 2023
3. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli biznes mühiti yaradılıb”, Bakı, 01.08.2023
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı şəhəri 11.06.2000, №905 -IQ
5. Böyük Qayıdış Dövlət Proqramı 17.11.2022 <https://ereforms.gov.az/>
6. Böyük Qayıdış <https://azerbaijan.az/information/>
7. “Böyük Qayıdışın iqtisadiyyatı” UNEC Ekspert elmi-publisistik jurnal, Bakı, №11,2022
8. Bağirov O. “Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri” Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi, Bakı, mart 2020
9. Hüseyn R. “Böyük Qayıdış proqramının həyat keçirilməsi ölkənin daha sürətli inkişafına təkan verəcək”, 27.03.2023 <https://ereforms.gov.az/>
10. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı şəhəri,10.12. 2021, № 3037
11. “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış”, Azərbaycan Respublikasının ailə, qadın və uşaq problemləri üzrə Dövlət Komitəsi 01.04.2024 <https://family.gov.az/>
12. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin (KOBİA)materaiları, Bakı 2023
13. “İqtisadi islahatlar”elmi-analitik jurnal, №6, Bakı 2023
14. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı şəhəri, 18.02.1997, № 250-IQ
15. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 20.12.2018
16. <https://www.stat.gov.az/>
17. <https://smb.gov.az/>
18. <https://www.smb.gov.az/>
19. <https://kobim.az/>
20. <https://www.taxes.gov.az/>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.04.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 03.04.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 20.06.2025

UOT: 338.48

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-2-43-50

AZƏRBAYCANDA TURİZM SƏNAYESİ POTENSİALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

İsmayılşah İsmayilov

*Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
AZ1106, Bakı ş. Nəcəf Nərimanov küçəsi, 93
ismayilshah.2777@gmail.com*

Açar sözlər: Azərbaycanda turizm sənayesi, mədəni və təbii irs, qonaqpərvərlik, turizm potensialı, daxili turizm

Ключевые слова: индустрия туризма в Азербайджане, культурное и природное наследие, гостеприимство, туристический потенциал, внутренний туризм

Keywords: tourism industry in Azerbaijan, cultural and natural heritage, hospitality, tourism potential, domestic tourism

Turizm potensialı turizm sənayesinin inkişafı və strateji planlaşdırılmasında təməl konsepsiyadır. Bu, turistləri cəlb edə bilən, konkret regio гостеприимство, nda və ya ölkədə turizmlə bağlı fəaliyyətlərin inkişafına kömək edə bilən təbii, mədəni, tarixi, infrastruktur və sosial-iqtisadi amillərin məcmusuna aiddir. Turizm potensialını başa düşmək imkanların müəyyən edilməsi, siyasətin formalaşdırılması və turizm sektorundan əldə edilən iqtisadi və sosial gəlirləri maksimum dərəcədə artırmaq üçün vacibdir. Turizm potensialı adətən üç əsas kateqoriyada təsnif edilir:

- Landşaftları, iqlimi, biomüxtəlifliyi və dağlar, çimərliklər, meşələr və termal bulaqlar kimi təbii attraksionları əhatə edən təbii turizm potensialı,
- Tarixi abidələri, arxeoloji obyektləri, dini abidələri və ənənəvi sənətkarlıq, musiqi və folklor kimi qeyri-maddi irsi əhatə edən mədəni və tarixi potensialı,
- Otellər, nəqliyyat şəbəkələri, muzeylər, əyləncə obyektləri və xidmət keyfiyyəti kimi turizm üçün zəruri olan tikilmiş mühiti əhatə edən infrastruktur potensialı.

Bu təsnifat turizm planlaşdırıcılarına müqayisəli və rəqabət üstünlüklərini müəyyən etməyə kömək edir və onlara turizmin inkişafı üçün istifadə edilə bilən unikal atributlara diqqət yetirməyə imkan verir [8].

Bir ölkənin və ya bölgənin turizm potensialından nə dərəcədə səmərəli istifadə etdiyini qiymətləndirmək üçün tədqiqatçılar və praktiklər müxtəlif kəmiyyət və keyfiyyət meyarlarından istifadə edirlər. Bu göstəricilər təkcə turizm ehtiyatlarının mövcudluğunu deyil, həm də onlardan iqtisadi, sosial və ekoloji faydaların əldə edilməsində istifadəsini ölçməyə kömək edir. Ən çox istifadə olunan meyarlara aşağıdakılar daxildir:

1. Turist axını və ziyarət statistikasi: Bir bölgəyə gələn yerli və əcnəbi turistlərin sayı onun turizm resurslarından nə dərəcədə düzgün istifadə edildiyinin əsas göstəricisidir.
2. Turizm gəlirləri və ÜDM-ə töhfə: Turizmin milli iqtisadiyyatdakı payı onun pula çevrilmiş dəyərini və turizm fəaliyyətinin səmərəliliyini əks etdirir.
3. Məşğulluq dərəcələri və orta qalma müddəti: Bu göstəricilər mehmanxanalar və kurortlar kimi infraqurortlardan nə qədər səmərəli istifadə edildiyini göstərir.
4. Turizmlə əlaqəli sektorlarda məşğulluq: Yüksək məşğulluq səviyyəsi sektor daxilində insan kapitalından və xidmətlərdən səmərəli istifadəni ifadə edir.
5. Məmnunluq və təcrübə indeksləri: Xidmət keyfiyyəti, turistik yerlər və təhlükəsizliklə bağlı turistlərin rəyləri turizmin sosial təsirini qiymətləndirmək üçün çox vacibdir.
6. Ekoloji davamlılıq göstəriciləri: Bunlara karbon və oksigen izlərinin ölçülməsi, tullantıların idarə olunması təcrübələri, təbii və mədəni irsin qorunması daxildir.

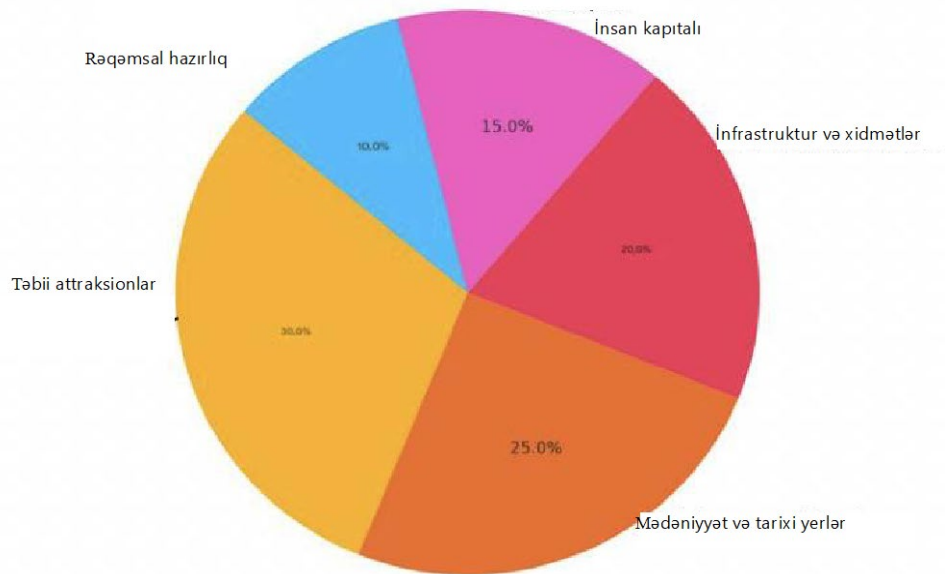
1. Turizm potensialının qiymətləndirilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları

Qlobal miqyasda turizm potensialını və sektor fəaliyyətini sistemli şəkildə qiymətləndirmək üçün müxtəlif proqramlar və müqayisə alətləri hazırlanmışdır. Bu modellər ölkələrarası müqayisələrə və strateji planlaşdırmağa imkan verən metodoloji ardıcılıq təklif edir.

Ən çox istifadə olunan proqramlardan biri Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən hazırlanmış Səyahət və Turizm Rəqabətlik İndeksidir. Bu indeks ölkələri dörd mövzu altında qruplaşdırılmış 17 sütun əsasında sıralayır:

- əlverişli mühit,
- turizm və səyahət siyasəti,
- infrastruktur,
- təbii və mədəni ehtiyatlar.

Səyahət və Turizm Rəqabətlik İndeksi ölkələrin öz turizm potensialını rəqabət üstünlüyünə necə çevirdiyinə dair hərtərəfli icmal təqdim edir [9].

Mənbə: İnternet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 1. Turizm potensialının komponentləri

Şəkil 1-də turizm potensialına töhfə verən əsas elementlərin vizual bölgüsü təqdim edilir. Göründüyü kimi, burada beş əsas komponent seqmentləşdirilir və ümumi turizmin inkişafı tənzimləyən onların təxmini çəkisi göstərilir. Ən böyük hissə təbii attraksionlara (30%) aid edilir ki, bu da landşaftların, iqlimin, biomüxtəlifliyin və mənzərəli resursların turistlərin cəlb edilməsində oynadığı mühüm rolu vurğulayır. İkinci sırada, mədəni və tarixi yerlər 25% təşkil edir, bu da təyinatın şəxsiyyətini və cazibəsini artırmaqda irs, memarlıq və qeyri-maddi mədəniyyətin əhəmiyyətini əks etdirir. İnfrastruktur və xidmətlər 20% təşkil edərək, turistlərin girişini və rahatlığını asanlaşdırmaq üçün nəqliyyat, yerləşdirmə və qonaqpərvərlik xidmətlərinin zəruriliyini vurğulayır. Bu, hətta təbii və ya mədəni sərvətlərlə zəngin regionların rəqabətqabiliyyətli olmaq üçün inkişaf etmiş infrastrukturun necə tələb olunduğunu vurğulayır. İnsan kapitalı 15% olmaqla, keyfiyyətli xidmətin təmin edilməsində və turist məmnunluğunun artırılmasında ixtisaslı kadrların təsirinə işarə edərək orta səviyyədə rol oynayır. Nəhayət, rəqəmsal hazırlıq 10% həyati əhəmiyyət kəsb edən, lakin inkişaf etməmiş sahə kimi ortaya çıxır və bu, rəqəmsal marketing, ağıllı turizm platformaları və onlayn sifariş sistemləri kimi texnoloji inteqrasiyanın turizm strategiyalarında artım sahəsi olaraq qaldığını göstərir. Ümumilikdə, diaqramda verilmiş rəqəmlər göstərir ki, təbii və mədəni sərvətlər fundamental olsa da, infrastruktur, insanlar və texnologiya üzrə balanslaşdırılmış investisiya tam turizm potensialının inkişafı üçün vacibdir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatı Turizm Peyk Hesabı turizmin iqtisadi təsirinin ölçülməsi üçün digər qlobal səviyyədə tanınmış metodologiyadır. O, milli hesablarla inteqrasiyaya imkan verir və turizmin ÜDM, məşğulluq və investisiyaya birbaşa töhfələrini qiymətləndirir. Turizm Peyk Hesabı modeli ölkələr üzrə turizm statistikasını standartlaşdırmağa kömək edir və sübuta əsaslanan strategiyanın qurulmasını dəstəkləyir [8].

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının dayanıqlı turizm göstəriciləri artım və davamlılıq arasında balansı vurğulayan başqa bir yanaşma təklif edir. Bu göstəricilər turizmin regional inkişafa, ətraf mühitin qorunmasına və ev sahibi ölkələrin həyat keyfiyyətinə necə töhfə verdiyini qiymətləndirir. Yeni Zelandiya, Kanada və Sloveniya kimi ölkələr uzunmüddətli planlaşdırma və məsuliyyətli turizm təcrübələrini təmin etmək üçün bu strategiyanı qəbul etmişlər.

Bundan əlavə, Avropa Turizm İndikator Sistemi (ETIS) kimi təyinat idarəetmə modelləri yerli və regional səviyyədə turizmin inkişafına nəzarət etmək üçün istifadə olunur. Mövcud model yerli iqtisadi faydalar, ətraf mühitin idarə edilməsi, sosial, mədəni təsirlər və idarəetmə kimi göstəricilərə diqqət yetirir. Bu modellər turizmin təkcə iqtisadi cəhətdən faydalı deyil, həm də sosial və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli olmasını təmin etməyə kömək edir.

Bir çox ölkələrdə milli turizm strategiyaları, həmçinin qlobal standartları və qabaqcıl təcrübələri birləşdirir. Məsələn, Fransanın “Fransanın hədəf” planı, Kosta Rikanın davamlılıq sertifikatları və Taylandın sağlamlıq turizmi müqayisəsi beynəlxalq çərçivələrin daha effektiv nəticələr üçün necə lokallaşdırıla biləcəyini göstərir.

Turizm potensialının effektiv qiymətləndirilməsi onun komponentlərinin aydın başa düşülməsini, sisteməlik ölçmə meyarlarının və beynəlxalq qiymətləndirmə standartlarına uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Turizm potensialının təbii, mədəni və infrastruktur kateqoriyalarına təsnifatı planlaşdırma və investisiya üçün strateji zəmin yaradır. Turist axını, infraqurulturdan istifadəni, davamlılığı və iqtisadi töhfəni qiymətləndirən ölçmə vasitələri bu resurslardan nə dərəcədə yaxşı istifadə olunduğunu qiymətləndirməyə kömək edir.

TTCI, UNWTO-nun TSA və OECD davamlılıq göstəriciləri kimi beynəlxalq müqayisə alətlərinin qəbulu və uyğunlaşdırılması siyasətçilərə məlumatlı qərarlar qəbul etməyə və turizmin inkişafında irəliləyişə nəzarət etməyə imkan verir. Azərbaycan kimi neft sektorundan başqa, turizmin inkişafı nəzərdə tutulan ölkələr üçün bu nəzəri və metodoloji çərçivələrin tətbiqi potensialın performansına çevrilməsinə, turizmin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, mədəni təşviqinə və regional inkişafına töhfəsini təmin edə bilər.

2. Azərbaycanda turizm potensialından istifadənin cari vəziyyətinin təhlili

Azərbaycan müxtəlif və zəngin turizm resurslarına malikdir və bu, onu rəqabətqabiliyyətli turizm sektorunun inkişafı üçün strateji məkana çevirir. Onun Şərqi Avropa və Qərbi Asiyanın kəsişməsində yerləşən coğrafi mövqeyi, iqlim müxtəlifliyi və mədəni irsi ilə birləşərək, Azərbaycana geniş turizm potensialı verir. Xəzər dənizinin sahil zolağından və Böyük Qafqaz dağlarından tutmuş tarixi İpək Yolu şəhərlərinə və YUNESKO siyahısında olan mədəniyyət abidələrinə qədər ölkə müxtəlif turizm növləri üçün əhəmiyyətli dəyərə malikdir.

Azərbaycanın təbii turizm potensialı dağlıq mənzərələri, meşələri, gölləri və qış idman qurğuları ilə tanınan Quba, Qəbələ, Qusar, Şəki və Göygöl kimi regionlarda cəmləşmişdir. Müalicəvi neft hamamları ilə məşhur olan Naftalan kimi ərazilər sağlamlıq turizmi üçün imkanlar yaradır.

Ölkə həm də Şamaxı, Şəki və Gəncə kimi qədim şəhərlər, habelə Atəşgah Od Məbədi, Xınalıq kəndi və YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş Şəki Xan Sarayı kimi tarixi abidələr daxil olmaqla, güclü mədəni və tarixi turizm bazasına malikdir. Paytaxt Bakı müasirlik və tarixin qarışığıdır, Azərbaycanın neft dövründəki rifahını və köklü mədəni kimliyini əks etdirən abidələrə malikdir.

Turizm aktivlərinin bu regional bölgüsü kənd və az inkişaf etmiş ərazilərin turizm iqtisadiyyatından faydalanmasını təmin etmək üçün balanslaşdırılmış inkişafın vacibliyini vurğulayır. Lakin bu potensialdan tam istifadə etmək koordinasiya olunmuş strategiya, təkmilləşdirilmiş infraqurulturdan effektiv marketing tələb edir. Son 20 ildə Azərbaycan turizm sektorunun neft və qazdan əlavə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli

olduğunu anlamış və bu sektorun infrastrukturunun və xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir.

Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu, avtomobil və dəmir yolu əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, Şahdağ İstirahət Mərkəzi və Naftalan Müalicə və Sağlamlıq Mərkəzi kimi turizm qovşaqlarının inkişafı kimi iri infrastruktur layihələri ölkənin cəlbediciliyini artırır. Bundan əlavə, Hilton, Marriott və Fairmont kimi müasir mehmanxana şəbəkələri Bakıda və region mərkəzlərində fəaliyyətini genişləndirmiş, yerləşdirmə standartlarını təkmilləşdirmiş və əcnəbi qonaqları cəlb etmişdilər.

Dövlət həmçinin turizm xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, kadr hazırlığı və turizmin ÜDM-də payının artırılması üzrə əsas məqsədləri əks etdirən “Azərbaycanda ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” (2016) kimi məqsədyönlü strategiyalar həyata keçirib. Dövlət Turizm Agentliyinin və Azərbaycan Turizm Şurasının yaradılması rəqəmsal marketing və beynəlxalq təbliğata diqqət yetirməklə turizm strategiyalarının inkişaf çərçivəsini daha da təkmilləşdirdi.

Dövlət-artan özəl tərəfdaşlığı turizmin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə, mehmanxana tikintisi, aqroturizm və mədəni bərpə layihələrinə qoyulan investisiyalar turizmin daha geniş inkişafına təkan verib. Bununla belə, problemlər də qalmaqdadır. Bakıdan kənar və bir neçə inkişaf etmiş regionda kənd infrastrukturunu, peşəkar turizm xidmətləri və keyfiyyətin təminatı mexanizmləri hələ də inkişaf etməmişdir. Qeyri-uyğun standartlar, məhdud turizm məlumatı və mövsümi balanssızlıq kimi problemlər Azərbaycanın müxtəlif turizm aktivlərindən tam istifadəyə mane olur.

Cədvəl 1

Turizm məqsədilə Azərbaycana gələn əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı (2018-2023)

İllər	Sayı (min nəfər)
2018	2 605,3
2019	2 863,5
2020	519,4
2021	461,7
2022	1 058,1
2023	1 402,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Azərbaycan Respublikasının Turizm Statistikası, <https://stat.gov.az>

Azərbaycanın turizm sektorunun statistik icmalı həm onun inkişafını, həm də davamlı diqqət tələb edən sahələri əks etdirir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə (2023), ölkə 2022-ci ildə 1.0 milyondan çox əcnəbi turist qəbul edib və bu ölkə pandemiyanın minimumlarından əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliklər etmiş, lakin hələ də 2019-cu ildə COVID-19-dan əvvəlki zirvədə olan 2,9 milyondan aşağıdır (Cədvəl 1). Turistlər əsasən Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan kimi ölkələrdən və son vaxtlar Körfəz ölkələrindən gəlirlər.

2022-ci ildə ölkəyə daxil olan turizm gəlirləri 1 milyard dolları ötüb ki, bu da güclü iqtisadi potensialın göstəricisidir. Bununla belə, bir turistə düşən xərclər regional meyarlarla müqayisədə orta səviyyədə qalır ki, bu da xidmət təkliflərini və əlavə dəyərli təcrübələri artırmaq imkanlarını təklif edir.

Xüsusilə pandemiya ilə əlaqədar səyahət məhdudyyətləri zamanı daxili turizm əhəmiyyətli artım müşahidə etdi. Qəbələ, Şəki, Quba və Lənkəran kimi regionlar Azərbaycan vətəndaşları üçün populyar istiqamətlərə çevrilmişdir. Yerləşdirmə statistikası göstərir ki, Bakıdan kənar mehmanxanaların doluluq dərəcələri geniş şəkildə dəyişir, mövsümi tələbin aşağı olması və qeyri-adekvat xidmət standartları səbəbindən fərqliliklər müşahidə olunur.

Cədvəl 2

2023-cü ildə mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin birdəfəlik tutumundan istifadə səviyyəsi

Regionlar	Daxili turizm səfərləri (min)	İstifadə səviyyəsi (%)
Bakı	7 154,0	29,8
Qəbələ	1 217,0	17,8
Şəki	619,2	10,5
Quba	1 236,9	27,4
Lənkəran	564,7	25,7
Naftalan	176,1	44,1
Gəncə	727,0	7,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Azərbaycan Respublikasının Turizm Statistikası, <https://stat.gov.az>

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi daxili turizm Azərbaycanın iqtisadiyyatında və sosial inkişafında mühüm rol oynayır. Regionlar üzrə daxili turizm səfərləri və istifadə səviyyəsi göstəricilərinin təhlili göstərir ki, turizm potensialının reallaşma səviyyəsi bölgədən bölgəyə kəskin fərqlənir.

Ən çox daxili turizm səfərləri paytaxt Bakı şəhərinə aiddir – 7 154 min səfər, bu da ümumi daxili turizmin 29,8%-i deməkdir. Bu, şəhərin mədəni-tarixi irsi, infrastruktur imkanları və əyləncə məkanlarının zənginliyi ilə bağlıdır. Quba (1 236,9 min səfər, 27,4%) və Qəbələ (1 217,0 min, 17,8%) də yüksək göstəricilərlə fərqlənir və əsasən təbii gözəllikləri, yay turizmi və istirahət zonaları ilə turist cəlb edir. Şəki (619,2 min, 10,5%) və Lənkəran (564,7 min, 25,7%) kimi regionlarda turizm səfərlərinin sayı nisbətən az olsa da, istifadə səviyyələri göstəricilər baxımından əlverişli hesab oluna bilər. Şəki UNESCO-nun Mədəni İrs siyahısında yer alması ilə, Lənkəran isə subtropik iqlimi və ekoturizm imkanları ilə fərqlənir. Ən yüksək istifadə səviyyəsi isə Naftalanda qeydə alınıb – 44,1%, baxmayaraq ki, ümumi səfər sayı (176,1 min) azdır. Bu, bölgənin ixtisaslaşmış sanatoriya ilə tanınmasından qaynaqlanır. Müalicə məqsədli səfərlər az sayda turist cəlb etsə də, daha uzun müddətli və məqsədyönlü olur. Ən aşağı istifadə səviyyəsi Gəncədədir – 7,5%, bu isə şəhərin turizm potensialının yetərinə dəyərləndirilmədiyini və infrastrukturun və təşviqat fəaliyyətlərinin gücləndirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir. Nəticə olaraq, təhlil göstərir ki, Azərbaycanda daxili turizm coğrafi olaraq qeyri-bərabər inkişaf edib. İqtisadi və ekoloji resursların balanslı istifadəsi, regionlararası əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və turizm infrastrukturunun gücləndirilməsi daxili turizmin dayanıqlı inkişafı üçün əsas amillərdir.

Məşğulluq baxımından turizm sektoru nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və tikinti kimi əlaqəli sənayelərə əhəmiyyətli dərəcədə yayılmaqla on minlərlə insanı işlə təmin edir. Bununla belə, turizm mütəxəssisləri üçün, xüsusən də dil və müştəri xidmətləri sahəsində bacarıqların inkişafı və təlimi davamlı ehtiyac olaraq qalır.

Rəqəmsal göstəricilər də artımdan xəbər verir. “Visit Azerbaijan” portalı təkmilləşdirilmiş sosial media kampaniyaları ilə birlikdə onlayn görünməni artırmışdır. Baxmayaraq ki, beynəlxalq bazarlar üçün daha çox inteqrasiya və çoxdillili məzmun tələb olunur, ümumilikdə, sifariş platformaları və səyahət proqramları turistlərin xidmətlərə çıxışını asanlaşdırıb.

Azərbaycanın turizm potensialı böyükdür, bu onun təbii gözəlliyi, mədəni irsi və strateji mövqeyinə əsaslanır. İnfrastrukturun inkişafı, institusional islahatlar və beynəlxalq mövqeləndirmə sahəsində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə olunsada, bu potensialdan tam və səmərəli istifadə regionlar üzrə qeyri-bərabər olaraq qalır.

Kənd infrastrukturuna, qonaqpərvərlik təliminə və rəqəmsal transformasiyaya davamlı investisiyalar sektorun tam dəyərini açmaq üçün vacib hesab olunur. Üstəlik, məlumatlara əsaslanan strateji fəaliyyət və turizmin yerli iqtisadiyyatla daha yaxşı inteqrasiyası faydaları daha ədalətli şəkildə bölüşdürməyə kömək edə bilər. Qlobal turizm yüksəldikcə və orijinal, müxtəlif təcrübələrə tələbat artdıqca, Azərbaycan regionda rəqabətədavamlı və dayanıqlı bir məkan olmaq üçün çox geniş mövqeyə sahib olacaq.

3. Turizm potensialından səmərəli istifadənin artırılması üçün imkanlar və strateji istiqamətlər

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan, xüsusən də paytaxt Bakıdan kənarında əhəmiyyətli dərəcədə istifadə olunmamış turizm potensialına malikdir. Bu potensialdan tam istifadə etmək üçün ən perspektivli strategiyalardan biri davamlı və regional inklüziv turizm modellərinin inkişafıdır. Bu modellər təkcə iqtisadi fayda təmin etmir, həm də ətraf mühitə nəzarəti və sosial-mədəni qorunmanı təşviq edir.

Davamlı turizm modelləri ətraf mühitə təsiri minimuma endirməyə, yerli mədəniyyətlərə hörmət etməyə və ev sahibi regionlar üçün uzunmüddətli iqtisadi faydalar yaratmağa yönəlib. Şəki, Qəbələ, Quba və Lənkəran kimi bölgələr ekoturizmi, aqroturizmi və mədəni irs turizmini dəstəkləyə biləcək təbii gözəlliklərə, tarixi abidələrə və yerli ənənələrə malikdir. Bu regionlarda turizmin təşviqi Bakıya olan təzyiqləri aradan qaldırmağa kömək edir və iqtisadi faydaları daha ədalətli şəkildə bölüşdürür.

İcma əsaslı turizmin inkişafı diqqəti cəlb edən başqa bir strategiyadır. Bu strategiya kiçik miqyaslı qonaq evləri, əl işi bazarları və bələdçi təcrübələri vasitəsilə yerli əhaliyə turizmdə iştirak etmək və ondan faydalanmaq imkanı verir. Bu model adət-ənənələrin, mətbəxin və sənətkarlığın canlı olaraq qaldığı Azərbaycanın müxtəlif kənd icmaları ilə çox yaxşı uyğunlaşır. Kosta Rikanın eko-turizm modeli və Taylandın icma əsaslı turizmin inkişafı təşəbbüsləri Azərbaycanın uyğunlaşa biləcəyi uğurlu beynəlxalq nümunələrdəndir [4, s.76].

Ətraf mühitin mühafizəsini regional turizmin planlaşdırılmasına daxil etmək eyni dərəcədə vacibdir. Şahdağ Milli Parkı kimi təbiət qoruqları uzunmüddətli davamlılığı təmin etmək üçün ziyarətçilərin təhsil proqramlarını və ekoloji monitorinqi əhatə etməlidir. Sloveniyanın “Yaşıl sxemi”nə bənzər regional turizm biznesləri üçün yaşıl sertifikatlaşdırma proqramlarının həyata keçirilməsi məsuliyyətli təcrübələri stimullaşdırır və Azərbaycanın kənd yerlərinin beynəlxalq imicini yüksəldə bilər [6].

Sağlam institusional və strateji çərçivələr turizm potensialının açılması üçün əsasdır. Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyini və Azərbaycan Turizm Şurasının (ATB) yaradılması ilə nəzərəcarpacaq irəliləyiş əldə edilib, lakin idarəetmənin, koordinasiyanın və strateji nəzarətin təkmilləşdirilməsi üçün əlavə təkmilləşdirmələr də lazımdır.

Hərtərəfli milli turizm strategiyası icra oluna bilən yol xəritələrini, ölçülə bilən göstəriciləri və regional hakimiyyət orqanları ilə mərkəzləşdirilməmiş əməkdaşlığı ehtiva etməlidir. Nəzərə alınmalı təsirli modellərdən biri Türkiyənin “Turizm Master Planı”dır ki, bu planda regional imkanlar və investisiya prioritetləri ilə uyğunlaşdırılmış mərhələli inkişaf məqsədləri göstərilir [5].

Rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün Azərbaycan torpaqdan istifadə, xidmət keyfiyyəti standartları, vergitutma və biznesin qeydiyyatı kimi sahələrdə hüquqi və normativ bazasını gücləndirməyə davam etməlidir. Xüsusilə KOM-lar (kiçik və orta müəssisələr) və kənd sahibkarları üçün bu qaydaların sadələşdirilməsi turizm iqtisadiyyatında özəl sektorun iştirakını və innovasiyaları təşviq edəcək.

Rəqəmsal transformasiya və innovasiya	ağıllı turizm platformaları, rəqəmsal marketing, ziyarətçi məlumatlarının analitikası
İnstitusional və siyasət gücləndirilməsi	hüquqi baza islahatları, turizm təhsili, dövlət-özəl tərəfdaşlıq
Davamlı və regional turizmin inkişafı	eko-turizm, icma əsaslı turizm, kənd saxələndirilməsi

Mənbə: *İnternet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Şəkil 2. Azərbaycanda turizm potensialının artırılması üzrə əsas strateji istiqamətlər

Bacarıqların artırılması digər vacib sahə hesab olunur. Turizm işçi qüvvəsi qonaqpərvərlik, xarici dillər, rəqəmsal texnologiyalar və müştəri xidməti bacarıqları ilə təchiz olunmalıdır. İxtisaslaşmış turizm təlim mərkəzlərinin yaradılması və ya turizm modullarının peşə təhsilinə inteqrasiyası, xüsusən də inkişaf etməmiş regionlarda bacarıq boşluqlarının aradan qaldırılmasına kömək edə bilər. Bundan əlavə, regional hava limanlarının təkmilləşdirilməsi, eko-lojaların yaradılması və muzeylərin rəqəmsallaşdırılması kimi infrastruktur və xidmət layihələrini maliyyələşdirmək üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıqdan istifadə etmək olar. Beynəlxalq təşkilatlar və inkişaf agentlikləri də texniki yardım, investisiya zəmanətləri və davamlılığın monitorinqi ilə məşğul olmalıdırlar.

Bugünkü global turizm mənzərəsində rəqəmsallaşma və innovasiya artıq sadəcə istəyə bağlı deyil, eyni zamanda, onlar rəqabət qabiliyyəti və böyümə üçün vacib alətlər hesab olunurlar.

Sifariş sistemləri, virtual turlar, dil dəstəyi və real vaxt rejimində səyahət məlumatı daxil olmaqla “Visit Azerbaijan” rəqəmsal platformasının yaradılması və daim təkmilləşdirilməsi turistlərin ölkə ilə qarşılıqlı əlaqəsini dəyişə bilər. Booking.com, Tripadvisor və Airbnb kimi əsas səyahət platformaları ilə inteqrasiya global təbliğat üçün vacibdir.

Turizmdə innovasiyalara həmçinin interaktiv xəritələri olan mobil proqramlar, süni intellektə əsaslanan marşrut planlaşdırması və QR kodlu mədəniyyət saytları kimi ağıllı turizm texnologiyaları daxildir. Bu alətlər turizmin idarə edilməsi üçün vacib məlumatlar yaradaraq ziyarətçi təcrübəsini artırır. Ağıllı turizm ekosistemlərinin mövcud olduğu Estoniya və Sinqapurdan nümunələr Azərbaycan üçün faydalı ola bilər.

Nəticə

Öz turizm sektorunu daha da beynəlmilləşdirmək üçün Azərbaycan əsas mənbə bazarlarında hədəflənmiş rəqəmsal marketinq kampaniyalarına üstünlük verməlidir. Beynəlxalq turizm yarmarkalarında iştirak və xarici turoperatorlarla əməkdaşlıq dünya bazarında rəqabətqabiliyyətliliyinin qorunması üçün vacib olaraq qalır. BƏƏ, Almaniya və Çin kimi strateji bazarlarda nümayəndəliklərin yaradılması da marketinq və biznesin inkişafı söylərinin əlaqələndirilməsinə kömək edə bilər. Bundan əlavə, ziyarətçi meyllərini, məmnuniyyətini və üstünlüklərini izləmək üçün məlumat analitikasının tətbiqi turizmin inkişaf strategiyasının daha da yaxşı uyğunlaşmasına imkan verəcəkdir. Turistlərdən rəqəmsal rəylərin toplanması və təhlili gələcək infrastruktur sərmayələri və xidmətlərin təkmilləşdirilməsi barədə məlumat verə bilər.

Ümumilikdə, Azərbaycan müxtəlif turizm potensialından istifadə etmək üçün çox yaxşı mövqedə yerləşir, lakin bunun üçün çoxşaxəli strategiya tətbiqi lazımdır. Davamlı və regional balanslaşdırılmış turizm modellərinin inkişafı ədalətli iqtisadi təsirin təmin edilməsinə və ölkənin zəngin mədəni və təbii irsinin qorunmasına kömək edəcəkdir. Eyni zamanda, effektiv icra üçün institusional potensial, aydın strateji istiqamət və əlaqələndirilmiş regional planlaşdırma zəruridir. Davamlı investisiyalar, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı və ən yaxşı beynəlxalq təcrübələrə strateji uyğunlaşma ilə Azərbaycan özünü Cənubi Qafqazda və onun hüdudlarından kənarında aparıcı turizm məkanına çevirə bilər.

İsmayılşah İsmayılov

Azərbaycanda turizm sənayesi potensialından səmərəli istifadə edilməsinin müasir vəziyyəti

Xülasə

Məqalə həm beynəlxalq, həm də yerli turist axınındakı son tendensiyaları təhlil edir, turizm investisiyalarının coğrafi paylanmasını qiymətləndirir və şəhər mərkəzləri ilə kənd yerləri arasında performans fərqlərini müəyyən edir. Burada, həmçinin turizmin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi və Dövlət Turizm Agentliyinin fəaliyyəti kimi strateji çərçivələr vasitəsilə dövlətin oynadığı rol vurğulanır. Bununla belə, rəqəmsal hazırlıq, insan resurslarının inkişafı və ətraf mühitin davamlılığı ilə bağlı problemlər qalmaqdadır. Məqalə Azərbaycanın turizm sənayesi potensialından balanslaşdırılmış və səmərəli istifadəni təmin etmək üçün regional inteqrasiyanın, xidmət keyfiyyətinin və texnoloji innovasiyaların yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş tədbirlərin vacibliyini izah edir.

Исмаилшах Исмаилов

**Современное состояние эффективного использования потенциала туристической
индустрии в Азербайджане**

Резюме

В статье анализируются последние тенденции как международных, так и внутренних туристических потоков, оценивается географическое распределение инвестиций в туризм и выявляются различия в эффективности между городскими центрами и сельскими районами. В ней также подчеркивается роль государства, осуществляемая посредством таких стратегических инструментов как Стратегическая дорожная карта развития туризма и деятельность Государственного Агентства по Туризму. Однако, сохраняются проблемы в плане цифровой готовности, развития человеческих ресурсов и экологической устойчивости. В статье обосновывается важность мер, направленных на улучшение региональной интеграции, качества обслуживания и технологических инноваций для обеспечения сбалансированного и эффективного использования потенциала туристической индустрии Азербайджана.

Ismailshah Ismailov

Current status of effective use of tourism industry potential in Azerbaijan

Summary

The article analyzes recent trends in both international and domestic tourist flows, assesses the geographical distribution of tourism investments, and identifies performance differences between urban centers and rural areas. It also highlights the role of the state through strategic frameworks such as the Strategic Roadmap for Tourism Development and the activities of the State Tourism Agency. However, challenges remain in terms of digital readiness, human resource development, and environmental sustainability. The article explains the importance of measures aimed at improving regional integration, service quality, and technological innovations to ensure balanced and efficient use of the potential of Azerbaijan's tourism industry.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Azərbaycan Respublikasının Turizm Statistikası, <https://stat.gov.az>
2. Azərbaycanda ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. (2016). İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi.
3. Butler R. W. (1999). Sustainable tourism: A state-of-the-art review. *Tourism Geographies*, 1(1), 7–25.
4. Honey M. (2008). *Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise?* (2nd ed.). Island Press.
5. Ministry of Culture and Tourism of Turkey. (2021). *Tourism Strategy of Turkey – 2023*. <https://www.ktb.gov.tr/>
6. Slovenian Tourist Board. (2021). *Green Scheme of Slovenian Tourism*. <https://www.slovenia.info>
7. UNESCO. (2019). *World Heritage Sites in Azerbaijan*. <https://whc.unesco.org>
8. UNWTO. (2020). *International Recommendations for Tourism Statistics 2020*. World Tourism Organization.
9. WEF. (2019). *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019: Travel and Tourism at a Tipping Point*. World Economic Forum.
10. World Travel & Tourism Council (WTTC). (2022). *Economic Impact Report – Azerbaijan*. <https://wttc.org>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22.04.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.04.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 20.06.2025

METODOLOGIYA

UOT: 33:303.7

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-2-51-57

STATİSTİKA, “BIG DATA” VƏ MƏLUMAT ELMİ: YENİ KONSEPTUAL YANAŞMALAR VƏ GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ

Yusif Yusifov

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi sədrinin müavini, i.ü.f.d.

AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: yusif.yusifov@stat.gov.az

Açar sözlər: statistik məlumat, data analitika, big data, məlumat elmi, rəsmi statistikanın əsas prinsipləri, normalar məəcəlləsi

Ключевые слова: статистическая информация, аналитика данных, big data, наука о данных, основные принципы официальной статистики, кодекс норм

Key words: statistical data, data analytics, big data, data science, core principles of official statistics, code of practice

Son illər cəmiyyətdə “statistik məlumatlara görə”, “rəsmi statistikaya əsasən”, “məlumatlar təsdiq edir ki” ifadələrindən istifadə hallarında azalma, “data analitiklər hesablayıb ki”, “big data təhlilinə görə” və s. bu kimi ifadələrdən istifadə hallarında isə əksinə, artım tendensiyası müşahidə olunur. İlk illərdə data, data analitika, big data kimi ifadələrdən xüsusi hallarda, durğu işarəsinin köməyi ilə istifadə olunurdusa, artıq bu gün həmin ifadələr hətta müqayisəli paralellik baxımından daha üstün şəkildə təqdim olunur. Bu proses müəyyən zaman kəsiyinə xas müvəqqəti “dalğa”dır, yoxsa dayanıqlı və geriyə dönməz xarakter daşımaqla dövlət idarəetməsində, elm və təhsildə və s. sahələrdə qərar qəbul edənlərə məlumatların artan təsiri fonunda əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərməkdə davam edəcəkdir?

Qeyd olunan məsələ ilə bağlı alimlər, tədqiqatçılar, uğur qazanmasında məlumatların gücündən məharətlə istifadə etmiş məşhur şirkətlərin menecerləri, peşəkar statistiklər, ümumiyyətlə məlumat istehsalçıları və istifadəçiləri arasında müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Araşdırmalar göstərir ki, bir qrup elmi aparıcı qüvvə statistikanı xam material və ölçü vahidi olmayan, sosial-iqtisadi dəyəri formalaşmamış ilkin rəqəm kimi xarakterizə edərək, məlumatların emalını və təhlilini də yalnız riyaziyyatla əlaqələndirməklə riyazi statistika, başqa bir qrup iqtisadi hadisə və proseslərin ölçülməsi vasitəsi kimi qiymətləndirməklə ekonometrika, müasir dövrdə yeni formalaşan üçüncü qrup isə informasiya texnologiyalarının verdiyi əlahiddə üstünlük çərçivəsində məlumatlar elmi çətininə salmaq üstündə rəqabət aparırlar. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, son illər fikrimizə görə üçüncü sadalanan qrupun üstünlüyü daha çox müşahidə olunur və haqlı olaraq sual yaranır. Statistika elmi konseptual baxış bucağından necə görünür? Statistika “big data” üzərində formalaşan məlumat elmi, eləcə də riyazi statistika, ekonometrika ilə nə qədər kəsişir? Yoxsa ictimai elm kimi sosial, iqtisadi, demografik, ekoloji sferaların statistik uçotu prinsiplərinə əsaslanır və məhz bununla məhdudlaşır? Və yaxud əksinə, qeyd olunanlar statistikanın sahələridir? Statistika yalnız rəqəmlərdən ibarətdir? Onun formalaşması, idarə olunması, o cümlədən rəsmi statistikanın əhatə dairəsi, təşkili, istifadəçi tələbatının qarşılınması, keyfiyyətin idarə olunması, məlumatların yayılması, milli və beynəlxalq statistika sistemi və s. kimi konseptual məsələlər də data və “big data” konsepsiyasına daxildir? Bütün bunlara aydınlıq gətirmək və maraqlı tərəfləri düzgün istiqamətləndirmək üçün ilk növbədə yuxarıda sadalanan sahələrin nəzəri-praktiki fəlsəfəsinə baxmaq, müqayisəli təhlillər aparmaq, statistika – “big data” – məlumat elmi üçlüyünün qarşılıqlı əlaqələrini, üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını tədqiq etmək lazımdır. Əks halda indi üstün hesab etdiyimiz azsaylı – obrazlı desək dəbdə olan müvəqqəti dəyərlər və onların səhv təbliği fonunda ümumbəşəri beynəlxalq standartlar, müqayisəlilik,

keyfiyyətlik və s. bu kimi fundamental dəyərlərin azalması və ya statistika elminin intensiv inkişafının müvəqqəti ləngiməsi təhlükəsi ilə üzləşməli olacağıq.

Təhlilə keçməmişdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən məsələ ilə bağlı ilk “kiçik dalğa” ötən əsrin 90-cı illərində, ənənəvi məlumatlarla yanaşı, yeni mənbələr hesabına sürətlə yaranan və emalı çətin olan irihəcimli məlumatların – “Big data”nın və bu kontekstdə əsas etibarilə intellektual təhlil metodlarını özündə ehtiva edən məlumatlar elmi anlayışının meydana gəlməsi dövründə yaranmışdır. Təsadüfi deyil ki, ötən qısa müddət ərzində “Big data”nın kompüterlər vasitəsilə təhlilində riyazi hesablaşma sisteminin nəzəriyyəçiləri, məlumat elminin aparıcı mütəxəssisləri və statistiklər dəfələrlə bir araya gəlmiş və bu istiqamətdə 100-dən çox elmi işlər və müzakirələr aparılmışdır [1]. Bu kontekstdə Statistika Cəmiyyətləri Prezidentləri Komitəsinin Prezident mükafatçıları olmuş ABŞ-nin Corciya Texnologiya İnstitutunun professoru Jeff Vu (C. F. Jeff Wu), “R” statistik proqramlaşdırma sahəsində məşhurlaşmış Yeni Zelandiyalı, Auklond və Stenford universitetlərinin professoru Hadley Vikhem (Hadley Wickham) və ABŞ-nin Dyuk Universitetinin professoru David Dunsonun (David B. Dunson) baxışlarına nəzər yetirək. Jeff Vu açıq mühazirə ilə çıxış edərək məlumatlara əlçatanlıq və təhlil baxımından daha geniş alqoritm və modelləşdirmə imkanlarına malik olduğunu əsas götürməklə statistika elminin məlumatlar elmi adlandırılması təklifini irəli sürmüşdür. Hadley Vikhem gəlmiş qənaətə görə “statistika məlumat elminin ən əsas hissəsidir”, David Dunsona görə isə “məlumat elminin əhəmiyyətli hissəsi statistika deyil”. Məlumat elmi ilə bağlı fundamental nəşrlərin - “Məlumat elminə giriş” və “R”-la biznes üçün məlumat elmi” nəşrlərinin müəllifləri Jeffri Saltz (Jeffrey Saltz) və Jefri Stanton (Jeffrey M. Stanton) hesab edirlər ki, məlumat elmi riyaziyyat, statistika və kompüter elmləri ilə sıx bağlı bir sahədir [1]. Beləliklə, peşəkar statistiklər üçün bu həyəcən siqnalı yeni deyil, statistika cəmiyyəti üçün tanış mövzudur, riyaziyyatçılar, kompüter elmləri peşəkarları və məlumat elmi sahəsində çalışan mütəxəssislər və bu sahəyə maraq göstərənlər arasında populyardır, qərar qəbul edənlər üçün sualdır.

Gəlin ilk növbədə məsələyə bəşəri dəyərlər fonunda, klassik yanaşma ilə baxaq və təriflərə nəzər yetirək. Statistika elmi və məlumatı nədir? İlk dövlətlərin yaranması ilə paralel tətbiq olunmasına baxmayaraq, statistika terminini elmi anlayış kimi cəmiyyətə 1746-cı ildə təqdim etmiş alman alimi Qotfrid Axenvalın (Gottfried Achenwall) fikrinə görə statistika dövlətə aid tarixi və mövcud faktların toplanmasıdır [2]. O, məsələyə fəlsəfi yanaşaraq statistikanı uçot növü kimi xarakterizə etmişdir. XX əsrin əvvəllərində ən qabaqcıl məşhur ingilis nəzəri və praktiki statistiki və statistikaya tərif verməyə çalışan Artur Bouli (Arthur Lyon Bowley) statistikanı faktları xarakterizə edən kəmiyyətlər arasında qanunauyğunluq əlaqələri kimi təsvir etmişdir [3]. Fəaliyyəti XX əsrin ortalarına təsadüf edən professor Anson Boddinqtona (Anson Lester Boddington) görə statistika qiymətləndirmə və ehtimallar elmidir [3]. “Ümumi tətbiqi statistika” kitabının müəllifləri F.Krokston və D.Kouden (F.E.Croxtan, D.J.Cowden) statistikanı kəmiyyətləri toplayan, təqdim, təhlil və şərh edən elm kimi qiymətləndirmişdir [3]. Hazırkı praktikada statistikanın ümumi konsepsiyasına daha yaxın olan, riyaziyyatın tətbiqi ilə statistikanın güclü inkişafına nail olmuş, Karl Marksın “statistikanın yaradıcısı” hesab etdiyi Vilyam Pettiyə (William Petty) görə isə statistika hadisə və faktları öyrənir, onların təhlilini aparır [4]. Bu tərif və anlayışların siyahısını digər məşhur alimlərin qənaətlərinə görə çox genişləndirmək olar. Təriflərin zamana görə ümumiləşdirilmiş xronikası göstərir ki, ötən üç əsrə yaxın müddətdə, digər elmlərin də inkişafı fonunda statistikanın adı dəyişməmiş, əksinə yeni sub-predmetlər hesabına statistika elmi inkişaf etdirilmiş, məzmunu təkmilləşdirilmişdir.

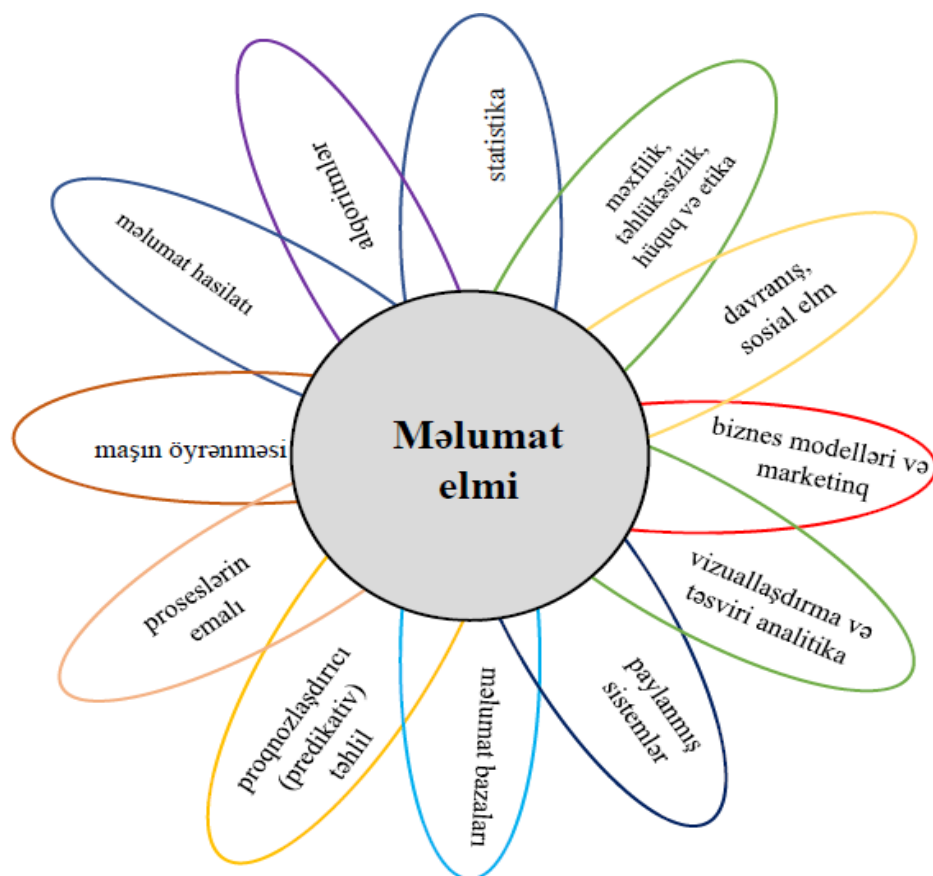
Bəs müasir dövrdə necə olmalıdır? Statistika elminin tətbiqi ilə toplanan, emal olunan və istehsal edilən məlumat necə adlandırılmalıdır? Statistik məlumat, yaxud data, rəqəm? Sualı başqa formada qoysaq, müasir məlumat elminin tətbiqi nəticəsində istehsal olunan məlumat necə adlandırılmalıdır? Data, yaxud statistika? Bu qaydada sualları və onların cavab versiyalarını artırmamaq üçün məsələyə praktiki tərəfdən, yəni nəzəri baxışlardan asılı olmayaraq istehsal olunan məhsulun – məlumatın istifadə məqsədlərinə və onun adekvatlığına baxaq. Bu, yaşadığımız bazar iqtisadiyyatı prinsipləri baxımından daha düzgündür.

Məlum olduğu kimi, istər statistik məlumat, istərsə də digər məlumat (data və s.) dövlət, biznes və vətəndaş cəmiyyətində qərarların qəbulu üçün əvəzənilməz mənbədir. Həmin məlumatlara olan tələbin həcmi və məzmununu da istifadəçi formalaşdırır və onlar üçün məlumatlar aktual, dəqiq, vaxtlı-vaxtında, hamı üçün əlçatan, müqayisə oluna bilən olmalıdır. İki mötəbər mənbəyə əsaslanaraq istifadəçi baxışını ümumi fikirlərlə şərh edək. Birinci mənbə: BMT-nin Baş Assemblyası tərəfindən 1994-cü ildə təsdiq edilmiş Rəsmi Statistikanın Fundamental Prinsiplərində [5] qeyd olunur ki, rəsmi statistika özündə iqtisadi, demografik, sosial və ekoloji vəziyyət haqqında məlumatlarla idarəetmə orqanlarına, iqtisadi subyektlərə və ictimaiyyətə təqdim olunan məlumatların, demokratik cəmiyyətin informasiya sisteminin əvəz olunmaz elementini əks etdirir. Bu məqsədlə, praktiki dəyərə malik olan rəsmi statistika məlumatları, vətəndaşların ictimai məlumatları almaq hüquqlarına hörməti təmin etmək üçün ədalətlik əsasında dövlət statistika orqanları tərəfindən yığılmalı və yayılmalıdır. Rəsmi statistikaya olan inamı saxlamaq məqsədilə, elmi prinsipləri və peşəkarlıq etikası da nəzərə alınmaqla, ciddi şəkildə peşəkarlıq mülahizələrini əldə rəhbər tutmaqla, statistika orqanları statistik məlumatların toplanması, işlənməsi, saxlanması və təqdim edilməsinin metod və qaydaları barədə qərarlar qəbul etməli, məlumatların düzgün şərhinə yardım göstərmək üçün statistik məlumat mənbələri, statistik metod və qaydalara dair informasiyanı elmi standartlara uyğun təqdim etməli, məlumat istehsalında beynəlxalq konsepsiyalardan, təsnifatlardan və metodlardan istifadə olunmalıdır. Beləliklə, statistika məlumatlarının istehsalına dair fundamental prinsiplərə görə statistika ümumbəşəri xüsusiyyətə malikdir. İkinci mənbə: Avropa Statistikasının Normalar Məcəlləsinə [6] görə bütün fəaliyyətlər onunla nəticələnməlidir ki, məlumatlar keyfiyyətli olsun. Həmin məcəllənin 16 tələbindən bir neçəsinin şərhini verək. 14-cü prinsipin tələbinə görə statistik məlumatlar uyğunluğa malik və müqayisə oluna bilən olmalıdır. Yəni statistika daxili və zaman baxımından uyğun olmalı, həmçinin müxtəlif region və ölkələr arasında müqayisəliliyi təmin etməli, müxtəlif məlumat mənbələrindən olan əlaqəli məlumatları birləşdirmək və birgə istifadə etmək mümkün olmalıdır. 15-ci prinsipə görə statistika aydın və başa düşülən formada təqdim edilməli, uyğun və rahat üsullarla yayımlanmalı, ictimaiyyət üçün açıq olmalı, müvafiq metaməlumat və təlimatlarla müşayiət olunmalıdır. Yalnız bu iki prinsipə görə qeyd etmək olar ki, statistikanın özəlliyi və üstünlüyü ondan ibarətdir ki, ölçülə bilən kütləvi hadisə və proseslər bütün dünyada eyni tələblər (institusional tələblər də daxil olmaqla) əsasında ölçülməlidir ki, müqayisə oluna bilsinlər. Beləliklə, statistika məlumatlarının istehsalı hamı tərəfindən qəbul olunan beynəlxalq metodologiyalara, standartlara, bir sözlə vahid prinsiplərə söykənir və statistika və ya məlumat elminin tətbiqi qeyd olunan şərtlər daxilində tələbləri ödəməlidir.

İndi isə məlumatlar elmi anlayışına baxaq. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, məlumat elmi anlayışı statistik müşahidələr hesabına formalaşan mənbə ilə bağlı olmayan, alternativ mənbə hesab olunan, emalı çətin olan “Big data”nın yaranması fonunda ortaya çıxmış və ilbəl populyarlaşmışdır. Bundan sonra Jeff Vu (C.F.Jeff Wu) statistikanın adını dəyişərək məlumatlar elmi adlandırmağı təklif etmiş [1], 2001-ci ildə U.Klivlend məlumatlar elminə yönəlik universitet fakültələrinin yaradılması üzrə fəaliyyət planını təqdim etmişdir. Lakin U.Klivlend fəaliyyət planında məlumatlar elminin riyaziyyatla informatika elmi arasında yer aldığını qeyd edir və onu elmlərarası (fənlərəsi) sfera kimi qəbul etməyi təklif edir [7]. 2001-ci ildə Leo Breyman “Statistik modelləşdirmə: iki mədəniyyət” adlı məqaləsində statistikanın ənənəvi yanaşmasını məlumatların modelləşdirilməsi mədəniyyəti kimi xarakterizə edir və təhlilin əsas məqsədinin məlumatların necə əldə edilməsini izah edən, gizli stoxastik modelləri (məsələn, xətti reqressiya) aşkar etməkdən ibarət olduğunu qeyd edir [8]. O, məlumatların necə əldə edilməsini izah etməyən, daha dəqiq proqnozlaşdırma modellərinin yaradılması üçün kompüter alqoritmlərindən istifadəyə yönəlik alqoritmik modelləşdirmə mədəniyyətini buna qarşı qoyur. Başqa sözlə, əsasında “Big data” dayandığına görə məlumat elmində alqoritmlər və texnologiyalar üstünlük təşkil edir. “Big data” isə ilkin mərhələdə həcm, sürət və müxtəliflik olmaqla 3 V (volume, velocity, variety) konsepsiyasına, sonra isə daha ikisi - dəyər və həqiqilik amilləri əlavə olunmaqla 5 V (velocity, volume, value, variety and

veracity) konsepsiyasına əsaslanır. Buradan da aydın olur ki, məlumat elmi “Big data”nın “dəyər və həqiqilik” amilləri hələ ümumi konsepsiyaya daxil olunmamışdan əvvəl meydana gəlmişdir. 3 V konsepsiyası ilk dəfə 2001-ci ildə Meta Group İnc şirkətinin analitiki Douq Laney (Doug Laney) tərəfindən irəli sürülmüş [9], daha sonra 2012-ci ildə isə tamamilə məntiqi olaraq dəyər və həqiqilik amilləri də əlavə olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, son tədqiqatlarda “Big data” 7V (Volume, Velocity, Variety, Veracity, Variability, Visualization, Value.) konsepsiyasına (dəyişkənlik və vizualizasiya parametrləri hesabına) genişlənir [10]. Başqa sözlə, həm 5V, həm də 7V konsepsiyası üzrə baza parametrlərinə əlavə olunan yeni parametrlər məhz rəsmi statistikanın və statistika elminin alətləri hesab olunur.

Daha aydın təsvir etmək üçün Aaxen Universitetinin professoru Vil van der Aalst-ın (Wil van der Aalst) məlumat elminin elementlərini ehtiva edən sxeminə nəzər yetirək.

Şəkil: məlumat elminin elementləri

Sxemdən və müəllif tərəfindən verilmiş izahdan da aydın olur ki, məlumat elmi üçün statistika mənbədir [11]. Məlumat elminin tətbiqi ilə data analitik – mütəxəssis deskriptiv (baş vermiş hadisələrin cari tədqiqi), diaqnostik (baş vermiş hadisələrin səbəbinin tədqiqi), prediktiv (gələcəkdə baş verə biləcək hadisənin nəticəsinin müəyyənləşdirilməsi), preskriptiv (baş verə biləcək hadisələrin idarə olunması) analizləri həyata keçirir. Bu məqsədlə o, kompüter, verilənlərin emalı, maşın öyrənmə, riyaziyyat, statistika, tədqiqat, habelə proqram və məlumat mühəndisliyi üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnmişdir. Faktiki olaraq bu gün “məlumatlar üzrə mütəxəssis” anlayışı o qədər geniş anlaşılır ki, bu da tələb edilən təcrübə və bacarıqlarda onun rolunu müəyyən etməyi xeyli çətinləşdirir. Məlumat elmində alqoritmlər, proqramlaşdırma dilləri (xüsusilə “R”, “Python” və s.), əlaqəli məlumat bazalarının idarə olunması sistemi (MySQL, NoSQL və s.), “Big data” vasitələri (Apache Hadoop, Apache Spark və s.), statistik proqram paketləri (SAS, SPSS və s.), data vizuallaşdırma vasitələri (Tableau, Matplotlib, Seaborn və s.) və bu kimi digər fundamental kontentlər yer tutur.

Məlumat elmində həyata keçirilən proseslərdə əsas rolunu məlumat analitikləri həyata keçirirlər. Onlar statistiklərdən fərqli olaraq dataların təhlili yolu ilə spesifik və ünvanlı problemlərin həllinə fokuslanırlar. Məsələn, bütün müəssisələr potensial olaraq satışdan məlumat toplayır, bazar araşdırması logistikası və ya nəqliyyat xərclərini hesablayır. Məlumat analitikləri bu məlumatları götürür və şirkətlərə daha yaxşı iş qərarları qəbul etməkdə köməklik etmək üçün istifadə edirlər. Bu, pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə bağlı tendensiyaların müəyyən edilməsi, işçilərin iş qrafiki, optimal qiymətlər və s. ola bilər.

Nəticə

“Data” və “big data” statistika üçün istifadə olunan xammal resursudur, onlar konkret faktları xarakterizə edirlər və statistikanın tətbiqi yolu ilə strukturlaşdırıldıqda, təhlil olunmaqla ictimai mənə daşdıqda statistikaya çevrilir. Məlumat elmində isə data analitiklər xammalı, yəni “data” və “big data”-ni dərin təhlillər əsasında fərdi qərarların qəbulu üçün hazırlayıb təqdim edirlər, lakin onun təhlilində statistika elminin bir sıra metod və üsullarını tətbiq edirlər. Bu baxımdan peşəkarlar tərəfindən statistika və məlumat elmləri fundamental dəyərlərin “əvəzlənmə” prinsipi ilə deyil, “əlaqələndirmə” prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməlidir.

Başqa sözlə, statistika elmi ənənəvi prinsiplərə əsaslanan, ictimai və institusional qərarların qəbulunda vacib rol oynayan sahədir. Məlumat elmi isə daha çox fərdi və biznes yönümlü problemlərin həlli üçün müxtəlif sahələrdən – statistika, riyaziyyat, kompüter elmləri və alqoritmlərdən istifadəyə əsaslanan yanaşmadır.

Yusif Yusifov

Statistika, “big data” və məlumat elmi: Yeni konseptual yanaşmalar və gələcəyə baxış

Xülasə

Son zamanlar “statistik məlumatlara görə”, “rəsmi statistikaya əsasən”, “məlumatlar təsdiq edir ki” ifadələrindən istifadə hallarında azalma, “data analitiklər hesablayıb ki”, “big data təhlilinə görə” və s. bu kimi ifadələrdən istifadə hallarında artım tendensiyası müşahidə olunur. Data, data analitika, big data kimi ifadələr yeni çağırışlardır.

Bir qrup elmi aparıcı qüvvə statistikanı xam material və ölçü vahidi olmayan, sosial-iqtisadi dəyəri formalaşmamış ilkin rəqəm kimi xarakterizə edərək, məlumatların emalını və təhlilini də yalnız riyaziyyatla əlaqələndirməklə riyazi statistika, başqa bir qrup iqtisadi hadisə və proseslərin ölçülməsi vasitəsi kimi qiymətləndirməklə ekonometrika, müasir dövrdə yeni formalaşan üçüncü qrup isə informasiya texnologiyalarının verdiyi əlahiddə üstünlük çərçivəsində məlumatlar elmi çətininə salmaq üstündə rəqabət aparırlar.

Sözgedən məsələ ilə bağlı ilk “kiçik dalğa” ötən əsrin 90-cı illərində, ənənəvi məlumatlarla yanaşı, yeni mənbələr hesabına sürətlə yaranan və emalı çətin olan irihəcmli məlumatların – “Big data”-nın və bu kontekstdə əsasən intellektual təhlil metodlarını özündə ehtiva edən məlumatlar elmi anlayışının meydana gəlməsi dövründə yaranmışdır.

Bununla əlaqədar məqalədə həm statistika, həm də məlumat elminə, ictimai nemət kimi, bəşəri dəyərlər fonunda baxılmışdır. Gəlinən qənaətə görə nəzəri baxışlardan asılı olmayaraq istehsal olunan məhsulun – məlumatın istifadə məqsədlərinə və onun adekvatlığına nəzər yetirilməlidir. Məlumat elmində həyata keçirilən proseslərdə əsas rolunu məlumat analitikləri həyata keçirirlər. Onlar statistiklərdən fərqli olaraq dataların təhlili yolu ilə spesifik və ünvanlı problemlərin həllinə fokuslanırlar. “Data” və “big data” statistika üçün istifadə olunan xammal resursdur, data konkret faktları xarakterizə edir və o, statistikanın tətbiqi yolu ilə strukturlaşdırıldıqda, ictimai mənə daşdıqda statistikaya çevrilir. Məlumat elmində isə data analitiklər xammalı, yəni “data” və “big data”-ni dərin təhlillər əsasında fərdi qərarların qəbulu üçün hazırlayıb təqdim edirlər, lakin onun təhlilində statistika elminin bir sıra metod və üsullarını tətbiq edirlər.

Nəticə etibarilə, statistika və məlumat elmləri fundamental dəyərlərin “əvəzlənmə” prinsipi ilə deyil, “əlaqələndirmə” prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməlidir.

Юсиф Юсифов

Статистика, big data и наука о данных: новые концептуальные подходы и взгляд в будущее Резюме

В последнее время наблюдается устойчивая тенденция, с одной стороны, к сокращению использования таких выражений, как «на основе статистических данных», «согласно официальной статистике», «данные подтверждают, что» и т.д., а с другой стороны, всё чаще и чаще используются такие выражения, как «аналитики данных подсчитали, что», «согласно анализу больших данных» и т. д. Такие выражения, как «data», «data analitika», «big data» стали новыми вызовами.

Одна группа ведущих научных кругов характеризует статистику как сырой материал, то есть, как не имеющие единицы измерения первичные данные с несформированной социально-экономической ценностью, а обработку и анализ данных связывает только с математикой, называя ее математической статистикой. Другая группа, оценивая ее как средство измерения экономических процессов и явлений, называет статистику эконометрикой, а третья, сформировавшаяся совсем недавно группа, конкурируя с предыдущими в рамках уникальных преимуществ, предоставляемых информационными технологиями, стремится включить ее в сферу науки о данных.

Первая “малая волна” возникла в 1990-х годах, в период становления концепции науки о данных, которая, наряду с традиционными данными, включала в себя большие объемы данных («big data»), быстро генерируемых из новых источников и трудно поддающихся обработке, и, в этом контексте, включала в себя преимущественно интеллектуальные методы анализа.

В этой связи и статистику, и науку о данных, как общественные блага, стали рассматривать в контексте общечеловеческих ценностей. Согласно сделанному заключению, независимо от теоретических подходов, следует учитывать цели использования и адекватность произведенного продукта - информации. Аналитики данных играют ключевую роль в процессах, осуществляемых в области науки о данных. В отличие от статистиков, они, посредством анализа данных, сосредотачиваются на решении конкретных и целевых проблем. «Data» и «big data»- это сырьевые ресурсы, используемые для статистики. Данные характеризуют конкретные факты и становятся статистикой, приобретая общественную ценность только тогда, когда они структурированы посредством применения статистического инструментария. А в науке о данных дата-аналитики предоставляют сырые материалы, другими словами, они хоть и используют ряд статистических методов при анализе «данных» и «больших данных», однако, в большей степени, эти материалы предназначаются для индивидуального принятия решений.

Как нам представляется, статистика и наука о данных должны развиваться не по принципу подмены фундаментальных ценностей, а на основе принципов «коммуникации»

Yusif Yusifov

Statistics, “big data” and data science: new conceptual approaches and a look to the future Resume

There is a decreasing trend in the use of expressions such as “according to statistical data”, “based on official statistics” and “data confirms that”. Conversely, there is an upward trend in the use of expressions like “data analytics calculated that”, “according to big data analysis”, etc. Expressions like data, data analytics, and big data are the new challenges.

A group of scientific driving forces characterizes statistics as a raw material and an initial figure, which has no unit of measurement, with no formed socio-economic value, competes on mathematical statistics by linking data processing and analysis only with mathematics, another group on econometrics by evaluating economic phenomena and processes as a means of measurement, and the third group, newly formed in modern times, competes on the umbrella of

data science within the framework of the exclusive advantage provided by information technologies.

The first “small wave” on the above mentioned matter arose in the 90s of the last century, alongside traditional data, with the rapid emergence of and difficult processing of “Big data” generated by new sources, and the emergence of the data science concept, mainly encompassing intellectual analysis methods, in this context.

In this connection, both statistics and data science have been considered in the context of human values. According to the consensus reached, regardless of theoretical perspectives, attention should be paid to the purpose of using the produced product – data – and its adequacy. In the processes carried out in data science, data analytics play a fundamental role. Unlike statisticians, they focus on the resolution of specific and targeted problems through the analysis of data, rather than statistics. “Data” and “big data” are the raw materials used in statistics, characterizing specific facts, and when structured and imbued with public significance, they are transformed into statistics. In data science, however, data analytics provides the raw material, preparing and presenting “data” and “big data” for individual decision-making based on in-depth analysis, but they apply a range of statistical science methods and techniques in its analysis.

As a result, statistics and data sciences should be developed based on the principles of “integration” rather than the principle of “replacement” of fundamental values.

Ədəbiyyat

1. Hassani, H, Beneki, C, Silva, ES, Vandeput, N & Madsen, DØ 2021, ‘The science of statistics versus data science: what is the future?’, *Technological Forecasting and Social Change*, vol. 173, 121111. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121111>
2. https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_statistics
3. <https://commercestudyguide.com/major-definition-of-statistics/>
4. Petty William (1623-1687). *Ekonomicheskie i statisticheskie raboti*, perevod pod red. M.Smit, Moskva, 1940.
5. <https://unstats.un.org/fpos/>
6. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/quality/european-quality-standards/european-statistics-code-of-practice>
7. Cleveland, W. (2001). Data Science: An Action Plan for Expanding the Technical Areas of the Field of Statistics. *International Statistics Review*, 69, 21-26.
8. Breiman, L. (2001). Statistical modeling: The two cultures. *Statistical Science*, 16(3), 199–231.
9. Laney, D. (2001) 3D Data Management: Controlling Data Volume, Velocity and Variety. META Group Research Note, 6.
10. M. Ali-ud-din Khan; Muhammad Fahim Uddin; Navarun Gupta, Seven V’s of Big Data understanding Big Data to extract value
11. Wil van der Aalst, *Process Mining: Data Science in Action* 2nd ed. 2016 Edition

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 28.04.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 30.04.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 20.06.2025

UOT: 336.22

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-2-58-65

AZƏRBAYCAN-DÜNYA BANKI: SİYASƏT STRATEGİYALARI, BİRGƏ LAYİHƏLƏR VƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN SİSTEMLİ TƏHLİLİ

Ümmühəbibə Qələndərova

Bakı Dövlət Universiteti

Dünya iqtisadiyyatı kafedrasının dosenti, i.ü.f.d

AZ 1148, Bakı şəhəri, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi, 23

hebibe.qelenderova@gmail.com

Açar sözlər: Dünya Bankı, Beynəlxalq Maliyyə Qurumları, inkişaf, iqtisadiyyat, investisiya

Ключевые слова: Всемирный банк, Международные финансовые институты, развитие, экономика, инвестиции

Keywords: World Bank, International Financial Institutions, development, economy, investment

Beynəlxalq inkişaf kontekstində Azərbaycan və Dünya Bankı arasında tərəfdaşlıq ümumi prioritetlər, strateji koordinasiya və davamlı inkişafa əsaslanır. Dünya Bankı qabaqcıl global maliyyə institutlarından biri kimi maliyyələşdirmə, bilik transferi və siyasi dialoqlar vasitəsilə Azərbaycan kimi ölkələrin inkişaf trayektoriyalarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Dünya Bankının inkişaf strategiyası yoxsulluğa son qoymaq və ümumi rifahı təşviq etmək kimi iki məqsədə əsaslanır. Bu məqsədlərə infrastrukturun maliyyələşdirilməsi, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, özəl sektorun inkişafı və insan kapitalının yaradılması vasitəsilə nail olunur. Dünya Bankı tərəfdaş ölkələrlə ilk növbədə ölkə tərəfdaşlığı strategiyasını rəhbər tutaraq, sistemlik ölkə diaqnostikası kimi tanınan diaqnostik araşdırma ilə məlumatlandırılmış fərdi və iştirakçı yanaşma vasitəsilə əməkdaşlıq edir. Bu alətlər həm milli prioritetləri, həm də global inkişaf standartlarını əks etdirən uzunmüddətli, ölkəyə xas fəaliyyətə imkan verir [5].

Bu yanaşma sahiblik, tərəfdaşlıq və nəticəyönümlü strategiyalara əsaslanır. Azərbaycan da bir çox ölkələr kimi bu modeldən faydalanır, çünki o, həm maliyyə investisiyalarını, həm də struktur transformasiyası üçün zəruri olan siyasi islahatları dəstəkləyir.

1. Azərbaycanın Milli İnkişaf Məqsədlərinin Dünya Bankının Prioritetlərinə uyğunlaşdırılması

Azərbaycan xüsusilə “Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri” çərçivəsində iddialı milli inkişaf strategiyaları qəbul etmişdir. Bu yol xəritəsi neft sektorundan asılılığı azaltmaq, insan kapitalını gücləndirmək, institusional keyfiyyəti artırmaq və ekoloji dayanıqlığı təşviq etmək məqsədi daşıyan iqtisadi diversifikasiya, innovasiya və inklüziv artımı vurğulayır [1]. Bu məqsədlər Dünya Bankının strateji müdaxilə sahələri ilə güclü rezonans doğurur.

Həm Dünya Bankı, həm Azərbaycan dövləti aşağıdakı strategiyaların vacibliyini önəmsəyir:

- İdarəetmənin və dövlət sektorunun səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi,
- Özəl sektorun rəhbərlik etdiyi artımın təşviqi,
- Təhsil və səhiyyə xidmətlərinə inklüziv çıxışın təmin edilməsi,
- Ətraf mühitin qorunması və iqlimə davamlılığın aradan qaldırılması.

Dayanıqlılığa, bərabərliyə və davamlılığa ümumi vurğu Azərbaycan və Dünya Bankı arasında davam edən və gələcək əməkdaşlıq strategiyalarının əsasını təşkil etmişdir.

Ölkə Tərəfdaşlığı Çərçivəsi Dünya Bankının Azərbaycandakı əməliyyat fəaliyyəti üçün əsas rəhbər sənəd kimi xidmət edir. Ən son Ölkə Tərəfdaşlığı Çərçivəsi (2021-2026) üç əsas sahəyə diqqət yetirir:

- İnsan kapitalının gücləndirilməsi,

- İqtisadi rəqabət qabiliyyətinin artırılması,
- Davamlı infrastruktur və institutların yaradılması.

Mövcud tərəfdaşlıq Azərbaycanın sosial-iqtisadi ehtiyaclarının dərinəndən dərk edilməsi ətrafında qurulub və təhsil, idarəetmə, sosial müdafiə və maliyyə idarəçiliyində islahatları dəstəkləyir [2].

Ölkənin Sistemik Diaqnostikası Azərbaycanda davamlı inkişafa nail olmaq üçün məhdudiyətlərin və imkanların hərtərəfli təhlilini təqdim edir. Ən son Ölkənin Sistemik Diaqnostikasına (2020) əsasən, əsas problemlərə aşağıdakılar daxildir:

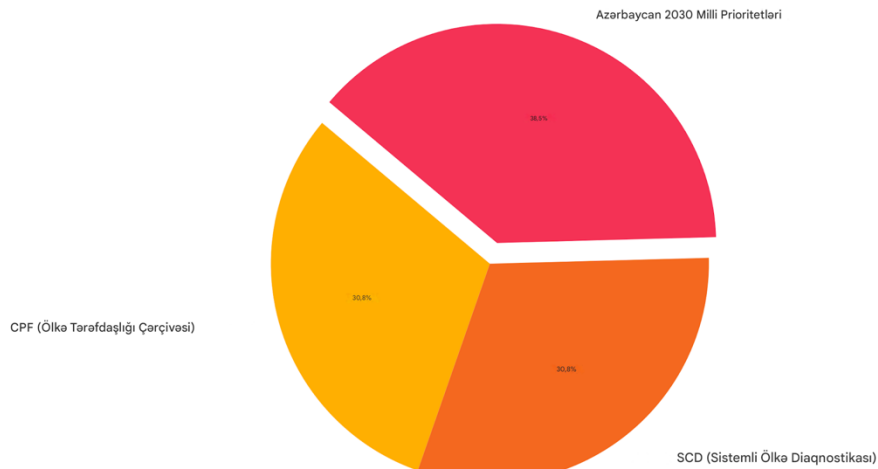
- Karbohidrogenlərdən çox asılılıq,
- Regional fərqlər,
- Məhdud məhsuldarlıq artımı,
- Zəif institusional hesabatlılıq.

Ölkənin Sistemik Diaqnostikası, həmçinin əlaqənin gücləndirilməsi, özəl sektorun modernləşdirilməsi və ətraf mühitə nəzarətin təkmilləşdirilməsi ehtiyacını vurğulayır (Dünya Bankı, 2020).

2021-ci ildə təsdiq edilmiş Azərbaycanın uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf baxışı beş sütunu əhatə edir:

- Davamlı, inkişaf edən və rəqabətə davamlı iqtisadiyyat,
- Dinamik, inklüziv və sosial cəhətdən ədalətli cəmiyyət,
- Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar,
- Təmiz ətraf mühit və dayanıqlı yaşıl inkişaf,
- Davamlı və hesabatlı hökumət.

Bu prioritetlər Azərbaycanın Dünya Bankı da daxil olmaqla inkişaf tərəfdaşları ilə əməkdaşlığına inteqrasiya olunub və biliyə əsaslanan iqtisadiyyata keçid istəyini əks etdirir.

Mənbə: World Bank. (2023). World Bank in Azerbaijan: Overview. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan>

Şəkil 1. Əsas diqqət sahələrinin Azərbaycan üzrə bölgüsü

Azərbaycanın neft ixracından çox asılılığı uzun müddətdir struktur zəifliyi olmuşdur. Hazırda həm Dünya Bankı, həm də Azərbaycan hakimiyyəti diqqəti kənd təsərrüfatı, turizm, logistika və informasiya texnologiyaları kimi qeyri-neft sektorlarına dəstək vasitəsilə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə yönəldir. Kənd Təsərrüfatının Rəqabət Qabiliyyətinin Təkmilləşdirilməsi Layihəsi kimi təşəbbüslər dəyər zəncirlərinin müasirləşdirilməsi və kənd yerlərinin inkişafı üçün dəstəklənib.

İnstitusional keyfiyyət davamlı inkişaf üçün çox vacibdir. Dünya Bankı şəffaflığın artırılması, dövlət maliyyə idarəçiliyinin gücləndirilməsi və dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması sahəsində Azərbaycana dəstək verib. Dövlət İnvestisiyalarının İdarə Edilməsi İslahatı və e-hökumət təşəbbüsləri bu məşğulluğun əsas nümunələridir.

İkitərəfli əməkdaşlıqda ekoloji məsələlərə daha çox diqqət yetirilir. Birgə layihələr bərpa olunan enerjinin inkişafı, su ehtiyatlarının idarə edilməsi və iqlimə davamlılığı vurğulayır. Dünya Bankının dəstəyi ilə başlanmış Azərbaycanda Bərpa Olunan Enerjinin İnkişafı Layihəsi milli iqtisadiyyatda təmiz enerjinin payını artırmaq məqsədi daşıyır.

Səhiyyə, təhsil və sosial müdafiəyə qoyulan investisiyalar Dünya Bankının Azərbaycanla tərəfdaşlığının əsasını təşkil edir. Məşğulluğa Dəstək Layihəsi və Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihələri xidmət keyfiyyətinin və əlçatanlığın yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş daha geniş insan kapitalı gündəliyinin bir hissəsidir.

Azərbaycanın milli inkişaf strategiyaları ilə Dünya Bankının qlobal inkişaf gündəliyi arasında strateji uyğunluq beynəlxalq əməkdaşlığın uğurlu nümunəsini nümayiş etdirir. Ölkə Tərəfdaşlığı Çərçivəsi və Ölkənin Sistemik Diaqnostikası kimi strukturlaşdırılmış strategiyalar vasitəsilə tərəfdaşlıq transformativ islahatları dəstəkləyən, zəiflikləri azaldan və inklüziv və davamlı inkişafı gücləndirən şəkildə inkişaf etməyə davam edir. Azərbaycan “2030-cu il Milli Prioritetləri”ndə müəyyən edilmiş məqsədlərə doğru irəlilədikcə, onun Dünya Bankı ilə əlaqələri institusional inkişaf və iqtisadi modernləşməsi üçün mühüm sütun olaraq qalacaq.

2. Azərbaycan və Dünya Bankı arasında Birgə Layihələr və Əməkdaşlıq Sahələri

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan 1990-cı illərin əvvəllərində müstəqillik əldə etdikdən sonra onun Dünya Bankı ilə əməkdaşlığı ölkənin postsovet iqtisadiyyatına keçidində və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu tərəfdaşlıq onilliklər ərzində inkişaf edib və Dünya Bankı bir çox sahələrdə kreditlər, qrantlar, siyasi məsləhətlər və texniki yardımlar vasitəsilə Azərbaycana dəstək verib. Əməkdaşlıq institusional potensialın gücləndirilməsi, qeyri-neft iqtisadi sektorlarının dəstəklənməsi və sosial infrastrukturun gücləndirilməsinə yönəlmiş irimiqyaslı layihələr vasitəsilə strukturlaşdırılmışdır.

Dünya Bankı Azərbaycanda fəaliyyətə 1992-ci ildə, ölkə quruma üzv olduqdan az sonra başlayıb. Onilliklər ərzində Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB) və Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA) 4 milyard ABŞ dollarından çox kredit və qrant ayırmaqla 50-dən çox layihə həyata keçirmişdir [6]. Tərəfdaşlıq münafiqədən sonra təcili yardımdan milli prioritetlərə uyğun uzunmüddətli inkişaf layihələrinə qədər inkişaf etmişdir.

İlkin layihələr Dağlıq Qarabağ müharibəsindən sonra makroiqtisadi sabitləşmə və yenidənqurmaya yönəldilib. Bununla belə, 2000-ci illərin əvvəllərində Dünya Bankının gündəliyi struktur islahatlarının, insan kapitalının inkişafının və özəl sektorun rəqabət qabiliyyətinin dəstəklənməsi istiqamətində dəyişdi.

Azərbaycanın Avropa və Asiya arasında keçid qapısı kimi coğrafi mövqeyi infrastrukturun inkişafını Dünya Bankının yardımının mərkəzinə çevirib. Ən əhəmiyyətli müdaxilələrdən biri Şərqi-Qərbi magistral dəhlizinin hissələrinin, xüsusən də Bakı-Gəncə yolu segmentinin modernləşdirilməsinə yönəlmiş 2000-ci illərin əvvəllərində başlanmış Magistral II Layihəsi olmuşdur [4].

Üçüncü Magistral Yol Layihəsi (2010) kimi sonrakı təşəbbüslər ticarət, logistika və kəndlərə əlçatanlıq üçün müsbət təsirlərlə yol əlaqəsini genişləndirdi və təhlükəsizlik standartlarını yaxşılaşdırdı. Bu layihələr Dünya İqtisadi Forumunun Qlobal Rəqabət Qabiliyyətlik İndeksində Azərbaycanın infrastruktur reytinglərinə mühüm töhfə verib.

Vaxtilə Azərbaycan iqtisadiyyatında dominant sahə olan kənd təsərrüfatı müstəqillik əldə etdikdən sonra tənəzzülə uğradı. Kənd Təsərrüfatı Rəqabət Qabiliyyətinin Təkmilləşdirilməsi Layihəsi (ACIP) (2014-2020) kənd təsərrüfatı təcrübələrini modernləşdirmək, dəyər zəncirlərini təkmilləşdirmək və bazarlara daha yaxşı çıxışı təmin etmək məqsədi daşıyırdı. 53 milyon dollar kreditlə dəstəklənən layihə təlim, subsidiyalar və təkmil suvarma sistemləri vasitəsilə 25 000-dən çox fermerə yardım edib [3].

Bu layihə, həmçinin məhsul yığımından sonrakı infrastrukturu gücləndirməklə və fermer kooperativlərini asanlaşdırmaqla ərzaq təhlükəsizliyinə və kənd məşğulluğuna töhfə verdi. Bu sahəyə Dünya Bankının cəlb edilməsi tarixən zəif fəaliyyət göstərən sahədə innovasiyaların və davamlılığın təşviqinə kömək etmişdir.

İnstitutların gücləndirilməsi və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ardıcıl prioritet olmuşdur. Dövlət İnvestisiyaları üzrə Potensialın Gücləndirilməsi Layihəsi və Korporativ və Dövlət Sektorunun Hesabatlılığı Layihəsi (CAPSAP) kimi layihələr büdcə tərtibi, satınalma və dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi üçün texniki dəstək təmin etmişdir. Bu səylər vasitəsilə Azərbaycan fiskal şəffaflığın artırılması, elektron satınalma sistemlərinin tətbiqi və dövlət xərclərinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində irəliləyiş əldə edib. Dünya Bankının bu islahatlardakı rolu müasir dövlət idarəçiliyinin əsaslarının qurulmasında mühüm rol oynamışdır.

Cədvəl 1

Azərbaycan Dünya Bankı Böyük Birgə Layihələr

Layihənin adı	Sektorlar	İcra müddəti	Maliyyələşdirmə (milyon ABŞ dolları)
Magistral II Layihəsi	İnfrastruktur və Nəqliyyat	2001-2006	200
Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsi	Təhsil	2003-2012	18
Enerji ötürülməsi layihəsi	Enerji	2006-2013	28
Korporativ və İctimai Sektorun Hesabatlılığı Layihəsi (CAPSAP)	Dövlət Sektoru və İdarəetmə	2009-2014	11
Kənd Təsərrüfatının Rəqabət Qabiliyyətinin Təkmilləşdirilməsi Layihəsi	Kənd təsərrüfatının inkişafı	2014-2020	53
Məşğulluğa Dəstək Layihəsi	Sosial Müdafiə	2019-davam edir	25

Mənbə: World Bank. (2020). Azerbaijan: Systematic Country Diagnostic. Retrieved from <https://documents.worldbank.org>

Cədvəl 1-də Azərbaycan ilə Dünya Bankı arasında müxtəlif sahələrdə həyata keçirilmiş çoxsaxəli və strateji layihələr təqdim olunur. Bu, infrastrukturun və nəqliyyatın ən yüksək maliyyə dəstəyini, xüsusən də 200 milyon ABŞ dolları məbləğində maliyyə vəsaiti ilə Magistral II Layihəsi vasitəsilə aldığı göstərir ki, bu da Azərbaycanın regional əlaqədə prioritet olduğunu vurğulayır. Kənd təsərrüfatı, idarəetmə və təhsil də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və institusional səmərəliliyin artırılması səylərini əks etdirən mühüm yer tutur. Məşğulluğa Dəstək və Enerji Ötürmə Layihələri inklüziv inkişafa və enerji davamlılığına diqqəti nümayiş etdirir. Bütövlükdə, cədvəl uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafa yönəlmiş balanslaşdırılmış investisiya portfelini əks etdirir.

Sosial siyasət son illərdə inklüziv inkişafa və insan kapitalına diqqət yetirməklə daha əhəmiyyətli əməkdaşlıq sahəsinə çevrilmişdir. Avropa İttifaqı ilə birgə maliyyələşdirilən Məşğulluğa Dəstək Layihəsi (2019-davam edir) həssas əhali qrupları üçün iş axtaranlara yardım və peşə təhsili verir.

Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsi (2003-2012) müasir tədris standartlarını, yenidən işlənmiş kurikulumları və müəllim hazırlığı modullarını təqdim etdi. Bu təşəbbüslər həm Azərbaycan, həm də Dünya Bankı tərəfindən həyata keçirilən daha geniş insan kapitalının inkişafı gündəliyinə uyğundur.

Neft və qazın üstünlük təşkil etdiyi Azərbaycanın enerji sektoru da uzunmüddətli davamlılığı təmin etmək məqsədi daşıyan islahat layihələrinin diqqət mərkəzində olub. Azərbaycanın Elektrik Ötürməsi Layihəsi (2006-2013) itkiləri azaltmaq və etibarlılığı artırmaq üçün ötürücü infrastrukturunu modernləşdirdi.

3. Maliyyələşdirmə Mexanizmləri və Texniki Yardım

Dünya Bankı Azərbaycanı dəstəkləmək üçün BYİB kreditləri, BİA-nın güzəştli kreditləri və qrantlarından istifadə edir. Bundan əlavə, o, texniki yardım, siyasi məsləhət xidmətləri və potensialın artırılması proqramları təklif edir.

Asiya İnkişaf Bankı (AİB) və Avropa İttifaqı (Aİ) kimi digər beynəlxalq təşkilatlarla birgə maliyyələşdirmə resurs səfərbərliyini və strategiyaların uyğunlaşdırılmasını gücləndirir. Məsələn, İctimai Resursların İdarə Edilməsi İslahatı Layihəsi AİB ilə birgə maliyyələşdirilib və əsas diqqət dövlət sektorunun səmərəliliyi və korrupsiya ilə mübarizə səylərinə yönəlib.

Dünya Bankının Azərbaycana dəstəyinin qiymətləndirilməsi bir neçə layihənin effektivliyini nümayiş etdirdi. Məsələn:

- ACIP layihə ərazilərində məhsul məhsuldarlığını 20-30% artırdı.

- Magistral Yol Layihələri əsas dəhlizlərdə səyahət vaxtını 50%-dən çox azaldıb, regional ticarəti yaxşılaşdırıb.

- CAPSAP Azərbaycana idarəetmə keyfiyyətinin əsas göstəricisi olan PEFA (Dövlət Xərcləri və Maliyyə Hesabatlılığı) ballarını yaxşılaşdırmağa kömək etdi.

Bununla belə, bəzi çətinliklər, xüsusən də uzunmüddətli davamlılığın təmin edilməsi, bürokratik gecikmələrin qarşısının alınması və layihənin dizaynında və icrasında daha çox inklüzivliyin təşviq edilməsində davam edir.

Azərbaycan və Dünya Bankı arasında əməkdaşlıq ənənəvi kreditləşmədən kənara çıxan hərtərəfli inkişaf tərəfdaşlığına çevrilib. Strateji investisiyalar, siyasi islahatları və texniki dəstək vasitəsilə Dünya Bankı Azərbaycana öz infrastrukturunu modernləşdirməyə, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını yaxşılaşdırmağa, idarəetməni təkmilləşdirməyə və insan kapitalını inkişaf etdirməyə kömək etmişdir. Magistral Yol II Layihəsi, Kənd Təsərrüfatının Rəqabət Qabiliyyəti Layihəsi və dövlət sektorunda islahatlar kimi sektora xas təşəbbüslər bu əməkdaşlığın real faydalarını nümayiş etdirir. İrəli getmək, bu trayektoriyayı qorumaq milli prioritetlərə davamlı uyğunlaşmanı, daha dərin institusional islahatları, inklüziv və davamlı inkişafa diqqətin artırılmasını tələb edəcəkdir.

4. Azərbaycan və Dünya Bankı arasında ikitərəfli əməkdaşlığın sistemli təhlili

1990-cı illərdə və 2000-ci illərin əvvəllərində Dünya Bankının dəstəyi Azərbaycana postsovet iqtisadiyyatını sabitləşdirməyə, münaqişələrdən təsirlənmiş əraziləri bərpa etməyə və bazar əsaslı sistemə keçidə kömək etməkdə mühüm rol oynamışdır. 2021-2026-cı illəri əhatə edən Ölkə Tərəfdaşlığı Çərçivəsi (CPF), Dünya Bankının prioritetlərini “Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişaf üzrə Milli Prioritetlər” də daxil olmaqla, ölkənin milli strategiyaları ilə daha sıx əlaqələndirir.

Bir sıra kəmiyyət göstəriciləri Dünya Bankının dəstəklədiyi islahatların təsiri ilə bağlı dəyərli fikirlər təklif edir. Belə ki,

- ÜDM artımı: Azərbaycan 2000-ci ildən 2010-cu ilə qədər sürətli iqtisadi artım yaşadı, illik ÜDM artımı əsasən neft gəlirləri hesabına orta hesabla 10%-dən çox oldu. Dünya Bankının qeyri-neft sektorunun, o cümlədən kənd təsərrüfatı və infrastrukturun inkişafına yardımını iqtisadi bazanın şaxələndirilməsinə töhfə verdi [5].

- Yoxsulluğun Azaldılması: 2001-ci ildə 49% olan yoxsulluq səviyyəsi 2024-cü ilə qədər 5%-dən aşağı səviyyədə qorunub saxlanılmışdır. Bu davamlı uğur, qismən Dünya Bankının sosial müdafiə, kənd yerlərinin inkişafı və məşğulluğun yaradılması sahələrində həyata keçirdiyi layihələrin təsiri ilə bağlıdır [6].

- İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ): Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının məlumatına görə, Azərbaycanın İİİ 2000-ci ildəki 0,579-dan 2021-ci ildə 0,745-ə yüksəlib, bu, gözlənilən ömür uzunluğu, təhsil və gəlir səviyyələrində irəliləyişləri göstərir.

- "Doing Business" Hesabatı: Azərbaycan Dünya Bankının "Doing Business" indeksində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etmişdir. 2020-ci ildə biznesin tənzimlənməsi, kreditə çıxış və tikinti icazələri sahələrində aparılan islahatların nəticəsi olaraq, ölkə 2015-ci ildəki 97-ci pillədən 190 ölkə arasında 34-cü yerə yüksəlmişdir [4].

Bu göstəricilər makroiqtisadi idarəetmə, sosial sahə sərmayələri və biznes mühiti islahatlarında əlaqələndirilmiş səylərin müsbət təsirini təsdiqləyir.

<i>Güclü tərəflər</i>	<i>Zəif tərəflər</i>
<ul style="list-style-type: none">- Ölkə Tərəfdaşlığı Çərçivəsi və milli prioritetlər vasitəsilə uzunmüddətli strateji uyğunlaşma.- Müxtəlif sahələri əhatə edən müxtəlif layihə portfeli.- Təlim və texniki yardım da daxil olmaqla, potensialın artırılmasına dəstək.- Sistemativ Ölkə Diaqnostikası kimi diaqnostikaya əsaslanan sübuta əsaslanan yanaşma.	<ul style="list-style-type: none">- Neft gəlirlərinə həddən artıq asılılıq xarici şoklara qarşı dayanıqlılığını məhdudlaşdırır.- Xüsusilə sub-milli idarəetmədə və satınalmada tətbiqetmə darboğazları.- Beynəlxalq yardımın təsiri haqqında ictimaiyyətin az məlumatlı olması.
<i>İmkanlar</i>	<i>Təhdidlər</i>
<ul style="list-style-type: none">- Yaşıl inkişafa və iqlimə davamlılığa diqqətin artırılması.- Rəqəmsal idarəetmənin və ağıllı infrastrukturun genişləndirilməsi.- İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə münafiqşədən sonrakı yenidənqurma.- Özəl sektorun cəlb edilməsi və innovasiyaların maliyyələşdirilməsi.	<ul style="list-style-type: none">- Geosiyasi risklər və regional qeyri-sabitlik.- Kredit şərtlərinə təsir edən qlobal maliyyə dəyişkənliyi.- Bəzi sektorlarda institusional ətalet və islahatlara müqavimət.

Mənbə: İnternet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.
Şəkil 2. Azərbaycan-Dünya Bankı Əməkdaşlığının GZİT Təhlili

Əhəmiyyətli irəliləyişlərə baxmayaraq, bir sıra struktur və prosedural problemləri Dünya Bankının dəstəklədiyi islahatların tam həyata keçirilməsini məhdudlaşdırmışdır:

1. **İnstitusional Bacarıq:** Yerli qurumlar tez-tez layihənin tərtibi, monitorinqi və qiymətləndirilməsi zamanı imkan məhdudyyətləri ilə üzləşirlər. Bu, icrada gecikmələrə və səmərəsizliyə səbəb olur.

2. **Bürokratik maneələr:** Mürəkkəb inzibati prosedurlar və dövlət qurumları arasında üst-üstə düşən mandatlar çoxsahəli layihələr üçün tələb olunan koordinasiyaya mane olur.

3. **Maraqlı Tərəflərin İştirakı:** Siyasət dialoqunda və həyata keçirilməsində vətəndaş cəmiyyətinin və özəl sektorun məhdud iştirakı inklüzivliyi və yerli mülkiyyəti azaldır.

4. **İslahatların davamlılığı:** Davamlı siyasi öhdəlik və institusional yerləşdirmə olmadan bəzi islahatlar donor maliyyələşdirməsi başa çatdıqdan sonra geri dönmə və ya aşağı performans riski ilə üzləşir.

Nəticə

Azərbaycan biliyə əsaslanan və dayanıqlı iqtisadiyyata keçməyə çalışarkən Dünya Bankı inkişaf tərəfdaşı kimi mühüm rol oynamağa davam edəcək. Gələcək əməkdaşlığın səmərəliliyini artırmaq üçün aşağıdakı tövsiyələr təklif olunur:

1. **İnstitusional Mülkiyyətin Gücləndirilməsi:** hesabatlılığı və uzunmüddətli təsiri təmin etmək üçün layihənin planlaşdırılması və icrasında hökumətin iştirakının dərinləşdirilməsi.

2. **Monitorinq və Qiymətləndirmə Sistemlərini təkmilləşdirmək:** tərəqqi izləmək və şəffaflığı artırmaq üçün real vaxt məlumat sistemlərinə və müstəqil qiymətləndirmələrə investisiya qoyulması.

3. **Dayanıqlılığa və Yaşıl Bərpaya diqqət yetirmək:** pandemiya sonrakı bərpa strategiyalarında iqlimə uyğun ağıllı kənd təsərrüfatı, bərpa olunan enerji və davamlı şəhər inkişafına üstünlük verilməsi.

4. **Maraqlı Tərəflərin İştirakını Genişləndirmək:** islahat üçün inklüziv koalisiyaların qurulması üçün vətəndaş cəmiyyəti, akademik dairələr və özəl sektorla tərəfdaşlıqların gücləndirilməsi.

5. **Regional İnkişafa Dəstək:** məkan bərabərsizliyini azaltmaq üçün infraqurum, təhsil və səhiyyəyə uyğunlaşdırılmış investisiyalarla geridə qalan regionların hədəflənməsi.

6. Münaqişədən sonrakı inkişaf: ikinci Qarabağ müharibəsindən sonra azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması və inkişafı, reintegrasiya, mənzil təminatı və iqtisadi canlanmaya kömək etmək üçün əməkdaşlıq etmək.

Azərbaycan-Dünya Bankı əməkdaşlığının sistemli təhlili ölkənin dəyişən inkişaf ehtiyacları ilə inkişaf etmiş tərəfdaşlığı ortaya qoyur. İnfrastruktur, idarəetmə və yoxsulluğun azaldılması sahəsində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə olunsada, institusional potensial və islahatların davamlılığı ilə bağlı problemlər qalmaqdadır. Qarşılıqlı etimada əsaslanaraq, strateji çərçivələrdən istifadə etməklə və perspektivli, inklüziv yanaşmanı qəbul etməklə ikitərəfli əməkdaşlıq Azərbaycanın davamlı, şaxələndirilmiş və bərabərhüquqlu inkişafa nail olmaq məqsədinə töhfə verə bilər.

Ümmühəbibə Qələndərova

Azərbaycan-Dünya Bankı: siyasət strategiyaları, birgə layihələr və əməkdaşlığın sistemli təhlili

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və Dünya Bankı arasında çoxşaxəli əməkdaşlığın sistemli təhlili təqdim olunur, əsas diqqət siyasət strategiyalarına, birgə layihələrə və onların tərəfdaşlığının ümumi effektivliyinə yönəlir. O, Dünya Bankının inkişaf fəlsəfəsinin Azərbaycanın milli prioritetləri ilə, xüsusən də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, idarəetmə islahatları, ətraf mühitin davamlılığı və insan kapitalının inkişafı kimi sahələrdə necə uzlaşdığını araşdırır. Tədqiqat infrastruktur, kənd təsərrüfatı, dövlət sektorunun idarə edilməsi, sosial müdafiə və enerji də daxil olmaqla müxtəlif sektorlar üzrə əsas birgə layihələri nəzərdən keçirir və onların Azərbaycanın inkişaf trayektoriyasına təsirlərini vurğulayır. Məqalədə ÜDM-in artımı, yoxsulluğun azaldılması, İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ) və Biznesin aparılması reytingi kimi göstəricilərdən istifadə etməklə Dünya Bankının yardımının nəticələri qiymətləndirilir. GZİT təhlili ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində güclü, zəif tərəflər, imkanlar və təhdidləri müəyyən edir. Məqalədə həmçinin layihənin icrasına təsir edən institusional imkan məhdudiyyətləri və bürokratik maneələr kimi problemlər müzakirə olunur. Nəhayət, o, gücləndirilmiş institusional mülkiyyətə, təkmilləşdirilmiş monitoring və qiymətləndirmə sistemlərinə, davamlı inkişaf nəticələrini təmin etmək üçün dayanıqlılığa və yaşıl bərpaya diqqət yetirməyə ehtiyacı vurğulayaraq, strateji əməkdaşlığı gücləndirmək üçün tövsiyələr təklif edir.

Уммухабиба Галандарова

Азербайджан-Всемирный банк: политические стратегии, совместные проекты и системный анализ сотрудничества

Резюме

В статье представлен системный анализ многогранного сотрудничества между Азербайджаном и Всемирным банком с упором на политические стратегии, совместные проекты и общую эффективность их партнерства. В ней рассматривается, как философия развития Всемирного банка согласуется с национальными приоритетами Азербайджана, особенно в таких областях, как экономическая диверсификация, реформы управления, экологическая устойчивость и развитие человеческого капитала. В исследовании рассматриваются ключевые совместные проекты в различных секторах, включая инфраструктуру, сельское хозяйство, управление государственным сектором, социальную защиту и энергетику, а также подчеркивается их влияние на траекторию развития Азербайджана. В статье оцениваются результаты помощи Всемирного банка с использованием таких показателей, как рост ВВП, сокращение бедности, индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП) и рейтинги Doing Business. SWOT-анализ выявляет сильные и слабые стороны, возможности и угрозы в рамках двустороннего сотрудничества. В статье также рассматриваются такие вопросы, как ограничения институционального потенциала и бюрократические препятствия, влияющие на реализацию проектов. Наконец, в ней предлагаются рекомендации по укреплению стратегического сотрудничества,

подчеркивается необходимость укрепления институциональной ответственности, совершенствования систем мониторинга и оценки, с акцентом на устойчивость и зеленое восстановление для обеспечения устойчивого развития.

Ummuhabiba Galandarova

Azerbaijan-World Bank: a systematic analysis of policy strategies, joint projects, and cooperation

Summary

This article presents a systematic analysis of the multifaceted cooperation between Azerbaijan and the World Bank, focusing on policy strategies, joint projects, and the overall effectiveness of their partnership. It examines how the World Bank's development philosophy aligns with Azerbaijan's national priorities, particularly in areas such as economic diversification, governance reforms, environmental sustainability, and human capital development. The study reviews key joint projects across sectors, including infrastructure, agriculture, public sector management, social protection, and energy, and highlights their impact on Azerbaijan's development trajectory. The article assesses the outcomes of World Bank assistance using indicators such as GDP growth, poverty reduction, the Human Development Index (HDI), and the Doing Business score. A SWOT analysis identifies strengths, weaknesses, opportunities, and threats within the bilateral cooperation. The article also discusses challenges such as institutional capacity constraints and bureaucratic obstacles that affect project implementation. Finally, it offers recommendations for strengthening strategic collaboration, highlighting the need for strengthened institutional ownership, improved monitoring and evaluation systems, and a focus on resilience and green recovery to ensure sustainable development outcomes.

Ədəbiyyat

1. Government of Azerbaijan. (2021). Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development. Retrieved from <https://president.az>
2. UNDP. (2021). Human Development Report 2021/2022. Retrieved from <https://hdr.undp.org>
3. World Bank. (2020). Azerbaijan: Systematic Country Diagnostic. Retrieved from <https://documents.worldbank.org>
4. World Bank Group. (2021). Country Partnership Framework for the Republic of Azerbaijan for the Period FY21–FY26. Retrieved from <https://documents.worldbank.org>
5. World Bank. (2023). Overview of World Bank's Strategy. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/about/what-we-do>
6. World Bank. (2023). World Bank in Azerbaijan: Overview. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan>
7. World Bank. (2022). Azerbaijan Energy Efficiency and Renewable Energy Assessment. Retrieved from <https://www.worldbank.org>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 25.04.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 28.04.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 20.06.2025

UOT: 338.24.01

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-2-66-73

DİNAMİKA SİRALARININ STATİSTİK TƏHLİLİ

Aida İbrahimova

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Ticarət statistikasına şöbəsinin müdiri
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: aida.ibrahimova@stat.gov.az*

Zərifə Nağıyeva

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
Elmi araşdırmalar və statistik tədqiqatlar şöbəsinin rəisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: zarifa.naghiyeva@stat.gov.az*

Açar sözlər: dinamika sırası, dinamika sıralarının təhlili metodları, seriya meyarı, Abbe meyarı, Foster-Stüart meyarı, orta səviyyələrin fərqlərinin yoxlanılması üsulu

Ключевые слова: ряды динамики, методы анализа временных рядов, критерий серий, критерий Аббе, метод Фостера-Стюарта, метод проверки разностей средних уровней

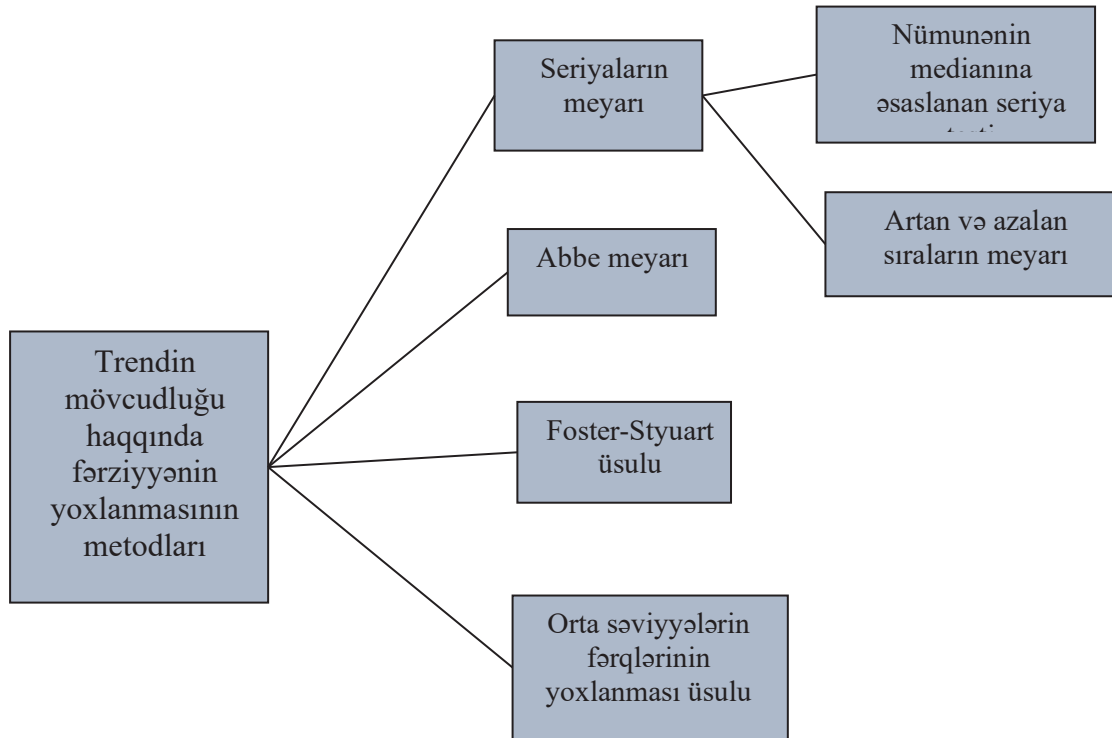
Keywords: dynamics series, method of analysis of time series, series test, Abbe criterion, Foster-Stewart method, method of testing differences in average levels

Sosial-iqtisadi hadisələrin təhlilində mühüm vəzifələrdən biri dinamikada onların qanunauyğunluğunu müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə dinamika sıralarının ümumiləşdirici analitik göstəricilərini hesablamaq, eyni zamanda dinamika sıralarının xüsusi üsullarla işlənilməsinə və modelləşdirilməsinə həyata keçirmək və ekstrapolyasiyanın köməyi ilə sosial-iqtisadi hadisələrin sonrakı inkişafını proqnozlaşdırmaq lazımdır.

Dinamika sıralarının elmi təhlili onların düzgün qurulmasından asılıdır. Statistika müşahidələri nəticəsində toplanılan məlumatın dinamika sıraları şəklində qurulmasının elmi prinsiplərinə əməl olunmalıdır. Müqayisəli verilməyən məlumatın dinamika sırasının təhlil edilməsi mümkün olmur. Dinamika sıralarının düzgün qurulmasının mühüm tələblərindən biri hər bir sıranın bütün səviyyələrinin müqayisəli şəkildə olmasıdır: xüsusi halda səviyyələr eyni əraziyə aid olmalı, eyni obyektə və ya hadisəni xarakterizə etməli, eyni ölçü vahidində ifadə olunmalı, sıranın səviyyələrinin hesablanma metodologiyası eyni olmalıdır.

Dinamika sıraları qrafik və cədvəl şəklində təqdim edilə bilər. Dinamika sıralarının təhlili və proqnozlaşdırılması məsələsinin həllinin ilkin mərhələsi tədqiq olunan göstəricinin dəyişmə qrafikinin öyrənilməsindən ibarətdir. Müasir proqram təminatı bu problemi tez və mümkün qədər dəqiq həll etməyə imkan verir. Dinamika sırasının qrafik şəklində təsvir edilməsi nəticəsində trendin mövcudluğu həmişə aydın olmur. Bu halda trendi aşkarlamaq və müəyyən etmək üçün trendin mövcudluğu haqqında fikri təsdiq və ya təkzib etməyə yönəlmiş əlavə təhlil aparılır. Bu məsələnin həllinə əsas yanaşmaların mahiyyəti fərziyyələrin statistik yoxlanılmasından ibarətdir.

Trendin mövcudluğu haqqında fərziyyənin yoxlanılmasının ən çox istifadə olunan metodları aşağıdakılardır [1].

Şəkil 1. Trendin mövcudluğu haqqında fərziyyənin yoxlanmasının əsas metodları

Bu metodlardan bir neçəsini nəzərdən keçirmək olar. Nümunənin medianına əsaslanan seriya testi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir [1].

1. Dinamika sırasının median qiymətinin müəyyən edilməsi:

Bu məqsədlə variasiya sırası artan yaxud azalan qaydada nizamlanır. Tək üzvlü variasiya sırasında sıranın mərkəzində yerləşən variant median olacaqdır. Ardıcıl düzülmüş variasiya bölgü sırası cüt olarsa, median ortada yerləşən iki variantın hesabi orta kəmiyyəti kimi müəyyən edilir.

2. Aşağıdakı qaydada müsbət və mənfilərdən ibarət ardıcılıq formalaşdırılır:

$$\begin{cases} \text{« + »}, & \text{əgər } y_t > M_e \\ \text{« - »}, & \text{əgər } y_t < M_e \\ \text{nəzər alınmır}, & \text{əgər } y_t = M_e \end{cases} \quad (1)$$

Burada, y_t – dinamika sırasının t nömrəli səviyyəsinin qiyməti, M_e - dinamika sırasının median qiymətidir.

Maksimal uzunluğu olan seriyanın ölçüsü $\tau_{\max}(n)$ və seriyaların ümumi sayı $v(n)$ müəyyən edilir.

3. Trendin mövcudluğu haqqında meyar yoxlanılır.

Hər iki şərt yerinə yetirilərsə, trendin olması ilə bağlı fərziyyə 95% ehtimalla rədd edilir:

$$\begin{cases} v(n) > \left[\frac{1}{2}(n + 1 - 1.96\sqrt{(n - 1)}) \right] \\ \tau_{\max}(n) < [3.3(\lg n + 1)] \end{cases} \quad (2)$$

burada, n - sıranın sayıdır.

Şərtlərdən hər hansı biri ödənilmədikdə trendin mövcudluğu haqqında fikir yürütmək olar.

Nümunənin medianına əsaslanan seriya testinin tətbiqini aşağıda verilmiş məlumatlar əsasında nümayiş etdirmək olar.

Cədvəl 1

**Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası
(Nümunənin medianına əsaslanan seriya testinin icrası)**

İllər	Ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dolları ilə	Seriyalar	Seriyaların nömrəsi
2000	2917,3	-	1
2001	3745,3	-	
2002	3832,9	-	
2003	5216,6	-	
2004	7131,4	-	
2005	8558,4	-	
2006	11638,9	-	
2007	11771,7	-	
2008	54926,0	+	2
2009	20824,5	-	3
2010	27960,8	+	4
2011	36326,9	+	
2012	33560,9	+	
2013	34687,9	+	
2014	31016,3	+	5
2015	21945,8	-	
2016	21946,7	-	
2017	24103,3	-	6
2018	30955,0	+	
2019	33302,7	+	
2020	24464,6	+	
2021	33911,2	+	
2022	52686,5	+	
2023	51 183,9	+	
Median qiymət	24284,0		

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, sıralarda dövrlərin sayı $n=24$, ticarət dövriyyəsi üzrə median qiymət $M_e=24284$ milyon ABŞ dollarına bərabərdir. Seriya səviyyəsini əks etdirən kəmiyyət (ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dolları ilə) median qiymətindən böyükdürsə “+”, kiçikdirsə “-” işarəsi, mediana bərabərdirsə işarə qoyulmur. Cədvəldən görüldüyü seriyaların sayı $v(24)=6$, maksimal uzunluğu olan seriya 1-ci seriya olduğundan onun ölçüsü $\tau_{\max}(24)=8$ təşkil edir. Bunlar nəzərə alınmaqla (2) bərabərsizli həll olunur:

$$\begin{cases} 6 > \left[\frac{1}{2}(24 + 1 - 1.96\sqrt{(24 - 1)}) \right] \\ 8 < [3.3(\lg 24 + 1)] \end{cases} \rightarrow \begin{cases} 6 > [7.8] \\ 8 < [13.79] \end{cases} \rightarrow \begin{cases} 6 > 7 \text{ şərt ödənilmir} \\ 8 < 13 \text{ şərt ödənilir} \end{cases} \quad (3)$$

Hesablamaların nəticələri göstərir ki, şərtlərdən biri yerinə yetirilmir. Bu isə o deməkdir ki, trendin mövcudluğu haqqında mühakimə yürütmək olar. Bu səbəbdən mövcud məlumatlar proqnoz vermək üçün istifadə edilə bilər.

Artan və azalan sıra metodu bir neçə mərhələni əhatə edir [2]:

1. Dinamika sırası üçün “+” və “-” işarələrinin ardıcılığı aşağıdakı şərtlər əsasında müəyyən edilir:

$$\begin{cases} \text{« + »}, & \text{əgər } y_t > y_{t-1} \quad t = 1, 2, \dots, n \\ \text{« - »}, & \text{əgər } y_t < y_{t-1} \quad t = 1, 2, \dots, n \end{cases} \quad (4)$$

- İki ardıcıl səviyyə eyni olarsa, dinamika sırasının yalnız bir səviyyəsi nəzərə alınır.
2. Seriyaların sayı ardıcıl müsbət və ya mənfi işarələr əsasında müəyyən edilir. Bir müsbət və ya bir mənfi də seriya hesab edilə bilər.
 3. Ən uzun seriyanın ölçüsü müəyyən edilir.
 4. Trendin olması ilə bağlı fərziyyə aşağıdakı şərtlər əsasında yoxlanılır:

$$\begin{cases} v(n) > \left[\frac{1}{3}(2n - 1) - 1.96 \sqrt{\frac{(16*n-29)}{90}} \right] \\ \tau_{max}(n) \leq \tau_0(n) \end{cases} \quad (5)$$

burada $v(n)$ – dinamika sırasında seriyaların sayı, $\tau_{max}(n)$ – maksimal uzunluğu olan seriyanın ölçüsü, n – dinamika sıralarında səviyyələrin sayı, $\tau_0(n)$ – dinamika sırasının uzunluğundan asılı olaraq cədvəl qiyməti ilə müəyyən edilir.

Cədvəl 2

Artan və azalan sıraların meyarının hesablamasında istifadə olunan $\tau_0(n)$ kəmiyyətinin qiymətləri

Dinamika sırasının ölçüsü (n)	$\tau_0(n)$ kəmiyyətinin qiyməti
$n \leq 26$	5
$26 < n \leq 153$	6
$153 < n \leq 170$	7

Qeyd olunan şərtlərdən ən azı biri pozulursa, trendin olması ilə bağlı fərziyyə 95% ehtimalla qəbul edilir.

Cədvəl 1-in məlumatları əsasında mövcud üsulun tətbiqi aşağıdakı kimi verilir.

Cədvəl 3

Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (artan və azalan sıra metodunun tətbiqi)

İllər	Ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dolları ilə	Seriyalar	Seriyaların nömrəsi
2000	2917,3		
2001	3745,3	+	1
2002	3832,9	+	
2003	5216,6	+	
2004	7131,4	+	
2005	8558,4	+	
2006	11638,9	+	
2007	11771,7	+	
2008	54926,0	+	

İllər	Ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dolları ilə	Seriyalar	Seriyaların nömrəsi
2009	20824,5	-	2
2010	27960,8	+	3
2011	36326,9	+	
2012	33560,9	-	4
2013	34687,9	+	5
2014	31016,3	-	6
2015	21945,8	-	
2016	21946,7	+	7
2017	24103,3	+	
2018	30955,0	+	
2019	33302,7	+	
2020	24464,6	-	8
2021	33911,2	+	9
2022	52686,5	+	
2023	51183,9	-	10

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>

Cədvəldən göründüyü kimi, sıraların sayı $n=24$, seriyaların sayı $v(24)=10$, maksimal uzunluğu olan seriya 1-ci seriya olduğundan onun ölçüsü $\tau_{\max}(24)=8$, $\tau_0(n < 26) = 5$ təşkil edir. Bunlar nəzərə alınmaqla (6) bərabərsizli həll olunur:

$$\begin{cases} v(24) > \left[\frac{1}{3}(24-1) - 1.96 \sqrt{\frac{(16 \cdot 24 - 29)}{90}} \right] \\ \tau_{\max}(24) \leq \tau_0(24) \end{cases} \rightarrow \begin{cases} 10 > [11,774] \\ 8 \leq 5 \end{cases} \rightarrow \begin{cases} 10 > 11 \text{ şərt ödənilmir} \\ 8 \leq 5 \text{ şərt ödənilmir} \end{cases} \quad (6)$$

Göründüyü kimi, hər iki şərt ödənilmir, yəni 95% ehtimalla təhlil edilən dinamika sırasında trendin mövcud olduğu təsdiqlənir.

Foster-Styuart üsulu aşağıdakı mərhələləri əhatə edir [1]:

1. Dinamika sırasının hər bir səviyyəsi bütün əvvəlkilərlə müqayisə edilir və m_t və l_t köməkçi xarakteristikalar müəyyən edilir:

$$m_t = \begin{cases} 1, & \text{əgər } y_t > y_{t-1}, y_{t-2}, \dots, y_1 \\ 0, & \text{əks halda} \end{cases} \quad (7)$$

$$l_t = \begin{cases} 1, & \text{əgər } y_t < y_{t-1}, y_{t-2}, \dots, y_1 \\ 0, & \text{əks halda} \end{cases}$$

2. $d_t = m_t - l_t$ fərqi $t=2, \dots, n$ üzrə hesablanır.
3. $D = \sum_{t=2}^n d_t$ xarakteristikası hesablanır.
4. Styudent meyarı vasitəsilə trendin mövcudluğu haqqında fərziyyə yoxlanılır. Bu məqsədlə aşağıdakı düstur hesablanır:

$$t_{\text{müşahidə}} = \frac{D}{\sigma_D}, \quad (8)$$

burada σ_D – D kəmiyyətinin orta kvadratik xətasıdır:

$$\sigma_D = \sqrt{2 * \sum_{t=2}^n \frac{1}{t}} \approx \sqrt{2 * \ln n - 0.8456}$$

(9)

n -nin 10-dan 100-ə qədər qiymətləri üçün σ_D kəmiyyətlərinin aldığı qiymət aşağıdakı cədvəldə verilir.

Cədvəl 4

σ kəmiyyətinin orta kvadratik xətası

n	σ_D	n	σ_D	n	σ_D	n	σ_D
10	1,96	35	2,51	60	2,71	85	2,84
15	2,15	40	2,56	65	2,74	90	2,86
20	2,28	45	2,61	70	2,77	95	2,88
25	2,37	50	2,65	75	2,79	100	2,89
30	2,45	55	2,68	80	2,82	–	–

Dinamika sırasının n ölçüsü, α – əhəmiyyət səviyyəsi və $k = n - 1$ – sərbəstlik dərəcəsi üçün müşahidə kəmiyyətinin hesablanmış qiyməti Student t-paylanma cədvəlindən götürülmüş t_{kr} qiyməti ilə müqayisə edilir.

5. Əgər $t_{müşahidə} < t_{kr}$ şərti ödənərsə onda trendin olması ilə bağlı fərziyyə təkzib edilir, yəni trend mövcud deyil. Əgər $t_{müşahidə} > t_{kr}$ olarsa, onda trendin olması haqqında fərziyyə təsdiqlənir, yəni trend mövcuddur.

Cədvəl 1-in məlumatları əsasında Foster-Styuart üsulunun tətbiqini vermək olar.

Cədvəl 5

**Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası
(Foster-Styuart metodunun tətbiqi)**

İllər	ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dolları ilə	m_t	l_t	d_t
2000	2917,3	-	-	
2001	3745,3	1	0	1
2002	3832,9	1	0	1
2003	5216,6	1	0	1
2004	7131,4	1	0	1
2005	8558,4	1	0	1
2006	11638,9	1	0	1
2007	11771,7	1	0	1
2008	54926,0	1	0	1
2009	20824,5	0	0	0
2010	27960,8	0	0	0
2011	36326,9	0	0	0
2012	33560,9	0	0	0

İllər	ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dolları ilə	m_t	l_t	d_t
2013	34687,9	0	0	0
2014	31016,3	0	0	0
2015	21945,8	0	0	0
2016	21946,7	0	0	0
2017	24103,3	0	0	0
2018	30955,0	0	0	0
2019	33302,7	0	0	0
2020	24464,6	0	0	0
2021	33911,2	0	0	0
2022	52686,5	0	0	0
2023	51183,9	0	0	0

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>

$$\text{Cədvələ əsasən } D = \sum_{t=2}^n d_t = \sum_{t=2}^{24} d_t = 8$$

$$\sigma_D = \sqrt{2 * \sum_{t=2}^n \frac{1}{t}} \approx \sqrt{2 * \ln n - 0.8456} = \sqrt{2 * \ln 24 - 0.8456} = 2,347$$

$$t_{\text{müşahidə}} = \frac{D}{\sigma_D} = \frac{8}{2.347} = 3,408$$

$n = 24$ qiyməti üçün Stüdent t-paylanma cədvəlindən götürülmüş $t_{kr} (\alpha = 0,05, k = 24 - 1) = 2,069$ olar.

Beləliklə, $t_{\text{müşahidə}} > t_{kr} (3.408 > 2.069)$, yəni trendin olması ilə bağlı fərziyyə təsdiqlənir və 95% ehtimalla ticarət dövriyyəsi üzrə verilmiş dinamika sərəsında trendin mövcudluğundan danışmaq olar.

Nəticə

Dinamika sıraları əsasında modelin qurulması və proqnozların verilməsinin ilk mərhələsini həmin dinamika sırasında trendin mövcud olmasının müəyyən edilməsidir. Bu halda trendi aşkarlamaq və müəyyən etmək üçün trendin mövcudluğu haqqında fikri təsdiq və ya təkzib etməyə yönəlmiş əlavə təhlil aparılır. Bu məsələnin həllinə əsas yanaşmaların mahiyyəti fərziyyələrin statistik yoxlanılmasından ibarətdir. Trendin mövcudluğu haqqında fərziyyənin yoxlanmasının ən çox istifadə olunan metodları isə nümunənin medianına əsaslanan seriya metodu, artan və azalan sıra metodu, Foster-Styuart üsulu, Abbe meyarı, orta səviyyələrin fərqlərinin yoxlanması üsulu hesab edilir.

Dinamika sıralarının köməyi ilə müxtəlif kəmiyyətlərdəki dəyişiklikləri səmərəli və tez bir şəkildə qiymətləndirmək mümkündür. Bu isə adekvat modelin qurulması və daha dəqiq proqnozların verilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Aida İbrahimova, Zərifə Nağıyeva Dinamika sıralarının statistik təhlili

Xülasə

Statistikanın ən mühüm vəzifələrindən biri təhlil edilən göstəricilərin zamanla dəyişməsini, yəni onların dinamikasını öyrənməkdir. Bu problem dinamika sıralarının təhlilindən istifadə etməklə həll edilir. Dinamika sıralarının təhlilinin məqsədi tədqiq olunan hadisələrin zamanla dəyişmə qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi, əldə edilmiş məlumatların sonrakı illər üçün proqnozlaşdırılmasıdır (ekstrapolyasiyasıdır). Dinamika sıralarının təhlili və proqnozlaşdırılması məsələsinin həllinin ilkin mərhələsi tədqiq olunan göstəricinin dəyişmə qrafikinə öyrənilməsi və trendin mövcudluğunun müəyyən edilməsidir. Trendin mövcudluğunu müəyyən etmək üçün bir sıra metodlar mövcuddur. Məqalədə bu metodlardan ən çox istifadə olunan: nümunənin

medianına əsaslanan seriya metodu, artan və azalan sıra metodu, Foster-Styuart üsulu şərh edilmişdir.

Аида Ибрагимова, Зарифа Нагиева
Статистический анализ рядов динамики
Резюме

Одной из важнейших задач статистики является изучение изменений анализируемых показателей во времени, то есть в динамике. Эта проблема решается при помощи анализа рядов динамики. Целью анализа динамических рядов является выявление закономерностей изменений изучаемого явления во времени, а также прогнозирование (экстраполирование) полученных данных на последующие годы. Начальным этапом решения задачи анализа и прогнозирования рядов динамики является изучение графика изменения изучаемого показателя и определение наличия тренда. Существует ряд методов определения наличия тренда. В статье описаны наиболее часто используемые из этих методов: критерий серий, основанный на медиане выборки, критерий восходящих и нисходящих серий и метод Фостера-Стюарта.

Aida Ibragimova, Zarifa Nagiyeva
Statistical analysis of time series
Summary

One of the most important tasks of statistics is the study of changes in the analyzed indicators over time, that is, their dynamics. This problem is solved using time series analysis. The purpose of time series analysis is to: identify patterns of change in the phenomenon being studied over time; forecasting (extrapolation) of the obtained data for subsequent years. The initial stage of solving the problem of analyzing and forecasting time series is to study the graph of changes in the indicator under study and determine the presence of a trend. There are a number of methods for determining the presence of a trend. This article describes the most commonly used of these methods: the series median test, the ascending-descending series test, and the Foster-Stuart method.

Ədəbiyyat

1. Д. Ю. Фраймович, М. Л. Быкова. Статистическое моделирование и прогнозирование. Владимир 2023
2. Е. М. Марченко, М. В. Рахова, А. К. Холодная, Т. Д. Белова. Статистическое моделирование и прогнозирование. Владимир 2018.
3. Т. А. Дуброва. Статистические методы прогнозирования. Москва 2003.
4. Л. Г. Батракова. Теория статистики. Москва 2010.
5. В.Н.Сулицкий. Методы статистического анализа в управлении: Учеб. Пособие. - М. Дело, 2002. - 520 с.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.03.2025

Тəkrar işlənмəуə göndərilmişdir: 17.04.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 20.06.2025

UOT: 330.44

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-2-74-80

AZƏRBAYCANIN NÖVBƏTİ KƏND TƏSƏRRÜFATI SIYAHIYAALINMASI - INNOVASIYALARIN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Orxan Məlikov

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Kənd təsərrüfatı statistikasına şöbəsi müdirinin müavini*

*AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: orkhan.malikov@stat.gov.az*

Açar sözlər: kənd təsərrüfatının siyahıyaalınması, aqrar sektor, siyahıyaalmanın metodologiyası, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), məlumatların qeydiyyatı metodları

Ключевые слова: сельскохозяйственная перепись, аграрный сектор, методология переписи, Продовольственная и Сельскохозяйственная Организация Объединенных Наций (ФАО), методы регистрации данных

Keywords: agricultural census, agrarian sector, census methodology, Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), data collection methods

Siyahıyaalmanın keçirilməsinin zəruriliyi və məqsədləri

Kənd təsərrüfatının siyahıyaalınması ən qədim və geniş statistik müşahidə alətlərindən biri olmaqla aqrar sahənin vəziyyəti və inkişafı haqqında hərtərəfli təsəvvürün formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır. O, uzun onilliklər ərzində dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, elmi ictimaiyyət və özəl biznes üçün etibarlı məlumat mənbəyi rolunu oynayıb, onlara kənd təsərrüfatı istehsalı potensialını qiymətləndirməyə, əsas tendensiyaları müəyyən etməyə, aqrar siyasət və planlaşdırma sahəsində əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə kömək edib.

Dünya ölkələrinin təcrübəsində kənd təsərrüfatının siyahıyaalınmaları adətən on ildən bir keçirilir. Nəzərə alsaq ki, sonuncu dəfə keçirilmiş kənd təsərrüfatının siyahıyaalınmasından ötən on il ərzində ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarının fəaliyyətində, sayında, strukturunda, inzibati ərazi bölgüsündə dəyişikliklər baş vermişdir, bu halda aqrar inkişaf sahəsində mövcud problemlərin həllinə ünvanlanacaq tədbirlər kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıları haqqında ətraflı məlumatların toplanması üçün yeni siyahıyaalmanın keçirilməsini zəruri edir. Nəzəri olaraq kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasının əsas məqsədlərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- cari statistik uçot məlumatlarının dəqiqləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatında baş verən proseslərin qiymətləndirilməsi, o cümlədən ölkəmizdə sonuncu dəfə 2015-ci ildə keçirilmiş siyahıyaalından sonrakı dövr ərzində baş vermiş struktur dəyişikliklərinin təhlili üçün zəruri məlumatların əldə edilməsi;
- aqrar bölmədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin informasiya təminatının yaxşılaşdırılması və bu sahənin gələcək inkişafı ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi üçün keyfiyyətli məlumatların əldə edilməsi.

Dünyada və müstəqil Azərbaycanda siyahıyaalmanın inkişaf tarixi

Kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasından bəhs edərkən bu mühüm statistik tədbirin tarixinə qısa nəzər salmaq məqsədəuyğun olardı. Dünyada kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmalarının keçirilməsinə 19-cu əsrdən başlanmışdır. 1905-ci ildə Romada Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun (IIA) yaradılmasından sonra bir çox dövlətlər bütün dünyada kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmalarının vahid əsaslarla keçirilməsi barədə razılığa gəldilər. Beləcə, 1929-1930-cu illər üçün ilk Ümumdünya kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması proqramı (WCA) hazırlandı və 60-

a yaxın ölkədə tətbiq edildi. Proqramın 1940-cı il üçün nəzərdə tutulan növbəti mərhələsi İkinci Dünya müharibəsinin başlaması səbəbindən tamamlana bilmədi. 1945-ci ildə Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı İnstitutu əsasında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) yaradıldı və 1950-ci ildən başlayaraq hər on ildən bir yenilənən vahid Ümumdünya kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması proqramının hazırlanması təmin edildi. Hal-hazırda dünya ölkələri tərəfindən tətbiq olunan mövcud Ümumdünya kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması proqramının 2020-ci il raundu sayca 10-cu proqramdır və 2016-2025-ci illəri əhatə edir.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının siyahıyaalınması ilk dəfə 1921-ci ildə keçirilib. Sonrakı illərdə isə kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinə dair sorğu və uçotlar reallaşdırılıb. 1932-ci ildən sonra kənd təsərrüfatı sahəsində kollektivləşmə və sovxoz quruculuğu dövründə iri təsərrüfatlar meydana gəldiyindən genişmiqyaslı kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasının keçirilməsinə ehtiyac olmayıb. Kolxoz və sovxozlar üzrə kənd təsərrüfatına dair müvafiq statistik məlumatlar onların təqdim etdikləri rəsmi statistika hesabatları əsasında, əhalinin şəxsi yardımçı təsərrüfatları üzrə məlumatlar isə müəyyən seçmə müşahidə və uçot məlumatları əsasında əldə edilib.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixində kənd təsərrüfatının siyahıyaalınması ilk dəfə 2005-ci il iyunun 1-dən 30-dək olan dövrdə keçirilib. Həmin siyahıyaalma Dövlət Statistika Komitəsi və onun yerli orqanları tərəfindən həyata keçirilib. Siyahıyaalmanın nəticələri 8 cilddən ibarət məcmuələr toplusu şəklində nəşr edilərək məlumat istifadəçilərinə təqdim olunub.

Aqrar sektorda həyata keçirilən islahatlar və cəlb edilən investisiyalar nəticəsində meydana çıxan yeni iqtisadi şərait kənd təsərrüfatına dair daha geniş və dolğun məlumatların əldə edilməsini zəruri edirdi. Bu məqsədlə də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 28 dekabr tarixli 357 nömrəli Qərarı qəbul edildi. 2015-ci il iyunun 1-dən 30-dək olan dövrdə Azərbaycanda ikinci dəfə kənd təsərrüfatının siyahıyaalınması keçirildi. Toplanmış məlumatlar əsasında kənd təsərrüfatındakı vəziyyəti hərtərəfli qiymətləndirməyə imkan verən 15 cilddən ibarət məcmuələr toplusu nəşr edilərək istifadəçilərə təqdim olundu.

Siyahıyaalmanın metodologiyası

Kənd təsərrüfatının siyahıyaalınması ən kiçik coğrafi ərazi vahidləri belə əhatə olunmaqla bütün ölkə ərazisində kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfatların sayının və seçilmiş göstəricilərə dair məlumatların əldə edilməsinə imkan verən tədbirdir. Bu tədbir fərdi məlumatların toplanılması, emalı və ümumiləşdirilməsi, habelə yekun məlumatların təhlili və yayılması proseslərini özündə ehtiva edir.

FAO-nun “2020-ci il Ümumdünya kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması proqramı”nda kənd təsərrüfatı məlumatlarının toplanması üçün dörd əsas metodoloji yanaşma təklif olunur: klassik metod, modul metodu, inteqrasiya edilmiş siyahıyaalma və müşahidə proqramlarına əsaslanan metod, reyestrlər və inzibati məlumatlara əsaslanan metod. Ölkənin statistik ehtiyaclarına, resurslarına və mövcud informasiya sisteminə uyğun olaraq bu yanaşmaların hər biri seçilə bilər.

Klassik metoda əsasən kənd təsərrüfatının siyahıyaalınması bütün aqrar təsərrüfatları əhatə edərək birdəfəlik, əhatəli sorğu kimi həyata keçirilir. Klassik metod bir çox ölkələr tərəfindən uzun illərdən bəri ən çox istifadə olunan metod olaraq qalmaqdadır. Bu metod tətbiq edilərkən siyahıyaalma birdəfəlik əməliyyat kimi aparılır və bu müddətdə bütün siyahıyaalma məlumatları qeydə alınır. Bu metodun tətbiqi zamanı qısa və geniş siyahıyaalma anketlərindən (vərəqələrindən) istifadə olunur. Belə ki, tipindən asılı olmayaraq bütün aqrar təsərrüfatlar üçün qısa siyahıyaalma anketi doldurulur, müəyyən meyarlara cavab verən aqrar təsərrüfatlar üçün isə daha geniş və əhatəli anket üzrə məlumatlar qeydə alınır. Geniş siyahıyaalma anketi kənd təsərrüfatı ilə bağlı müəyyən mövzuların daha dərinə öyrənilməsi üçün tərtib edilir. Klassik metodun əsas üstünlükləri toplanan məlumatların tam və əhatəli olması, onun təşkilinin planlaşdırılması və tətbiqinin nisbətən sadəliyi və nəticələrin sürətli şəkildə təhlil oluna bilməsidir.

Klassik metod üçün həmçinin mütləq və əlavə göstərici anlayışları xarakterikdir. Mütləq göstəricilər milli məqsədlərə çatmaq və beynəlxalq müqayisəliliyi təmin etmək üçün vacib olan, siyahıyaalma vərəqəsində mütləq öz əksini tapmalı olan göstəricilərdir. Əlavə göstəricilər isə ölkələrin tələbinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilib əlavə göstəricilər siyahısından seçilərək

siyahıyaalma vərəqəsinə daxil edilə bilər. Məlumat üçün qeyd edək ki, 2025-ci ildə Azərbaycanda keçiriləcək kənd təsərrüfatının siyahıyaalınmasında FAO-nun “2020-ci il Ümumdünya kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması proqramı”na əsasən tövsiyə olunan 23 mütləq göstərici və aidiyyəti dövlət qurumları tərəfindən təklif olunan 16 əlavə göstərici (7 göstərici İqtisadiyyat Nazirliyi, 3 göstərici Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, 2 göstərici Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və 4 göstərici Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən təklif edilmişdir) üzrə məlumatların toplanması nəzərdə tutulmuşdur.

Kənd təsərrüfatına dair statistik məlumatlara olan tələbin artması müvafiq olaraq siyahıyaalma göstəricilərinin sayının artırılmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da öz növbəsində siyahıyaalmaların keçirilməsində yeni yanaşmanın - modul metodunun tətbiqini zəruri etmişdir. Modul metodu ölkələrə kiçik ərazilər üzrə az əhəmiyyət kəsb edən məlumatlarla yanaşı daha geniş və spesifik diapazona daxil olan məlumatların əldə edilməsi, eləcə də siyahıyaalmanın təşkili xərclərinin minimuma endirilməsi baxımından geniş imkanlar yaradır. Kənd təsərrüfatının ənənəvi sorğu sisteminə malik olmayan və məhdud büdcələrə sahib ölkələr kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması sisteminin qurulmasında modul yanaşmanı ilk məntiqli addım hesab edə bilərlər.

Modul yanaşmasına aşağıdakılar daxildir:

- başdan-başa sorğu zamanı istifadə edilən əsas modul;
- başdan-başa sorğu ilə eyni vaxtda və ya ondan müəyyən müddət sonra seçmə formada həyata keçirilən bir və ya bir neçə əlavə modul.

Əlavə modullar üzrə sorğu keçirərkən seçmə üçün baza kimi əsas modulun məlumatlarına istinad edilməlidir. Birdən çox əlavə moduldan istifadə edildikdə, bu modulların göstəriciləri eyni müşahidə dairəsinə aiddirsə bir sorğu, müşahidə dairələri fərqlidirsə belə modullar üzrə bir neçə sorğu keçirilə bilər. Məsələn, kənd təsərrüfatı bitkiləri haqqında məlumatlar ilə kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqinə dair məlumatlar eyni sorğu əsasında toplanıla bilər. Digər bir nümunədə heyvandarlıq modulu və akvakultura modulu üzrə respondentlərin müxtəlif hədəf qruplarına aid olduğunu nəzərə alsaq, bu modullar haqqında məlumatlar müxtəlif sorğularda toplanmalıdır.

İnteqrasiya edilmiş siyahıyaalma və müşahidə proqramlarına əsaslanan metod. Bu yeni yanaşmadır və kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasının əsas modulu ilə yanaşı 10 il ərzində, hər il və ya vaxtaşırı dəyişən tematik modullardan istifadə etməklə növbəli seçmə müşahidələrinin aparılmasından ibarətdir. Əsas modul və dəyişən tematik modullar çərçivəsində toplanan məlumatlar bütün mütləq göstəriciləri özündə ehtiva etməlidir.

Modul metodu və inteqrasiya edilmiş siyahıyaalma və müşahidə metodunda modullardan istifadə prinsipi eynidir, lakin modulların istifadəsinin tezliyi və müddəti fərqlidir. İnteqrasiya edilmiş metoddan fərqli olaraq, modul yanaşmada tematik modullardan istifadə edilməklə seçmə müşahidə yalnız bir dəfə – başdan-başa sorğunun keçirilməsindən sonra 1-2 il ərzində aparılır.

Modulların hansı intervalla tətbiq olunması ölkədə kənd təsərrüfatı statistikasının sisteminin xüsusiyyətlərindən və kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı məlumatlara olan ehtiyacdən asılıdır. Birinci il ərzində əsas modul üzrə başdan-başa siyahıyaalma keçirilir. Bu məlumatlar növbəti kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasına qədər olan dövrdə əlavə modul müşahidələrin təşkili üçün istifadə olunur.

Birdəfəlik, başdan-başa siyahıyaalma yükünü azaltmaq istəyən, həmçinin kənd təsərrüfatı məlumatlarının davamlı və müntəzəm axınının mövcud olmadığı ölkələr bu üsulu inteqrasiya olunmuş kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmaları və sorğularının daimi sisteminin yaradılması istiqamətində mühüm addım hesab edə bilərlər.

Reyestrlər və inzibati məlumatlara əsaslanan metod. Reyestrlər və digər inzibati mənbələr məzmunundan və keyfiyyətindən asılı olaraq siyahıyaalma məlumatlarının mənbəyi kimi istifadə edilə bilər. Prinsipcə, inzibati mənbələrdən daha böyük həcmdə məlumat əldə etmək mümkün olduqda, siyahıyaalma tipli statistik məlumatların istehsalı daha sürətli, daha ucuz və tam olacaqdır. Reyestrlərdən ən dolğun istifadə o zaman mümkün olar ki, bütün əsas siyahıyaalma göstəriciləri inzibati mənbələrə əsaslanarsa.

Bununla belə, son illərdə, xüsusən də inkişaf etmiş ölkələrdə statistika orqanları inzibati mənbələrdən əldə edilən məlumatlardan daha çox istifadə etməyə çalışırlar. İnzibati məlumatlardan daha səmərəli istifadə respondentlərin yükünü azaltmaqla yanaşı məlumatların daha müntəzəm toplanmasına imkan verir və eyni zamanda xərcləri də azaltmış olur. İnzibati mənbələrdən nə qədər çox məlumat əldə edilərsə, kənd təsərrüfatının siyahıyaalınmasını təşkil etmək bir o qədər asanlaşar, eyni zamanda tez və ucuz başa gələr.

İnzibati mənbələr dedikdə, ənənəvi olaraq müxtəlif dövlət qurumlarına məxsus məlumat mənbələri başa düşülür. İnzibati məlumatlar isə “Rəsmi statistika haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və digər dövlət orqanları tərəfindən öz inzibati vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar toplanan və rəsmi statistikada istifadə olunan məlumatlar hesab olunur.

Əgər reyestrlər bütün mütləq göstəricilərin toplanması üçün mənbə ola bilmərsə, inzibati və statistik mənbələrdən istifadə etməklə kombinasiyalı metoddan istifadə etmək tövsiyə olunur (inzibati mənbələrdə mövcud olan məlumatlar və başdan-başa sorğunun məlumatlarına əsaslanan).

Başdan-başa sorğunun məlumatlarına aşağıdakı hallarda müraciət olunur:

- etibarlılığı kifayət qədər olmayan inzibati mənbələrdən əldə edilə bilməyən məlumatların toplanması üçün;
- inzibati mənbələrdən əldə edilən məlumatların yoxlanılması, yenilənməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün;
- müxtəlif mənbələrdən alınmış məlumatların vahid formaya gətirilməsi üçün;
- inzibati məlumat mənbələrinin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün.

Siyahıyaalma məlumatlarının qeydə alınması üsulları

Hal-hazırədək siyahıyaalma zamanı istifadə olunan sorğu metodları üzbəüz formada keçirilmişdir. Lakin formaların ənənəvi doldurulmasını özündə ehtiva edən yanaşmalar getdikcə daha çox mobil qurğuların istifadəsi ilə əvəz olunur və bu tendensiya gündən-günə daha çox yayılmaqdadır. Bu bölmədə dünya təcrübəsində kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmaları zamanı ən çox istifadə edilən məlumatların qeydiyyatı üsullarına nəzər salacağıq.

Kağız və qələmdən istifadə etməklə keçirilən müsahibə (PAPI). Bu, ənənəvi bir üsuldur. Bu üsuldan istifadə zamanı sayıcılar respondentlərdən kağız siyahıyaalma vərəqələrinin köməyi ilə müsahibə alır və məlumatları orada qeyd edirlər. Bu üsul daha çox siyahıyaalma vərəqələrinin doldurulmasında köməyə ehtiyacı olan respondentlər üçün uyğundur. Onun tətbiqi zamanı demək olar ki, texniki biliklər tələb olunmur.

Kompüterdən istifadə etməklə keçirilən şəxsi müsahibə (CAPI). Yeni texnologiyalar, xüsusilə də, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsindəki yeni ixtiralar sayıcının xəta riskini azaltmaqla yanaşı məlumatların keyfiyyətinin artmasına səbəb olur. CAPI üsulu çərçivəsində, sayıcı mobil qurğuda - fərdi cib kompüterində, planşetdə, noutbukda və ya smartfondada elektron siyahıyaalma vərəqəsindən istifadə edərək respondentdən müsahibə alır və cavabları orada qeyd edir. Ərazidə işin icrası zamanı istifadə etmək üçün sözügedən qurğulara siyahıyaalma ilə əhatə olunan sahələrin ünvanları və xəritələri də yüklənə bilər.

Kompüterdən istifadə etməklə keçirilən telefon müsahibəsi (CATI). CATI üsulu təsərrüfatlardan məlumatların telefon vasitəsilə toplanmasını nəzərdə tutur. Bu zaman operator kompüterdən siyahıyaalma vərəqəsindəki sualları respondentə ünvanlayır və alınmış cavabları ora daxil edir. Bəzi hallarda siyahıyaalma dövründə CATI üsulu ilə fərdi (üzbəüz) sorğu üsulu paralel şəkildə aparıla bilər. Məsələn, yalnız hüquqi şəxslər üçün CATI üsulu, digər təsərrüfat kateqoriyalar üçün isə fərdi (üzbəüz) sorğu üsulları istifadə oluna bilər. Eyni zamanda fərdi sorğular zamanı təsərrüfatla üzbəüz ünsiyyət yaratmaq mümkün olmadıqda da CATI üsulundan istifadə edilməsi mümkündür.

Kompüterin köməyi ilə özünümüsahibə (CASI/CAWI). CASI üsulu təlimatlandırılmış respondentlər tərəfindən internet şəbəkəsində yerləşdirilmiş siyahıyaalma sorğusunun təhlükəsiz formada doldurulmasını özündə ehtiva edir. Bu zaman siyahıyaalma vərəqəsinin doldurulması üçün hər bir təsərrüfatə şəxsi şifrə və ya təhlükəsizlik kodu verilir. Bu da statistiklərə cavabları

izləməyə imkan verir, həmçinin eyni bir təsərrüfat üzrə məlumatların təkrar uçotunun qarşısını alır. CATI üsulunda olduğu kimi, bu üsul bəzi təsərrüfat kateqoriyaları üçün, məsələn, hüquqi şəxslər üçün faydalı ola bilər.

Müxbir üsulu və təhvil-təslim üsulu. Müxbir üsulu özünüqeydiyyat üsuludur və siyahıyaalınma vərəqələrinin respondentlərə poçt vasitəsilə göndərilməsini, respondentlər tərəfindən doldurulmasını və poçt vasitəsilə geri göndərilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman respondentə siyahıyaalınma vərəqəsinin doldurulmasına dair təlimat və geri göndəriş üçün poçt markası da göndərilir. Təhvil-təslim üsulunun tətbiqi zamanı işə sayıcılar onlara verilmiş kağız siyahıyaalma vərəqələrini və təlimatlarını ünvan üzrə respondentlərə təqdim edir və doldurulmuş vərəqələri onlardan geri götürür.

2025-ci ildə ölkəmizdə keçiriləcək siyahıyaalma zamanı hüquqi şəxslər siyahıyaalma vərəqələrini özləri, Dövlət Statistika Komitəsinin elektron informasiya sistemində real vaxt rejimində daxil olmaqla dolduracaqlar (CAWI üsulu: Computer-Assisted Web Interviewing). Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə siyahıyaalma vərəqələri isə siyahıyaalmanın keçirilməsinə cəlb ediləcək şəxslər (sayıcılar) tərəfindən planşet tipli kompüterlərdən istifadə etməklə sorğu yolu ilə (CAPI üsulu: Computer Assisted Personal Interviewing – kompüter vasitəsilə şəxsi müsahibə) doldurulacaq. Beynəlxalq qaydalara uyğun olaraq sorğu zamanı siyahıyaalma vərəqəsi üzrə məlumatlar respondentin şifahi cavabları əsasında, həmin cavabların düzgünlüyünü təsdiq edən hər hansı sənəd tələb edilmədən qeydə alınır.

Kağız formatında keçirilən siyahıyaalmalarla müqayisədə siyahıyaalmanın planşet tipli kompüterlər vasitəsilə keçirilməsinin bir sıra üstünlükləri vardır. Bu halda yekun məlumatların əldə olunmasına 7-8 ay az vaxt tələb olunur, 410 nəfərdən artıq işçinin 6-9 ay müddətinə işə qəbul edilməsinə, 1,2 milyon ədəd 10 səhifəlik siyahıyaalma vərəqəsinin çap olunmasına ehtiyac qalmır. Eyni zamanda siyahıyaalma məlumatları birbaşa elektron daşıyıcılara daxil edilir və kompüter operatorlarının səhv etmə ehtimalı aradan qalxdığı üçün yekun məlumatların keyfiyyəti artır, bir sayıcının sorğu keçirməli olduğu təsərrüfatların sayı artdığı üçün büdcə vəsaitinə qənaət olunur. Belə ki, 2015-ci ildəki siyahıyaalma ilə müqayisədə 2025-ci ildə keçiriləcək siyahıyaalma vərəqəsindəki sualların sayının 31-dən 37-dək artmasına baxmayaraq, CAPI üsulunun tətbiqi bir sayıcının yükünün 100 təsərrüfatdan 120 təsərrüfatadək artırılmasına şərait yaratmışdır.

Siyahıyaalma başa çatdıqdan sonra planşet tipli kompüterlər onlardan səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə Elm və Təhsil Nazirliyinə təhvil veriləcəkdir.

2025-ci ildə kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasının keçirilməsinin əsaslandırılması

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinə birbaşa dövlət dəstəyi olaraq subsidiyaların və vergi güzəştlərinin verilməsi, kənd təsərrüfatı təyinatlı əksər maşın və texniki vasitələrin idxal rüsumundan azad olunması kimi alətlərin tətbiqi bu sahədə inkişafa öz bəhrəsini verməkdədir. Son illər ərzində dövlət dəstəyi hesabına regionlarda soyuducu anbarların, müasir taxıl elevatorlarının və digər logistika obyektlərinin qurulması, habelə yol-nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı, meliorasiya-irriqasiya sisteminin yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi hesabına suvarma suyu ilə təmin olunan torpaqların əhatəsinin genişlənməsi, gübrə, pestisid ilə təminatın yaxşılaşdırılması fermerlərin bazarlardakı mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Aqrar bölmədə həyata keçirilən islahatların informasiya təminatının zənginləşdirilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatında baş verən proseslər haqqında aktual məlumatların əldə edilməsini təmin etmək üçün Ümumdünya kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması çərçivəsində Azərbaycanda da bu mühüm tədbirin həyata keçirilməsinə zərurət var idi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 14 fevral tarixli, 3672 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın 5.1.2.9-cu bəndində 2025-ci ildə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının növbəti siyahıyaalınmasının keçirilməsi ilə bağlı tədbir öz əksini tapır.

Bu Sərəncamın icrası olaraq “2025-ci ildə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının siyahıyaalınmasına hazırlıq və onun keçirilməsi haqqında” Azərbaycan

Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2023-cü il 4 oktyabr tarixli, 357 nömrəli Qərarı ilə ölkə üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olan bu tədbirin 2025-ci ilin 15 iyul-15 avqust tarixlərində keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Tədbirin mütəşəkkil keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Nazirlər Kabinetinin sözügedən qərarı ilə Tədbirlər Planı təsdiq edilmiş, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarına, digər aidiyyəti təşkilatlara müvafiq tapşırıqlar verilmiş və İstiqamətləndirici Komitə yaradılaraq tərkibi təsdiq edilmişdir.

2025-ci ildə keçiriləcək kənd təsərrüfatının siyahıyaalınmasına hazırlıq vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə 2024-cü il iyulun 15-dən avqustun 15-dək Ağsu rayonunda kənd təsərrüfatının sınaq siyahıyaalınması keçirilmişdir. Tədbir rayonun üç inzibati ərazi dairəsi üzrə səkkiz yaşayış məntəqəsində ümumilikdə 1942 təsərrüfatı əhatə etmişdir.

Sınaq siyahıyaalma zamanı BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının “2020-ci il Ümumdünya kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması proqramı”nın tövsiyələri, əvvəlki siyahıyaalmaların təcrübəsi, kənd təsərrüfatının yerli xüsusiyyətləri, aidiyyəti dövlət qurumlarının, beynəlxalq ekspertin rəy və təklifləri nəzərə alınmaqla hazırlanmış siyahıyaalma vərəqəsi və onun doldurulması qaydaları, CAPI üsulu ilə əldə ediləcək məlumatların elektron formada daxil edilməsi üçün metodoloji əsasları və praktiki aspektləri özündə ehtiva edən xüsusi proqram təminatları təcrübə olaraq planşet tipli kompüterlərdə uğurla sınaqdan çıxarıldı.

Ümumilikdə, 2025-ci ildə keçiriləcək kənd təsərrüfatının siyahıyaalınması nəticəsində təsərrüfatların istehsal fəaliyyəti, o cümlədən torpaqlardan istifadə və onların suvarılması vəziyyəti, istifadə edilən toxumların mənbəyi, gübrə və pestisidlərdən istifadə, cins heyvan və quşların sayı, istifadə olunan yemin növləri, akvakultura, kənd təsərrüfatı təyinatlı tikililər, işçi qüvvəsi və s. barədə aktual məlumatların əldə edilməsinə imkan yaranacaqdır. Bütün bunlar müvafiq qərarların qəbul edilməsində mühüm informasiya mənbəyi kimi çıxış etməklə, bu sahədə statistik müşahidə və tədqiqatların, elmi araşdırmaların aparılmasında baza rolunu oynayacaq, eyni zamanda müvafiq statistik məlumatların beynəlxalq müqayisəliliyi təmin ediləcəkdir.

Nəticə

Sonda qeyd edək ki, kənd təsərrüfatının siyahıyaalınması çoxəsrlik tarixə malik olmasına baxmayaraq, müasir dünyada kənd təsərrüfatı sektorunun təhlil edilməsi və idarə olunması üçün əvəzsiz alət olaraq qalır. O, kənd təsərrüfatının vəziyyəti və inkişafı haqqında hərtərəfli məlumat əldə etmək, iqtisadiyyata və sosial sahəyə verdiyi töhfələri qiymətləndirmək, əsas problemləri və gələcək artım imkanlarını müəyyən etmək üçün unikal imkan yaratmaqdadır. Bu isə öz növbəsində siyahıyaalma metodologiyasının daim təkmilləşdirilməsini, ölkələr arasında təcrübə mübadiləsinin və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsini zəruri edir.

Beləliklə, kənd təsərrüfatının siyahıyaalınması təkcə statistik tədbir deyil, həm də əsaslandırılmış qərarların qəbulunu təmin edən və uzunmüddətli perspektivdə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına töhfə verən kənd təsərrüfatı sektorunu idarəetmə sisteminin mühüm elementidir.

Orxan Məlikov

Azərbaycanın növbəti kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması – innovasiyaların üstünlükləri

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatının siyahıyaalınmasının mahiyyəti, onun keçirilməsini zəruri edən amillər, aqrar sahə ilə bağlı ətraflı məlumatların toplanmasında əhəmiyyəti, inkişaf tarixi, metodologiyası, məlumatların qeydiyyata üsulları və siyahıyaalmanın keçirilməsinin əsaslandırılması barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Орхан Меликов

Очередная перепись сельского хозяйства Азербайджана - преимущества инноваций

Резюме

В статье содержатся сведения суть сельскохозяйственной переписи, о факторах обуславливающих необходимость ее проведения, значение переписи для сбора подробной

информации о сельскохозяйственном секторе, истории развития, методологии, о способах регистрации данных, обосновании проведения переписи.

Orkhan Malikov

The next agricultural census of Azerbaijan - advantages of innovations

Summary

The article highlights information on the essence of the agricultural census, the factors necessitating its implementation, its significance in gathering detailed data related to the agrarian sector, its development history, its methodology, data registration methods and the justification for conducting the census.

Ədəbiyyat

1. “2020-ci il Ümumdünya kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması proqramı”. 1-ci və 2-ci nəşrlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı. Roma 2016 və 2019-cu illər
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “2025-ci ildə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının siyahıyaalınmasına hazırlıq və onun keçirilməsi haqqında” Qərarı. Bakı şəhəri, 4 oktyabr 2023-cü il
3. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasının təşkili və keçirilməsi ilə bağlı materiallar (sənədlər) toplusu

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.04.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: .09.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 20.06.2025

UOT: 330:002

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-2-81-87

BİZNES PROSESLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASINDA İNFORMASIYA TEKNOLOGİYALARININ ROLU

Lalə Quliyeva

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı

AZ1106, Bakı ş. Nəcəf Nərimanov küçəsi, 93

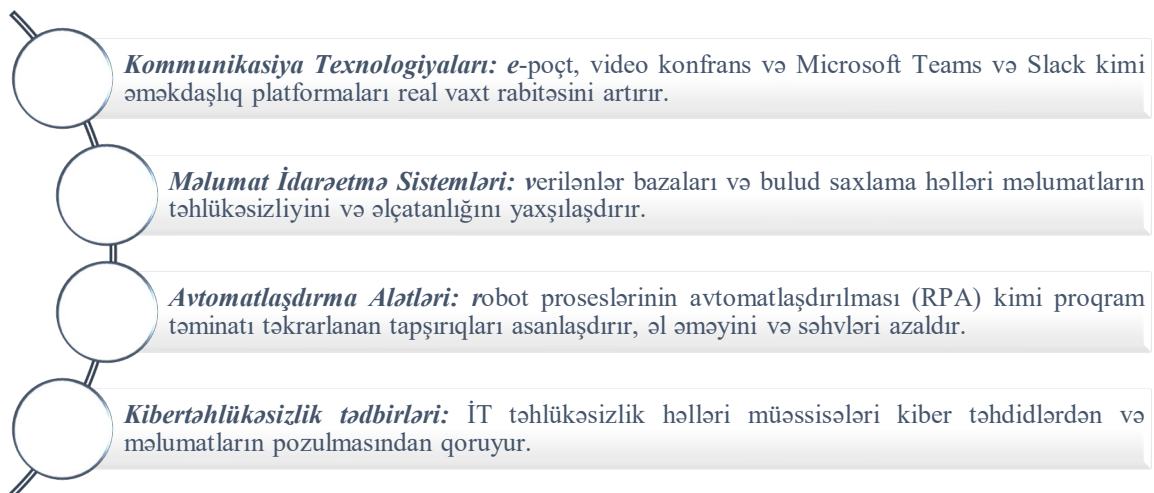
e-poçt: lala1990@mail.ru

Açar sözlər: rəqəmsal transformasiya, əməliyyat səmərəliliyi, informasiya texnologiyaları, dayanıqlı inkişaf, resurslar

Ключевые слова: цифровая трансформация, операционная эффективность, информационные технологии, устойчивое развитие, ресурсы

Keywords: digital transformation, operational efficiency, information technology, sustainable development, resources

İnformasiya texnologiyalarının (İT) sürətli inkişafı müasir biznes əməliyyatlarını əsaslı şəkildə dəyişdirdi. İT səmərəliliyi və məhsuldarlığı artırmaq üçün məlumatların işlənməsini, kommunikasiyanı və avtomatlaşdırmanı asanlaşdıran geniş alətlər, sistemlər və proqramları əhatə edir. Müasir rəqəmsal iqtisadiyyatda müəssisələr strateji qərarların qəbulu, təchizat zəncirinin idarə edilməsi, müştərilərin cəlb edilməsi və ümumi əməliyyat səmərəliliyi üçün İT-yə güvənir. İnformasiya texnologiyaları (İT) məlumatların saxlanması, idarə edilməsi və ötürülməsi üçün kompüter sistemləri, proqram təminatı, şəbəkələr və rəqəmsal proseslərdən istifadəni nəzərdə tutur. Biznesdə İT-yə müəssisə resurslarının planlaşdırılması (ERP) sistemləri, bulud hesablamaları, süni intellekt (AI), böyük verilənlərin analitikası və avtomatlaşdırma və digərləri daxildir (Laudon & Laudon, 2022). Bu texnologiyalar fasiləsiz məlumat axınıni asanlaşdırır, qərarların qəbulunu təkmilləşdirir və biznes proseslərini optimallaşdırır.

Mənbə: İnternet resurslar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 1. İT biznesin səmərəliliyinə töhfə verən komponentlər

Şəkil 1-də verilən texnologiyaların inteqrasiyası ilə şirkətlər məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə artırır, xərcləri azaldır və xidmətlərin göstərilməsini yaxşılaşdırır.

Müasir müəssisələr səmərəliliyi artırmaq, qərar qəbul etməyi təkmilləşdirmək və əməliyyatları sadələşdirmək üçün müxtəlif İT vasitələrindən istifadə edirlər. Aşağıdakılar ən təsirli İT həllərdən bəziləridir:

Bulud hesablama müəssisələrə məlumatları uzaqdan saxlamağa və əldə etməyə imkan verir, bununla da yerli infrastruktura ehtiyacı azaldır. Amazon Web Services (AWS), Microsoft Azure və Google Cloud kimi platformalar çevikliyi və qənaətçilliyi yaxşılaşdıran genişlənmə bilən həllər təmin edir (Marston və digərləri, 2011). Bulud əsaslı proqramlar əməkdaşlığı gücləndirir və bizneslərə daha çevik işləməyə imkan verir.

Süni intellektlə işləyən alətlər qərar qəbulunu avtomatlaşdırır, proqnozlaşdırıcı analitikanı təkmilləşdirir və müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir. Maşın öyrənmə alqoritmləri nümunələri müəyyən etmək və biznes proseslərini optimallaşdırmaq üçün böyük həcmdə məlumatları təhlil edir. Məsələn, AI chatbotları insan müdaxiləsi olmadan sorğuları idarə etməklə müştəri xidmətinin səmərəliliyini artırır (Kaplan & Haenlein, 2019).

Böyük verilənlərin analitikası bizneslərə böyük verilənlər toplularından fikirlər əldə etməyə kömək edir və məlumatlara əsaslanan qərarların qəbul edilməsinə səbəb olur. Netflix və Amazon kimi şirkətlər müştəri təcrübələrini fərdiləşdirmək və təchizat zəncirinin idarə edilməsini optimallaşdırmaq üçün böyük məlumatlardan istifadə edirlər (McAfee & Brynjolfsson, 2012). Müştəri davranışını və bazar tendensiyalarını təhlil edərək, müəssisələr səmərəliliyi və gəlirləri artırma bilər.

Avtomatlaşdırma vasitələri təkrarlanan tapşırıqları sadələşdirməklə əl əməyini azaldır. UiPath və Blue Prism kimi RPA proqram təminatı dəqiqliyi artırmaq və xərcləri azaltmaq üçün maliyyə, səhiyyə və logistika sahələrində geniş istifadə olunur. Avtomatlaşdırma təkə prosesləri sürətləndirmir, həm də insan səhvlərini minimuma endirir və uyğunluğu artırır.

Artan kibercümm riskləri ilə müəssisələr firewall, şifrələmə və çoxfaktorlu autentifikasiya kimi kibertəhlükəsizlik həllərinə sərmayə qoyur. IBM və Cisco kimi şirkətlər həssas biznes məlumatlarını qoruyan və tənzimləyici standartlara uyğunluğu təmin edən qabaqcıl kibertəhlükəsizlik alətləri təqdim edir (Stallings, 2019).

Cədvəl 1

İT integrasiyasının müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə əməliyyat səmərəliliyinə təsiri

Sahələr	İT-nin qəbulu ilə əlaqədar səmərəliliyin faiz artımı	İstifadə olunan əsas İT Alətləri	İlkin Nəticə
İstehsalat	25%	ERP Sistemləri, Robototexnika, AI	İstehsalın dayandırılmasının azaldılması, keyfiyyətə nəzarətin təkmilləşdirilməsi
Pərakəndə satış	22%	Cloud Computing, AI, Big Data Analytics	Təkmilləşdirilmiş müştəri fərdiləşdirmə, optimallaşdırılmış inventar
Maliyyə	20%	Blockchain, AI, avtomatlaşdırma alətləri	Artan əməliyyat təhlükəsizliyi, azaldılmış fırıldaqçılıq
Logistika	28%	GPS İzləmə, IoT, Təchizat Zəncirinin İdarəetmə Sistemləri	Marşrutların, hərəkət istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində optimallaşdırma təmin olunmuş və əməliyyat xərcləri azaldılmışdır.

Mənbə: McKinsey & Company. (2020). *The future of work in automation*. McKinsey Global Institute Report

İT biznes proseslərini optimallaşdırmaq, kommunikasiyanı artırmaq və əməliyyat xərclərini azaltmaqla məhsuldarlığın artırılmasında mühüm rol oynayır. İT innovasiyalarını qəbul edən müəssisələr sürəti, dəqiqliyi və səmərəliliyi təkmilləşdirməklə rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Rəqəmsal transformasiya şirkətlərə bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşmağa və rəqiblərini qabaqlamağa imkan verir. Bulud hesablamalarından süni intellektə qədər İT həlləri təşkilatlara əməliyyatları sadələşdirməyə, qərar qəbul etmə prosesini təkmilləşdirməyə və müştəri təcrübələrini təkmilləşdirməyə imkan verir. İT-dən səmərəli istifadə etməklə müəssisələr prosesləri optimallaşdırma, xərcləri azalda və rəqəmsal iqtisadiyyatda rəqabət üstünlüyünü qoruya bilər.

İnformasiya texnologiyalarının (İT) biznes əməliyyatlarına inteqrasiyası səmərəliliyi artırmaq, xərcləri azaltmaq və qərarların qəbulunu təkmilləşdirməklə iqtisadi fəaliyyət sahələrində inqilab etdi. Təkrarlanan tapşırıqların avtomatlaşdırılmasından tutmuş real vaxt rejimində məlumatların təhlilinə imkan verən İT-yə əsaslanan həllər biznes fəaliyyətinin optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

İT tərəfindən dəstəklənən proseslərin avtomatlaşdırılması əl ilə müdaxiləni minimuma endirməklə, səhvləri azaltmaqla və iş axınlarını sürətləndirməklə biznesin səmərəliliyini dəyişdirmişdir. Robotik Proseslərin Avtomatlaşdırılması (RPA), Süni İntellekt (AI), Maşın Öyrənməsi (ML) və Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması (ERP) sistemləri kimi texnologiyalar bu transformasiyada əsas rol oynamışdır [2, s.113].

1. Müxtəlif sahələrdə İT tətbiqinə dair nümunələr

İstehsalat: Ağıllı Fabrikalar və IoT – istehsalda məhsuldarlığı artırmaq üçün Əşyaların İnterneti (IoT), AI və böyük məlumat analitikasını birləşdirən Sənaye 4.0-ı qəbul etdi. Siemens-in ağıllı fabrikaları avadanlıqların performansını izləmək və texniki xidmət ehtiyaclarını proqnozlaşdırmaq, dayanma müddətini azaltmaq və səmərəliliyi artırmaq üçün IoT sensorlarından istifadə edir (Kusiak, 2017).

Cədvəl 2

Biznes proseslərinin səmərəliliyi üçün İT-nin qəbulunda əsas problemlər

Problemlər	Təsirə məruz qalan müəssisələrin faizi	Strategiyalar
Yüksək ilkin xərclər	45%	Mərhələli icra, maliyyələşdirmənin təmin edilməsi, dövlət qrantları
Kibertəhlükəsizlik Təhdidləri	38%	Daimi təhlükəsizlik auditləri, çox faktorlu autentifikasiya, şifrələmə
Bacarıqlı işçi qüvvəsinin olmaması	35%	İşçilərin təlim proqramları, texnoloji təchizatçılarla əməkdaşlıq
Dəyişikliyə müqavimət	42%	İdarəetmə strategiyalarının dəyişdirilməsi, liderlərin iştirakı
İnteqrasiya	33%	Tədricən sistem inteqrasiyası, uyğunlaşdırıla bilən ara proqramdan istifadə

Mənbə: Kusiak, A. (2017). Smart manufacturing. International Journal of Production Research, 56(1-2), 508-517

Maliyyə: AI ilə idarə olunan risklərin idarə edilməsi – maliyyə institutları fırladaçılığın aşkar edilməsi, risklərin idarə edilməsi və müştərilərin fərdiləşdirilməsi üçün İT-dən istifadə edir. JP Morgan-ın COIN AI sistemi hüquqi sənədlərin təhlilini avtomatlaşdırır, bu iş əvvəllər vəkillərin ildə 360.000 saat zamanını alırdı [1, s.90]. Bundan əlavə, Bank of America-nın Erica kimi süni intellektlə idarə olunan çatbotlar ani maliyyə rəhbərliyi təklif edərək müştəri xidmətlərini təkmilləşdirir.

Səhiyyə: Elektron Sağlamlıq Qeydləri və AI Diaqnostikası – İT elektron sağlamlıq qeydləri (EHR), süni intellektlə işləyən diaqnostika və teletibb ilə səhiyyəni dəyişdirdi. IBM Watson-un süni intellekt sistemi həkimlərə xəstəliklərə daha dəqiq diaqnoz qoymağa kömək etmək üçün geniş tibbi verilənlər bazasını təhlil edir (Topol, 2019). Mayo Klinikasının teletibb platforması əlçatanlığı artıraraq uzaqdan səhiyyə xidmətləri göstərmək üçün bulud hesablamalarından istifadə edir.

Pərakəndə satış: elektron ticarət və AI-yə əsaslanan fərdiləşdirmə – pərakəndə satıcılar proqnozlaşdırıcı analitika, təchizat zəncirinin optimallaşdırılması və fərdiləşdirilmiş marketing üçün böyük verilənlərdən və AI-dən istifadə edirlər. Alibaba-nın süni intellektə əsaslanan təchizat zənciri inventar ehtiyaclarını proqnozlaşdırır, israfı azaldır və səmərəliliyi artırır (Xu & Koivumäki, 2019). Amazon-un tövsiyə mühərriki baxış tarixçəsinə əsaslanan fərdiləşdirilmiş məhsul təklifləri təklif edərək satışları artırır.

İT biznes intellekt (BI) alətləri, proqnozlaşdırıcı analitika və maşın öyrənməsindən istifadə etməklə bizneslərə verilənlərə əsaslanan qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Qərar verənlər tendensiyaları, müştəri davranışlarını və bazar şərtlərini real vaxtda təhlil edə bilərlər.

İnformasiya Texnologiyalarının (İT) biznes proseslərinə inteqrasiyası rəqabət qabiliyyətini qorumaq, səmərəliliyi artırmaq və qərar qəbuletmə qabiliyyətini artırmaq üçün vacib hala gəlmişdir. Bununla belə, İT-nin qəbulu yüksək icra xərcləri, kibertəhlükəsizlik təhdidləri və dəyişikliyə qarşı müqavimət də daxil olmaqla müxtəlif çətinliklərlə üzləşir. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün bizneslər İT inteqrasiyası üçün effektiv strategiyalar hazırlamalı, hökumətin qaydalarına və siyasətlərinə uyğunluğu təmin etməlidirlər. Bundan əlavə, blokçeyn, Əşyaların İnterneti (IoT) və süni intellektə əsaslanan biznes modelləri kimi inkişaf edən tendensiyalar İT-nin gələcəyini formalaşdırır.

2. İT sahəsində qoyulan investisiyaların səmərəlilik göstəricilərinə təsiri

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarına (İT) yatırılan investisiyalar müəssisələrin fəaliyyət səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Əldə olunan təcrübə və statistik məlumatlar göstərir ki, İT-yə qoyulan vəsaitin artması ilə biznes proseslərinin məhsuldarlığı yüksəlir, əməliyyat xərcləri azalır və ümumi idarəetmə keyfiyyəti yaxşılaşır.

Cədvəl 3

İT sahəsinə qoyulan investisiyaların səmərəlilik göstəricilərinə təsiri

İllər	İT-yə investisiya (mln AZN)	Əmək məhsuldarlığı artımı (%)	Əl əməyinə qənaət (%)
2019	150	3.2	10
2020	180	4.1	15
2021	210	5.5	20
2022	250	6.7	25
2023	300	7.8	30

Mənbə: Kusiak, A. (2017). Smart manufacturing. *International Journal of Production Research*, 56(1-2), 508-517

Cədvəl 3 göstərir ki, İT-yə qoyulan investisiyaların artması ilə əmək məhsuldarlığı və əl əməyinə qənaət arasında birbaşa müsbət əlaqə mövcuddur. Bu, texnologiyanın iş proseslərini optimallaşdırdığını və insan resurslarına düşən yükü azaltdığını göstərir. Belə ki, 2019-2023-cü illəri əhatə edən göstəricilər əsasında aparılan təhlil göstərir ki, İT investisiyaları 150 milyon AZN-dən 300 milyon AZN-ə yüksəldiyi halda, əmək məhsuldarlığında 3.2%-dən 7.8%-ə qədər artım müşahidə olunmuşdur. Eyni zamanda, əl əməyinə qənaət 10%-dən 30%-ə qədər yüksəlmişdir. Bu isə birbaşa avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi ilə əlaqəlidir.

Bununla yanaşı, məlumatların mərkəzləşdirilməsi, rəqəmsal idarəetmə alətləri və analitik sistemlər qərarvermə proseslərini daha operativ və əsaslı edir. Beləliklə, İT-yə yönəldilən investisiyalar yalnız texnoloji inkişafı deyil, həm də ümumi biznes dəyərinin artmasını təmin edən strateji resurs hesab olunur.

Müasir biznes mühitində müştəri məmnuniyyəti rəqabət üstünlüyünün əsas göstəricilərindən biri kimi qəbul olunur. Müştəri ehtiyaclarının daha tez və səmərəli qarşılınması müəssisənin uzunmüddətli uğurunu təmin edir. Bu kontekstdə biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması müştəri xidmətlərinin keyfiyyətinə birbaşa təsir edən vacib amillərdən biridir.

Avtomatlaşdırma – yəni insan əməyinin azaldılması və əməliyyatların texnoloji həllər vasitəsilə yerinə yetirilməsi – xidmətlərin daha sürətli, dəqiq və fasiləsiz göstərilməsini mümkündür. Bu isə müştəri təcrübəsinin yaxşılaşmasına və məmnuniyyət səviyyəsinin artmasına səbəb olur. Məsələn, elektron sifariş sistemləri, çatbotlar, onlayn ödəniş və izləmə sistemləri müştərinin daha az vaxt sərf etməsinə və daha çox rahatlıq yaşamasına şərait yaradır.

Avtomatlaşdırma səviyyəsi və müştəri məmnuniyyəti

İllər	Avtomatlaşdırma səviyyəsi (%)	Müştəri məmnuniyyəti indeksi (0-100)
2019	45	65
2020	53	68
2021	60	72
2022	72	78
2023	80	85

Mənbə: McKinsey & Company. (2020). *The future of work in automation*. McKinsey Global Institute Report

Cədvəl 4-də verilən statistik göstəricilər də bu əlaqəni təsdiqləyir. 2019-2023-cü illər arasında avtomatlaşdırma səviyyəsinin 45%-dən 80%-ə yüksəldiyi müşahidə olunmuş, eyni dövrdə müştəri məmnuniyyəti indeksi 65-dən 85-ə qədər artmışdır. Bu artım, texnologiyanın tətbiqi ilə xidmətin keyfiyyətinin və müştəri ilə ünsiyyətin yaxşılaşdırıldığını göstərir.

Nəticə etibarilə, avtomatlaşdırma səviyyəsinin yüksəldilməsi yalnız daxili məhsuldarlığın artırılmasına deyil, həm də müştərilərlə olan münasibətlərin gücləndirilməsinə xidmət edir. Bu işə müasir müəssisələr üçün strateji üstünlük və bazarda sabit mövqə əldə etməyə imkan yaradır. Bu səbəbdən, rəqəmsal texnologiyalara yönəlmiş investisiyalar həm iqtisadi səmərəlilik, həm də müştəri yönümlü inkişaf baxımından yüksək əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

İT-nin qəbulu əhəmiyyətli faydalar təqdim etsə də, müəssisələr yüksək xərclər, kibertəhlükəsizlik təhdidləri və dəyişikliklərə müqavimət kimi problemlərlə üzləşirlər. Bununla belə, İT-nin mərhələli tətbiqi, işçilərin təlimi və güclü kibertəhlükəsizlik tədbirləri ilə təşkilatlar İT-ni öz əməliyyatlarına uğurla inteqrasiya edə bilərlər. Hökumət qaydaları məsul rəqəmsal transformasiya üçün çərçivə təmin edərək məlumatların təhlükəsizliyini və etik AI istifadəsini təmin edir. İrəliyə baxsaq, blokçeyn, IoT və süni intellektə əsaslanan biznes modelləri innovasiyalara təkan verəcək və biznesin səmərəliliyini artıracaq. Müəssisələr rəqəmsal transformasiyada naviqasiya etməyə davam etdikcə, inkişaf etməkdə olan tendensiyaları qabaqlamaq uzunmüddətli böyümə və rəqabət qabiliyyəti üçün çox vacib olacaq.

Lalə Quliyeva

Biznes proseslərinin səmərəliliyinin artırılmasında informasiya texnologiyalarının rolu
Xülasə

Müasir rəqəmsal dövrdə informasiya texnologiyaları (İT) bizneslərin fəaliyyətində strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu texnologiyalar müəssisələrin idarəetmə strukturunda çevikliyi təmin etməklə yanaşı, biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması, xərclərin azaldılması, qərarların daha operativ və dəqiq verilməsi kimi üstünlüklər yaradır. İT-nin tətbiqi nəticəsində resurslardan istifadə daha optimal təşkil olunur, məhsuldarlıq artır, insan səhvlərinin riski azalır və müştəri məmnuniyyəti yüksəlir. Bu işə şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini gücləndirir və davamlı inkişafına şərait yaradır. Eyni zamanda, informasiya texnologiyalarının tətbiqi biznesin hərtərəfli monitorinqini və strateji planlaşdırmanı mümkün edir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, informasiya texnologiyalarının düzgün seçilməsi və səmərəli tətbiqi biznesin daxili proseslərinin optimallaşdırılmasında və uzunmüddətli iqtisadi səmərəliliyin təmin edilməsində əsas vasitədir. Bu səbəbdən İT biznes strategiyalarının mərkəzində durmalı və idarəetmə prosesinə inteqrasiya edilməlidir.

Лала Гулиева

**Роль информационных технологий в повышении
эффективности бизнес-процессов**

Резюме

В современную цифровую эпоху информационные технологии (ИТ) имеют стратегическое значение в деятельности предприятий. Эти технологии, помимо обеспечения гибкости структуры управления предприятиями, создают такие преимущества, как автоматизация бизнес-процессов, снижение затрат, более быстрое и точное принятие решений. В результате внедрения ИТ-технологий использование ресурсов становится более оптимальным, производительность повышается, риск человеческих ошибок снижается, а удовлетворенность клиентов повышается. Это укрепляет конкурентоспособность компаний и создает условия для их устойчивого развития. В то же время, применение информационных технологий позволяет осуществлять комплексный мониторинг бизнеса и стратегическое планирование. Исследование показало, что правильный выбор и эффективное применение информационных технологий является ключевым инструментом оптимизации внутренних бизнес-процессов и обеспечения долгосрочной экономической эффективности. По этой причине ИТ должны находиться в центре бизнес-стратегий и быть интегрированы в процессы управления.

Lala Guliyeva

The role of information technology in increasing the efficiency of business processes

Summary

In the modern digital era, information technologies (IT) are of strategic importance in the activities of businesses. These technologies, in addition to providing flexibility in the management structure of enterprises, create advantages such as automation of business processes, cost reduction, and more efficient and accurate decision-making. As a result of the application of IT, the use of resources is more optimally organized, productivity increases, the risk of human errors is reduced, and customer satisfaction increases. This strengthens the competitiveness of companies and creates conditions for their sustainable development. At the same time, the application of information technologies enables comprehensive monitoring and strategic planning of business. As a result of the study, it was determined that the correct selection and effective application of information technologies is a key tool in optimizing internal business processes and ensuring long-term economic efficiency. Therefore, IT should be at the center of business strategies and integrated into management approaches.

Ədəbiyyat

1. Brynjolfsson E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W. W. Norton & Company.
2. Davenport T., & Ronanki, R. (2018). Artificial intelligence for the real world. *Harvard Business Review*, 96(1), 108-116.
3. Kaplan A., & Haenlein, M. (2019). Siri, Alexa, and other digital assistants: AI-based dialogue systems and their impact on marketing. *Journal of Interactive Marketing*, 51, 44-56.
4. Kusiak A. (2017). Smart manufacturing. *International Journal of Production Research*, 56(1-2), 508-517.
5. Laudon K. C., & Laudon, J. P. (2022). *Management Information Systems: Managing the Digital Firm*. Pearson.
6. Marston S., Li, Z., Bandyopadhyay, S., Zhang, J., & Ghalsasi, A. (2011). Cloud computing—The business perspective. *Decision Support Systems*, 51(1), 176-189.

7. McKinsey & Company. (2020). The future of work in automation. McKinsey Global Institute Report.
8. McAfee A., & Brynjolfsson, E. (2012). Big data: The management revolution. *Harvard Business Review*, 90(10), 60-68.
9. Stallings W. (2019). *Effective Cybersecurity: A Guide to Using Best Practices and Standards*. Addison-Wesley.
10. Topol E. J. (2019). High-performance medicine: The convergence of human and artificial intelligence. *Nature Medicine*, 25(1), 44-56.
11. Xu Y., & Koivumäki, T. (2019). Digital business strategies and value creation in online platforms. *Journal of Business Research*, 101, 1-10.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.04.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.04.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 20.06.2025

**2025-ci İLİN I RÜBÜNÜN YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL- İQTİSADI
İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR**

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR

Göstəricinin adı	2025-ci ilin yanvar-mart ayları, faktiki	2025-ci ilin yanvar-mart ayları 2024-cü ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə	<u>Məlumat üçün</u> 2024-cü ilin yanvar-mart ayları 2023-cü ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə
A	1	2	3
Ümumi Daxili Məhsul, milyon manat	29 892,9	100,3	104,0
o cümlədən qeyri neft-qaz ÜDM	20 102,6	102,5	106,7
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	2 922,2	99,9	103,4
Sənaye məhsulu, milyon manat	15 823,6	97,3	100,9
o cümlədən qeyri neft-qaz sənayesi	4 870,1	103,5	107,8
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat	3 467,7	89,9	104,0
o cümlədən qeyri neft-qaz sektoruna ondan qeyri neft-qaz sənayesinə	2 430,0 528,9	97,6 357,0	104,8 80,2
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	1 601,6	101,9	101,1
o cümlədən: bitkiçilik heyvandarlıq	91,5 1 510,1	113,0 101,2	102,9 101,0
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	55,9	102,3	104,7
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	472,1	104,2	106,9
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	823,5	107,7	110,4
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	14 587,2	103,8	103,1
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon manat	3 334,7	109,4	105,8
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	9 733,0	105,4	111,4
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	8 115,0	96,5	128,1
Dövlət büdcəsinin profisiti, milyon manat	1 618,0	x	x
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	20 690,7	106,6	105,0
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	2 022,6	106,1	104,5
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2025-ci il 01 aprel vəziyyətinə, milyon manat	15 074,0	114,6	109,9

A	1	2	3
Kredit qoyuluşları, 2025-ci il 01 aprel vəziyyətinə, milyon manat	29 679,4	116,7	123,1
o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	481,6	102,3	79,7
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	1 083,8	110,0	109,3
İstehlak qiymətlərinin indeksi¹⁾	x	105,6	101,0
Əhalinin sayı, 2025-ci il 01 aprel vəziyyətinə, min nəfər	10 233,1	100,4	100,5
Xarici ticarət dövriyyəsi²⁾, mlyn. ABŞ \$			
faktiki qiymətlərlə	11 956,3	120,1	80,0
müqayisəli qiymətlərlə	x	103,9	86,2
o cümlədən: ixrac			
faktiki qiymətlərlə	6 293,3	100,8	74,2
müqayisəli qiymətlərlə	x	91,4	89,2
ondan qeyri-neft qaz ixracı			
faktiki qiymətlərlə	771,9	114,7	73,8
müqayisəli qiymətlərlə	x	91,5	66,6
idxal			
faktiki qiymətlərlə	5 663,0	152,6	92,1
müqayisəli qiymətlərlə	x	124,8	79,8

Qeyd:

¹⁾ 2025-ci ilin mart ayı üzrə illik (2025-ci ilin mart ayı 2024-cü ilin mart ayına nisbətən) istehlak qiymətləri indeksi 105,9 faiz təşkil etmişdir.

²⁾ Hesabat dövründə gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyərinə dair məlumatlar nəzərə alınmaqla.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL İSTEHSALI

milyon manat

	Yanvar-mart		2025-ci ilin yanvar-mart ayları əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, müqayisəli qiymətlərlə, faizlə
	2025	2024 ^{*)}	
Ümumi Daxili Məhsul	29892,9	28940,6	100,3
o cümlədən:			
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	927,0	838,6	101,9
Sənaye	11059,6	11268,8	97,1
o cümlədən:			
mədənçıxarma sənayesi	8909,4	9231,3	96,6
emal sənayesi	1660,1	1605,1	98,6
elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	427,5	373,5	101,2
su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	62,6	58,9	103,0
Tikinti	1725,3	1770,5	96,2
Ticarət: nəqliyyat vasitələrinin təmiri	3080,2	2928,4	103,8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	2045,6	1943,5	103,1
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	878,4	739,3	112,5
İnformasiya və rabitə	525,5	487,4	107,7
Digər sahələr	6449,6	5912,4	101,9
Məhsula və idxala xalis vergilər	3201,7	3051,7	101,7

^{*)} 2024-cü ilin yanvar-mart aylarının göstəriciləri yekun məlumatlar əsasında dəqiqləşdirilmişdir.

MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ İNVESTİSİYALAR

	2025-ci ilin, yanvar-mart aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	3467,7	89,9	100,0
o cümlədən:			
Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri	2104,2	107,9	60,7
Büdcə vəsaitləri	1060,8	71,0	30,6
Digər maliyyə mənbələri	302,7	73,0	8,7

**İQTİSADİYYATIN SAHƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ
İNVESTİSİYALARIN DƏYƏRİ**

İqtisadiyyatın sahələri	2025-ci ilin yanvar-mart aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	3467,7	89,9	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	30,5	42,8	0,9
Sənaye	1566,5	103,3	45,2
o cümlədən:			
Mədəncixarma sənayesi	1025,7	86,0	29,6
Emal sənayesi	96,2	42,1	2,8
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	405,0	6,0 d.	11,7
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	39,6	145,8	1,1
Tikinti	900,5	112,8	26,0
ondan: mənzil tikintisi	682,9	2,9 d.	19,7
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	21,7	72,5	0,6
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	659,4	53,8	19,0
o cümlədən:			
nəqliyyat	657,7	53,7	18,9
poçt və kuryer fəaliyyəti	1,7	8,4 d.	0,1
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	59,5	2,7 d.	1,7
İnformasiya və rabitə	77,1	136,8	2,2
ondan: rabitə	66,7	141,7	1,9
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	31,3	97,4	0,9
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	0,9	71,6	0,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	3,0	156,5	0,1
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	7,3	11,4	0,2
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	46,3	5,5 d.	1,3
Təhsil	49,5	4,0 d.	1,4
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	12,5	143,7	0,4
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	1,5	2,5 d.	0,1
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	0,2	2,0	0,0

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRIYYƏSİNİN MAL QRUPLARI ÜZRƏ STRUKTURU

	2025-ci ilin yanvar-mart ayları, milyon manat	2024-cü ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	14 587,2	103,8
o cümlədən:		
ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	8 110,7	101,7
toxuculuq məhsulları, geyim və ayaqqabılar	2 174,9	103,8
elektrik malları və mebellər	643,7	104,4
kompüterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və çap məhsulları	191,8	115,1
əczaçılıq məhsulları və tibbi ləvazimatlar	342,5	109,1
avtomobil benzini və dizel yanacağı	853,6	106,9
digər qeyri-ərzaq malları	2 270,0	107,9

İQTİSADIYYATA KREDİT QOYULUŞU

	2025-ci il aprel 1-i vəziyyətinə, milyon manat	Əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları – cəmi	29679,4	116,7
o cümlədən:		
qısamüddətli	4911,2	119,3
uzunmüddətli	24768,2	116,1
Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər	481,6	102,3
Kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi, %-lə	1,6	x

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

	2025-ci ilin yanvar- mart ayları, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Gəlirlər – cəmi	9733,0	100,0	32,6
o cümlədən:			
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	459,0	4,7	1,6
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1922,1	19,8	6,4
Torpaq vergisi	9,4	0,1	0,0
Əmlak vergisi	79,9	0,8	0,3
Əlavə dəyər vergisi	2295,1	23,6	7,7
Sadələşdirilmiş vergi	97,2	1,0	0,3
Aksiz	360,1	3,7	1,2
Yol vergisi	28,8	0,3	0,1
Mədən vergisi	40,5	0,4	0,2
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	429,5	4,4	1,4
Digər daxilolmalar	4011,4	41,2	13,4

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

	2025-ci ilin yanvar- mart ayları, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Xərclər – cəmi	8115,0	100,0	27,1
o cümlədən:			
Ümumi dövlət xidmətləri	1032,3	12,7	3,5
Müdafiə və milli təhlükəsizlik	2027,9	25,0	6,8
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə və prokurorluq	596,6	7,3	2,0
Təhsil	1029,2	12,7	3,5
Səhiyyə	279,7	3,4	0,9
Sosial müdafiə və sosial təminat	1241,4	15,3	4,2
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət	126,0	1,6	0,4
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	38,4	0,5	0,1
Kənd təsərrüfatı	334,5	4,1	1,1
Ətraf mühitin mühafizəsi	72,0	0,9	0,2
İqtisadi fəaliyyət	1056,0	13,0	3,5
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	281,0	3,5	0,9

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜK DÖVRİYYƏSİ, milyon ton-km

	2025-ci ilin yanvar-mart aylarında	2024-cü ilin müvafiq dövründə	2024-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	24 244,2	23 166,9	104,7
o cümlədən:			
Dəmir yolu	1 562,9	1 751,6	89,2
Dəniz	2 522,6	888,3	284,0
Hava	810,4	849,9	95,4
Boru kəməri	15 658,3	16 263,6	96,3
neft kəməri	12 360,9	13 071,5	94,6
qaz kəməri	3 297,4	3 192,1	103,3
Avtomobil	3 690,0	3 413,5	108,1

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏRNIŞIN DÖVRİYYƏSİ, milyon sərnışin-km

	2025-ci ilin yanvar-mart aylarında	2024-cü ilin müvafiq dövründə	2024-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	8 940,8	8 266,9	108,2
o cümlədən:			
Dəmir yolu	100,8	84,1	119,9
Dəniz	2,6	2,9	89,7
Hava	1 786,9	1 573,6	113,6
Metro	623,6	631,6	98,7
Avtomobil	6 426,9	5 974,7	107,6
avtobus	6 078,0	5 622,6	108,1
taksi	348,9	352,1	99,1

**2025-ci İLİN YANVAR-MART AYLARINDA AZƏRBAYCANIN TƏRƏFDAŞ
ÖLKƏLƏRLƏ XARİCİ TİCARƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ***

min ABŞ dolları

Ölkələrin adı	Dövrüyyə	İdxal	İxrac
Cəmi	12048865,9	5662970,6	6385895,3
o cümlədən:			
İtaliya	3012006,0	101190,8	2910815,2
Rusiya	1431498,0	1197675,8	233822,2
Türkiyə	1430334,0	592888,4	837445,6
Çin	1028576,8	1005365,5	23211,3
Almaniya	532959,1	244763,8	288195,3
Birləşmiş Krallıq	323351,8	248761,1	74590,7
Çexiya	322066,0	16747,0	305319,0
Avstraliya	291136,5	291082,4	54,1
Rumıniya	244199,1	16368,0	227831,1
Xorvatiya	239915,3	1126,2	238789,1
Gürcüstan	205334,9	24573,4	180761,5
Portuqaliya	193012,7	3083,3	189929,4
Meksika	190863,8	190863,8	-
Yunanıstan	185017,2	15650,7	169366,5
İsveçrə	165789,6	42307,4	123482,2
Bolqarıstan	157607,6	7102,8	150504,8
İran	157172,8	152234,5	4938,3
Kanada	138408,6	132286,8	6121,8
Amerika Birləşmiş Ştatları	133726,0	117987,2	15738,8
İrlandiya	130086,0	8389,9	121696,1
Braziliya	120205,7	120162,3	43,4
Qazaxıstan	118745,8	98135,3	20610,5
Ukrayna	118300,6	64817,8	53482,8
Belarus	101618,2	84383,5	17234,7
Özbəkistan	97291,3	87631,6	9659,7
Digər ölkələr	979642,5	797391,3	182251,2

*Gömrük məlumatı

İXRAC OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2025-ci ilin yanvar-mart aylarında		2024-cü ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min ABŞ dolları)	miqdarı	məbləği
Təzə tərəvəz, ton	40612,7	47220,0	107,0	97,6
Təzə meyvə, ton	89686,3	103812,1	126,7	127,3
Kartof, ton	1009,4	328,8	68,8	71,7
Çay, ton	172,6	1527,8	110,6	105,1
Bitki yağları, ton	3018,8	3102,4	155,7	93,4
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	922,7	1832,8	98,4	112,5
Şəkər, ton	9128,9	6160,3	131,8	118,8
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	2694,8	4287,0	115,3	93,2
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	3197,6	4401,4	70,3	71,7
Təbii üzüm şerabları və üzüm suslosu, min dkl	32,5	936,0	80,0	74,8
Tütün, ton	867,8	2875,2	32,7	38,9
Bentonit gili, ton	35292,4	3027,9	79,6	81,8
Sement klinkerləri, ton	185950,5	11747,5	131,0	141,9
Mineral gübrələr, ton	161094,2	47988,3	113,5	179,1
Xam neft, min ton	6011,6	3336653,5	107,3	95,6
Xam neft, min ton (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	5855,6	3159447,1	97,9	89,2
Reaktiv mühərriklər üçün və digər məqsədlər üçün kerosin, ton	88,4	69,2	0,9	0,6
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, ton	102291,3	41554,6	122,5	107,9
Təbii qaz, mlyn. kubmetr	5899,2	2205620,5	119,6	125,9
Təbii qaz, mlyn. kubmetr (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	6195,1	2290249,3	93,8	116,7
Elektrik enerjisi, min kVt.s	440371,4	24411,0	61,3	60,2
Neft koksu, ton	45071,9	14445,5	66,7	2,6 d.
Polietilen, ton	29304,9	33738,5	108,9	119,7
Polipropilen, ton	31284,3	39977,2	84,8	100,0
Pambıq lifi, ton	26721,7	39501,6	71,2	69,9
Pambıq ipliyi, ton	2009,8	5021,2	102,1	100,4
Qara metallardan borular, ton	5909,0	7988,3	162,5	183,9
Qara metaldan çubuqlar, ton	8055,5	4525,0	167,3	145,6
Emal olunmamış alüminium, ton	7234,4	19402,9	115,8	136,1

İDXAL OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2025-ci ilin yanvar-mart aylarında		2024-cü ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min ABŞ dolları)	miqdarı	məbləği
İribuynuzlu heyvan əti, ton	2302,2	9037,6	89,4	91,0
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	8235,8	13251,8	104,5	101,4
Kərə yağı, digər süd yağları və pastaları, ton	7685,5	53721,3	141,9	190,5
Kartof, ton	59604,8	21888,2	98,5	124,0
Təzə tərəvəz, ton	21443,6	11524,6	136,9	133,7
Təzə meyvə, ton	49130,1	58257,0	84,6	96,4
Çay, ton	4134,2	25407,3	174,7	2,2 d.
Buğda, ton	287995,4	62245,0	135,9	129,5
Bitki yağları, ton	20662,3	29947,2	57,8	77,2
Xam şəkər, ton	64378,8	35989,6	134,6	119,1
Şokolad və şokolad məhsulları, ton	8967,9	37615,8	94,7	103,5
Unlu qənnadı məmulatları, ton	11262,6	30898,6	87,2	92,0
Siqaretlər, milyon ədəd	85,9	1639,5	5,3 d.	4,6 d.
Sement, ton	3778,8	886,0	88,4	114,6
Dərman vasitələri, ton	5165,0	101896,6	79,8	92,8
Mineral gübrələr, ton	50804,1	22107,1	108,7	127,4
Sintetik yuyucu vasitələr, ton	18400,8	19695,1	82,4	81,8
Polietilen, ton	15215,3	18952,0	117,6	115,2
Polipropilen, ton	6675,0	9033,5	98,3	106,5
Rezin şinlər, ədəd	445475	21172,8	107,6	94,9
Polad prokatı, ton	119375,0	92443,3	116,2	114,1
Qara metallardan çubuqlar, ton	58399,3	36511,8	197,4	175,2
Qara metallardan künclüklər, ton	7013,3	6191,8	93,5	92,0
Qara metallardan borular, ton	31828,6	49517,9	62,8	69,2
Məişət kondisionerləri, ədəd	59285	15709,1	105,0	108,0
Məişət soyuducuları, ədəd	12646	2281,1	150,2	85,7
Paltaryuyan maşınlar, ədəd	58628	12474,7	99,6	96,4
Hesablama maşınları, blok və qurğuları, ədəd	166166	31901,7	80,6	61,6
Minik avtomobilləri, ədəd	20946	357333,4	118,9	113,2
Avtobuslar, ədəd	112	9504,5	3,2 d.	4,2 d.
Yük avtomobilləri, ədəd	1780	24607,7	97,7	76,0
Oturacaq, ofis, mətbəx, yataq və digər mebellər, ədəd	292401	18857,3	91,3	94,9

Korrektor: Aytən Məmmədova
Çapa imzalanmışdır: 25.06.2025